

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Herner János, Horváth Iván, Lengyel László, Margócsy István, Szilágyi Ákos, Török András.

*»Ha a bundámra, a farkamra nézek,
az a bundám, a farkam.«*

OSCAR PANIZZA

»Emberem eközben láthatóan végzett.«

KERTÉSZ IMRE

»Az ember nem lehet meg szerszám nélkül.«

THOMAS MOLNÁR

Mcmxci Június

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA HARMINCKILENC FORINT

Mcmxci Június

HARMADIK ÉVFOLYAM HATODIK SZÁM

Szilágyi Ákos Tanácstalan köztársaságok szövetsége (3) 3

Thomas Sowell Gondolatok a harmadik világról 17

Kertész Imre Jegyzőkönyv 25

Baka István Alászállás a moszkvai metróba 33

Rolf Bossert Versek 34

Párniczky Mihály Versek 36

Czilczer Olga Versek 38

Oscar Panizza Egy kutya naplójából 40

Thomas Molnár Ideologikus-e a technika? 49

Bruce Chatwin Látogatás Nagyvezda Mandelstamnál 54

Wolfgang Schivelbusch Az akadályoztatástól a fölszámoltatásig 57

Karátson Gábor Arcképfestészet; jung, Az Olvadékony 63

E számunkat Somogyi Győző grafikáival illusztráltuk.

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: HERNER JÁNOS. OLVASÓSZERKESZTŐ: BARABÁS ANDRÁS. GAZDASÁGI VEZETŐ: ERÉNYI ÁGNES. SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: PUSZTA DÓRA. LEVÉLCÍM: BUDAPEST 1396 POSTAFIÓK 464. KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: BUDAPEST XIII. VÁG UTCA 13. TELEFON: 140-9950 TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), BUDAPEST XIII., LEHEL ÚT 10/A SZÁM ALATT KÖZVETLENÜL, POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK Rt. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELEZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 468 FT, FÉL ÉVRE 234 FT, NEGYED ÉVRE 117 FT.

A SZEDÉS A HVG PRESS KFT. FÉNYSZEDŐ RENDSZERÉN KÉSZÜLT GOUDY OLD FACE, PLANTIN ÉS NICHOLAS COCHIN BETŰKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: FENYVESI LÁSZLÓ. SZEDTE MACHAN ESZTER ÉS KENEDI ANNA. NYOMTA A TÁJFUN KFT. BUDAPESTEN. FELELŐS VEZETŐ: ORBÁN ATTILA.

1991. ÉVI TÁMOGATÓINK: AZ MTA-SOROS ALAPÍTVÁNY, A DOVIN KFT. AZ IPARBANK RT. ÉS A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM.
ISSN 0864-800X

Régebbi számaink korlátozott mennyiségben kaphatók a kiadóban.

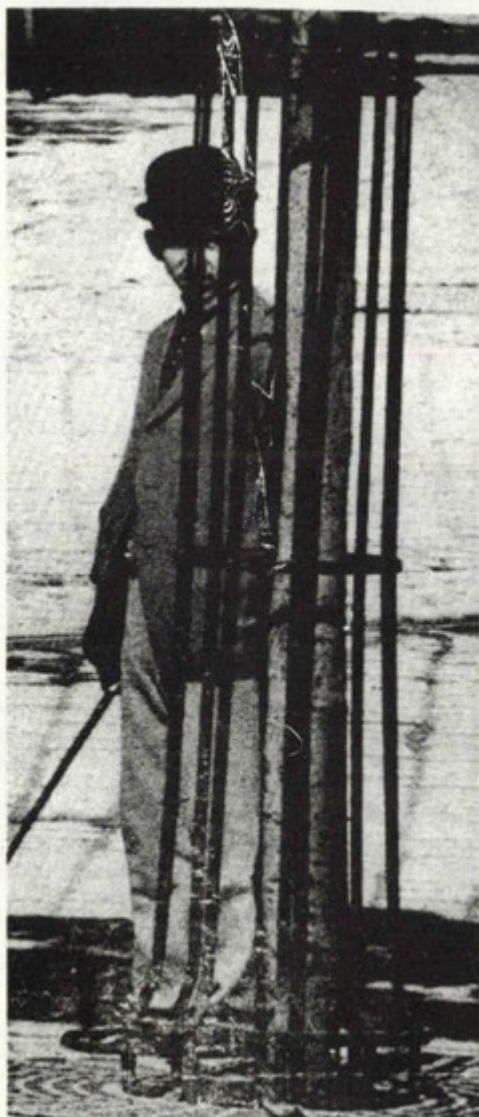
Bach Melitta – Lackó Mihály

Leskelődők

A CORVINA KIADÓ ÚJDONSÁGA

Szerelmes levélregény Klösz György fényképeibez

Ára: 495,- Ft

2. levél

Az Árgus Nyomozó Iroda Kéri Kornélhoz

Igen Tisztelt Nagyságos Úr!
Irodánk készséggel áll az Ön szolgálatára, úgy most, mint a jövőben. Elvállalunk kényes megbízásokat, nyomozásokat, megfigyeléseket magán- és családi ügyekben. Házasági ügyekben a legpontosabban megállapítjuk az egyén előéletét, jellemét, életmódját. Foglalkozunk nemességi ügyekkel, ós- és családfák összeállításával. Alkalmazottaink tényleg hűségesek és megbízhatók. Leveléből azonban nem világlik ki teljes alakjában, miben is állhatunk az Ön rendelkezésére. A részletek elintézése végett egyik legkiválóbb alkalmazottamat ajánlom figyelmébe. Neve Blau Jenő, s nem ismer lehetlent. Külalakja s jelleme előszörre tán kissé bizarr, ez azonban ne zavarja Önt. Szelleme ugyanis a legrejtettebb zugokig elhatol. Ő vár az Ön további utasításaira, itt, irodámban, s az ügyet minden bizonnyal eredményesen fogja rendezni végre. Közös dolgainkat, magától értetődik, magam is szívesen viselem. Ez a mi munkánk, s nem is kevés utánajárást igényel olykor. De a költségekről majd akkor, ha megtisztelő felkérése határozottabb körvonalakat nyer.

Tanácstalan köztársaságok szövetsége

HARMADIK, BEFEJEZŐ RÉSZ

SZILÁGYI ÁKOS

Oroszország történelme csak két évszaktot ismer: a hosszú, „totalitárius” teleket rövid, „demokratikus” tavaszok, a történelmi „jégkorszakokat” történelmi „olvadások” és „tavaszi áradások” követik; a társadalom kómas állapotait, történelmi eszméletvesztéseit rövid ideig tartó feleszmélések, emlékezet-visszanyerések szakítják meg. Igazi nyár és igazi őszerrefelé talán még sosem volt. A szabadság itt nem tudott új renddé válni, intézményesülni, „személytelen technikává” automatizálódni, mindannyiszor megrekedt a *kiszabadulás* vagy *elszabadulás* fokán. Nem szabadság volt („szvoboda”), hanem kitörés („volja”): a kötöttségét vesztett, minden kötöttségét és kötelmét szétszakító társadalom neki-szilajult száguldása, amely azonban újra meg újra káoszba, ön- és világrombolásba torkolt, és ezért nem a szabadság rendjét, a hatalomkorlátozás és hatalommegosztás jogi és intézményi feltételeit teremtette meg, hanem a régi rend még totálisabb formában történő helyreállításának kényszerét hívta életre.

A kiszabadulás, a kitörés önmagában jogosult és szép pillanata, a feje tetejére fordult, visszájáról megpillantott világrend karneváli pátosza mintha csak arra lett volna jó, hogy a szabadságnélküliség régi rendjét igazolja a „komolytalan”, „kaotikus”, „pusztító” szabadsággal szemben (valójában ez a szabadság a totális szabadságnélküliség visszája csupán). A politikai szabadság intézményesült rendje nem a semmiből született, és ha többnyire politikai forradalmak segítettek is világra, az csupán a már létező „szabadságok” politikai összegzését jelentette, már létező szabad polgárok alkotása volt, akik felszabadították magukat a személyi és szellemi függés rendi uralma alól, hogy szabad önérvényesítésüknek megfelelő új rendet alkossanak. Az egykori rab-szolgafelkelések és parasztfelkelések véres szaturnáliáinak hősei a „jó világot” vagy teljesen hatalom nélküli világként képzeltek el, vagy olyan régi rendként, amelyben csupán az az új, hogy aki odáig „lent” volt, az kerül felülre, azokból lesznek az „urak”, a „királyok”, a „cárok”. A polgári politikai forradalmak ezzel szemben nem „helycserét” kívántak a változtathatatlan tekintett hierarchiában, hanem egyetemes szabadságesszményükkel összhangban olyan új rendet, amely minden egyes ember szabadságjogait garantálja.

A „zárt”, „fejlődésképtelen” kelet-európai struktúrában azonban nem ez a szabadság érlelődik meg. Éppen ellenkezőleg, a polgári szabadság minden csírája, minden kezdeménye fokozatosan elhal, megsemmisül. Ez a struktúra a szabadságot csak kiszabadulásként, kitörésként engedte meg, rendnélküliségként, káoszként feltételezi. A szabadság ama „kis körei”, amelyek a 19. század végére mégiscsak létrejöttek az orosz polgári fejlődés során, olyan gyöngéknek, olyan törekenyeknek és olyan kisszá-

múnak bizonyultak, hogy légbuborékként pattantak szét 1917-ben.

A kitörésnek-kiszabadulásnak is megvan persze a maga pátosza. Szép és felemelő, míg csak *karneváli szakasza* véget nem ér. A peresztrojka első, karneváli szakasza – a glasznoszty – is felemelő, sőt örömteli volt 1986–1988-ban.¹ A második szakaszban azonban ez káoszba, véres és kegyetlen lázadásba, pogromokba és éhínségbe csap át, ahogyan az 1917-es februári forradalom csapott át októberben három évig tartó gyilkos polgárháborúba, terrorba és éhínségbe. A káoszból aztán – a régi típusú államrend helyreállításán, totalizálásán és újraideologizálásán keresztül – visszajutunk az eredeti szabadságnélküliségbe.

Máig érvényesek a Pugacsov-felkelés történetében elmélyedő Puskin közszájon forgó szavai: „Uram isten, csak az értelmetlen és kíméletlen orosz zendüléstől (ruszskij bunt) mentsél meg minket!” Értelmetlen, mert végső soron a régi rendet igazolja *rendként*, és ennek helyreállításával ér véget; és *kíméletlen*, mert a kiszabadulás-kitörés a „sötét”, szinte archaikus népi tömeg rombolókedvében, vérengző bosszúszomjában, dionüszoszi tombolásában nyilvánkozik meg.²

Az eltelt hetven esztendő e téren nemhogy kedvező változást hozott volna, de az 1900 körül már „félmodern” orosz képletet oly mértékben „archaizálta”, hogy az nem is I. Péter, inkább IV. Iván Oroszországra emlékeztetett. 1991-ből visszatekintve úgy látszik, igazolódna Andrej Amalriknak, a *Fennmarad-e a Szovjetunió 1984-ig?* című politikai pamflet néhai szerzőjének szavai:

„Nem nehéz elképzelni, milyen formákat ölthet és mibe torkolthat a népi elégedetlenség, ha egyszer a rendszer túléli magát – írta még 1969-ben. – Ehhez képest az 1905–1907-es és az 1917–1920-as orosz forradalmak borzalmai idilli jeleneteknek fognak feltűnni.”

„Nálunk nincs belső fejlődés, természetes haladás; az új eszmék elösrörik a régieket, mert nem következnek belőlük, s ki tudja, honnan pottyannak. Késő eszméket veszünk át, ezért az a kitörőhatalom nyoma, amit az előrehaladó gondolatmenet hagy a tudatban, s ami ennek erejét adja, nem barázdálja szellemünket. Növekszünk, de nem nővünk fel; haladunk, de rézsútos vonalon, másképp mondván: azon, ami nem vezet célhoz.”

– írta több mint százötven évvel ezelőtt Csaadajev, az első a nagy nemzeti önostorozók sorában. Százzám hozhatnánk az effajta idézeteket néhai szlavofilektől és nyugatosoktól, vallásfilozófusoktól és történészekről – mind úgy hatna, mintha nem száz-százötven éve vetették volna papírra, hanem az imént, a Szovjetunió jelenéről és jövőjéről folyó politikai és ideológiai viták hevében. Ez azonban nem annyira e régi, immár klasszikus gondolkodók írásainak és eszméinek maradandóságáról és frissességéről tanúskodik, mint inkább az orosz történelem megdermesedéséről és egy helyben forgásáról. Mert bárhogy erőltessük is szemünket, az elmúlt hat esztendő történelmi tavaszának dércsípte rügyeit, félig elfagyott virágait nézegetve, egyre nehezebb ebben a *felszabadulás* előjátékát felfedez-

nünk, és egyre könnyebb a kiszabadulás régi orosz drámájára ráismernünk, melyben a tavaszi nedvek keringését előbb bomlás és rothadás, majd végül – a nagy orosz reakció, Konsztantyin Leontyev kifejezését kölcsönvéve – Oroszország lefagyasztása követi majd. A Tél tábornokai mindenesetre megindították már offenzívájukat.

Puccsra várva: kép és valóság

Valójában nem Eduard Sevardnadze volt az első, aki a múlt év decemberében, nevezetes lemondásakor kilátásba helyezte egy diktatórikus fordulat, katonai puccs veszélyét, hanem Tamara Globa – asztrológus és hivatásos jós –, amikor 1990. október 1-én egy televíziós műsorban – Nostradamusra, a szakma ez idő szerint legnagyobb szaktekintélyére hivatkozva – megjövendölte: a Szovjetunióban 1991 első felében katonai államcsíny fog bekövetkezni, amitől a szovjet nézőkben kellemesen meghűlt a vér. Kellemesen, hiszen – miként Goethe mondja – „legjobb osztályrészünk a borzadály; / bármily nagy ára van, a meghattottak / benne érzik csak át a Legnagyobbat.”⁵ S ott, ahol a hétköznapi, kicsinyes, prózai rossz négy fala közé zárva, kilátástalanul pereget az élet, a költői, a nagyszabású rossz, a „még rosszabb” perspektívája megnyitja a zárt világot, félelemmel és reménnyel tölti el, s bizonyos fokig megvigasztal a sivár jelenért: lesz ez még rosszabb is! Ha a Jóban már nem tudunk hinni, attól még nem kell feltétlenül beletörődnünk a létező rosszba, vethetjük hitünket a közelgő Legrosszabbba is, amely mindentől megszabadít majd, beleértve önmagunkat is. Miután a peresztrojka sikerében, a csodás menekvésben már nem lehet hinni, lehet még hinni grandiózus bukásában, ördögi erőiben és fatális végkimenetelben.

„A szovjet ember, aki nem tud megenni csoda és emelkedettség nélkül, napjainkban a Gorbacsovba és Jelcinbe vetett hitet összekapcsolja az UFO-kba és az emberi lélek titokzatos erőibe vetett hittel, a boszorkányokba és varázslókba vetett hittel – hisz benne, hogy a megfelelő pillanatban eljön Isten vagy a Cár vagy a Héros, és neki magának nem kell erőfeszítéseket tennie saját felszabadulásáért”⁶

– írja a *Vek XX i mir* című folyóirat. 1990 áprilisában a megkérdoztetek kétharmada nem hitt a peresztrojka sikerében, több mint fele hitt viszont Kaspirovskij televíziós terápiájának gyógyhatásában, A. Csumak és Dzsuna misztikus gyógyító képességeiben, hitt a „repülő csészealjokban”, az asztrológiában, a telekinézisben, a telepátiában és egyéb csodás jelenségekben.⁷ Annál kevésbé hittek valóságos, létező veszélyekben: tavaly ősszel – egy közvélemény-kutatás adatai szerint – 32 százalék volt Oroszországban azok aránya, akik lehetségesnek tartottak egy erőszakos hatalmi fordulatot; ebből 7 százalék vélte úgy, hogy ez a hadseregtől és 12 százalék, hogy a néptömegektől várható. Az ország lakosságának többsége valamiért nem tart igazán a hadseregtől. Még kevésbé tart Gorbacsov diktátorra válásától. A *Kommerszant* című lap megrendelésére végzett közvéleménykutatás szerint csak a megkérdoztetek 31 százaléka tartja elképzelhetőnek, hogy Gorbacsov diktátorként lépjen föl, 42 százalékuk viszont nem. Mi több, csupán a megkérdoztetek 16 százaléka gondolja úgy, hogy az elnöknek minden téren reális hatalma van, 33 százalék szerint ilyen hatalma csak a külpolitika területén van és 32 százalék véli úgy, hogy az elnöknek egyáltalán nincs semmiféle hatalma. Mindez azt mutatja, hogy az átlagember egyáltalán nem veszítette el a realitásérzékét, miközben sóvárogja a hitet, és sokkal nagyobb szüksége van a való-

ság mitikus képére, mint a valóságra, mert nem tudni akar, hanem hinni. Ha Isten nincsen, akkor legalább az Ördögben.

A népi mentalitásnak mindenkor fontos eleme volt a sátánhit, a Gonosztól való félelem. Az orosz népi és vallásos tudatban azonban az ördög, a Sátán, az Antikrisztus mindmáig meghatározó szerepet játszik. „Kikunyerálta Istentől a tündökletes Oroszországot a Sátán” – mondta egykoron Avvakum protopópa, s ma is minden jel arra vall, hogy sehogysem akarja visszaadni. A nagy orosz irodalomban Gogoltól, Dosztojevszkijtől Bulgakovon át egészen Szolzsenyicinig, az orosz gondolkodásban pedig Avvakumtól Szolovjovig és Bergyajevig⁸ a Sátán a történelem kulcsszereplője, bizonyos értelemben maga a Történelem. Nem vallási szimbólumról, jelképről, metaforáról van itt szó: a Sátánnak valóságos léte tulajdonítanak – politikusok, irodalmárok és széles népi rétegek. Az ultrareakciós *Molodaja gvargyija* folyóirat köréhez tartozó irodalmár például az Unió sorsáról rendezett népszavazás napján készült rádióinterjúban arra a kérdésre, hogyan fog szavazni, ezt válaszolja teljes komolysággal: „nemmel fogok szavazni, ugyanis március 17-e az Ördög napja, s aki igennel szavaz, az Oroszország halálos ítéletét írja alá, mert ezen a napon mindennek a fordítottja igaz”. Az 1990. július 15-i, „demokraták” szervezete tömegtüntetésen a felvonulók ilyen táblákat emeltek magasba: „Moszkva – a vörös Sátán bölcsője” és: „Az apparátus vadállata ugrásra készül” és: „Kommunista férgek, ez a hulla többé nem etet titeket!”⁹ Az ellenfélnek, vagy ha tetszik: az ellenségnek ez a szatanizálása, démonizálása, a tudatos rémisztgetés, mely egyszerre kelt félelmet és szabadít fel agresszív indulatokat, egykor a totalitárius tudatmanipulálás eszköztárába tartozott. A mitikus kép, amely eltakarja a valóságos embert, a valóságos szociális konfliktusok bonyolultságát, a tömeg hiszterizálásának és – ezen keresztül – irányításának legbiztosabb eszköze volt. Mert mihelyt bekövetkezett az átváltás, és a moszkvai kirakatpercek vádlottai átalakultak „sakálökká”, akik „a hitleri fasizmus sűrű erdeiben üvöltve kóborolnak”, átalakultak „farok nélküli, borzadályt keltő különös lényekké”, „vírusokká”, „hullaméreggá”, vagyis nem-emberekké, szörnyekké, már csak egyet lehetett velük tenni: „Ezeknek a különleges gonosztevőknek a megsemmisítése a természet, az élet követelménye.”¹⁰ Mindezt azért bocsátom előre, mert még a racionális elemzés számára sem mindig könnyű a politikai erők és szereplők koholt képének és valóságos szerepének és alakjának szétválasztása. Természetesen nem a politikai erőter stalinista, fasiszta és populista szatanizálására gondolok elsősorban. Aligha okoz nehézséget mitikus kép és valóság szétválasztása akkor, amikor például a magát „orosz fasisztának” valló Viktor Jakusev a „cionista szabadkőműves vírustól nem fertőzött”, új „árja” etnikai közösség nevében így beszél:

„A cionista szabadkőművesek – biorobotok, amelyek önmegsemmisítésre vannak beprogramozva. Ez tudományosan bizonyított tény. [...] Mi antirobotok vagyunk. A biorobotok meg vannak fosztva az öntudattól. Öngyilkos vírusok ők, akik az emberiséget szakadék felé taszítják. [...] Genetikusok bizonyították tanulmányaikban, hogy a zsidók génstruktúrája másként épül fel, illetve hogy más a kromoszómakészletük. Az alacsonyabb rendű fajta például egy kromoszómával több van.”¹¹

A science fiction felhasználása a fasiszta mítosz felfrísítésére nem új találmány. A szovjet sci-fiben már a 70-es években egész irányzat dolgozott a mitológikus fantasztiikum „scientizálásán” és az antiszemita mítosz tudományos-fantasztiikum áthangszerelésén.¹² Egészen más a hely-

zet azonban akkor, amikor reálisan létező politikai erő képét, szélsőséges megnyilvánulások és szélsőséges politikai figurák képét a központi hatalom kultiválja, olyan veszedelmek, fenyegetések rémít idézve föl, amelyek a valóságban nem léteznek (legfeljebb magában ebben a hatalomban), és amelyekkel szemben ő maga léphet fel a „mérseklő”, a „kiegyenlítő” józanság, az „országmentő” szerepkörében: még mindig jobb egy „rossz Gorbacsov”, mint a „katonai diktatúra”.

A hadsereg mint egy katonai puccs *alanya* – mitikus kép; a hadsereg mint a rendkívüli állapot bevezetésének, a katonai kormányzásnak az eszköze a központi hatalom kezében – félig-meddig máris maga a valóság. Azóta, hogy múlt év őszén – a november 7-i ünnepségek előestéjén – deszantos alakulatok vezényeltek Moszkva alá „krumplit gyűjteni”, azaz egy katonai puccs rémképével ráijeszteni az országra, se vége, se hossza a „bűnök listájának”, amely azt hivatott bizonyítani, hogy a katonák puccsra készülődnek, a hadsereg ugrásra készen áll, a „katonai-ipari komplexum” erői, a jobboldal bármikor megdöntheti Gorbacsov hatalmát és katonai diktatúrát vezethet be az egész országban: 1990. november 13-án Gorbacsov és a katonatisztek találkozáján 1100 katonaküldöttből 2-3 állt ki a peresztrojka mellett; a szovjet parlamentben növekszik a főleg katonatisztekkel álló *Szozjuz* csoport nyomása; leváltják Bakatyin belügyminisztert, Sevardnadze a katonapolitikusok fő céltáblája pedig lemond; a *Szozjuz*, a *Centrista Blokk* „fekete ezredesei” interjúk, deklarációk, cikkek sorozatában szólítják fel a központi kormányt rendkívüli állapot, katonai kormányzás bevezetésére, illetve hatalomátvétellel, puccsal fenyegetőznek, ami a tömegkommunikáció állandó témájává válik; a puccsista forгатókönyv (a kommunista párt által létrehozott „nemzeti bizottság” + az OMON rohamosztagosai megdöntik a törvényes hatalmat) megvalósításának főpróbája Vilniusban január 15–16-án jóllehet sikertelen, de mint politikai szemléletű eszköz, mint rémkép és vágykép nagyon is hatásos (többször is levetítik a televízióban a rendkívül népszerű sztárriporter, a magát monarchistának valló Alekszandr Nyevzorov dokumentumfilmjét a „litvániai eseményekről”, melyben a honmentő hadsereg felemelő képe áll szemben a Litvániában élő oroszokat cserbenhagyó, eláruló központi kormányzat dicstelen tétlenségével); elnöki ukáz rendeli el a katonai-rendőri együttes járőrözést a nagyvárosok utcáin éjszaka; február 22-én Moszkvában nagyszabású ellentüntetést tart a hadsereg és az utolsó reményüket a katonai hatalomátvitelbe vető apparátcsikok és „honmentő” nacionalisták; március 7-én Gorbacsov életre hívja a Nemzetbiztonsági Tanácsot, amely a korábbi ún. Elnöki Tanácsadó Testülettel (Prezidentszkij Szovjet) szemben már nem tisztán reprezentatív szervezet, és kizárólag az elnökhöz teljesen hű, tökéletesen engedelmes politikusokat gyűjt egybe, köztük Krjucskov KGB-elnököt, Pugo belügyminisztert és Jazov honvédelmi minisztert; a központi kormányzat által újból birtokba vett televíziós csatornák műsoraiban februárban–márciusban Gorbacsov elnök és a pravoszláv egyház mellett a hadsereg a harmadik leginkább kultivált politikai és kulturális kép (a *Szlovo* című irodalmi műsor a hadsereget a nemzeti tradíció és a pravoszláv erkölcsiség letéteményeseiként mutatja be; a „Szovjetuniót szolgálom” című katonai műsor címe megváltozik: „A haza szolgálatában”; másfél órási élő műsorban hozzák közelebb a szovjet nézőkhöz Jazov honvédelmi minisztert stb.); az eredetileg Jelcin megbuktatására össze-

hívott orosz parlament rendkívüli ülésének első napjára tervezett demokratikus tömegdemonstrációval szemben Moszkvában elrettentésül katonai-rendőri erődemonstrációra kerül sor; a „sötét erők” gyülekezésének baljós képét már csak színezik Gorbacsov leghűségesebb embereinek ideológiai kirohanásai: Krjucskov KGB-elnök például, aki „mérgezett amerikai búzáról” és a nyugati kémtevékenység fokozódásáról beszél, vagy Pavlov kormányfő, aki a nyugati pénzülgét vádolja meg azzal, hogy pénzügyi manőverekkel puccsot készített elő Gorbacsov elnök ellen.

Talán e hézagos felsorolásból is kitűnik, hogy az elmúlt fél esztendőben nem „a” hadsereg fenyegeti a „demokratikus átalakulást”, hanem „a” hadsereg képe „fenyegeti” „a” demokrácia képét. Akár ijesztgetnek a hadsereg föllépésével, akár *vigasztalnak* vele, akár rémképként, akár vágyképként jelenik meg a katonai puccs a jelen láthatárán, nem valóságos lehetőségről, hanem ideológikus képről van szó. Túlságosan is gyakran festik falra az ördögöt, semhogy valóban fennállna megjelenésének veszélye. Ez persze nem azt jelenti, hogy nincsenek valóságos „jobboldali” erők, hogy nincsenek olyan tisztai csoportok, amelyek elhivatást éreznek „Oroszország megmentésére”, hogy nincsenek olyan ideológiai csoportok, amelyek képesek lennének „ideológiai munícióval” ellátni a „puccsistákat”, hanem azt jelenti csupán, hogy „a” hadsereg mint önálló vagy magát önállósító politikai erő a totalitárius szerkezetben egyszerűen nem létezik. Lehetséges, sőt politikailag nagyon kifizetődő a katonai puccs rémképét felidézni, de nem lehetséges katonai puccs. Léteznek bizonyos politikai erők, érdekcsoportok, de nem léteznek bizonyos fajta veszélyek, legalábbis addig, amíg a szovjet állam nem esett szét. Létezik viszont a központi hatalom érdeke bizonyos veszélyek képeinek létrehozására és kultiválására. Mikor Sevardnadze múlt év decemberében lemondott, emlékeztető parlamenti felszólalásában nem valóságos politikai helyzetelemzést adott, hanem egy *képet* hozott létre, a központi hatalmat jobbról fenyegető veszedelem *képét*, és lemondása óta is folyamatosan az ördög falra festésével foglalkozik. Mióta nem külügyminiszter többé, mind a nyugati, mind a szovjet média legkeresettebb interjúalanya, s jóllehet lemondásának valóságos okait még egyszer sem fedte fel, egyetlen alkalmat sem mulaszt el a küszöbön álló, a lehetséges, a fenyegető „katonai diktatúra” rémképének felvillantására. E kép által először is megkülönböztethetővé válik Gorbacsov és az átalakulás ügyét veszélyeztető „sötét erők” képe; másodszor a katonai puccs víziója nyomást gyakorolhat a Gorbacsoval ellenségeskedő „radikálisokra”, hogy mérsékeljék követeléseiket, kössenek kompromisszumot vele, és nyomást gyakorolhat a Gorbacsovból lassan kiábránduló „Nyugatra”, hogy ennek ellenére őt támogassa, s mindezt nem csupán a néhány külügyminiszter szakmai és politikai tekintélye, hanem a „lázádo”, a „megvesztegethetetlen” ember erkölcsi nimbusza hitelesíti immár. Ez persze csak egy kép a sok közül. Márpedig a modern politikában a képtermetést az tartja kezében, aki a modern médiát, első sorban a televíziót birtokolja. Gorbacsov – s ez kezdettől fogva modern politikai vonásainak egyike – az erőszakparátusok feletti hatalmat a média feletti hatalommal egészítette ki. Pontosan ennek felelt meg a „glasznoszty”, ami nem sajtószabadságot jelentett, hanem a modern média

politikai munkába fogását a rendszer felülről elkezdett átalakítása érdekében. A tradicionálisan szavakból felépített és immár hatástalan totalitárius *valóságkultusz*át a „felszabadított” média a fotográfiák és mozgóképek „tényivel” rombolta le. A látszat az volt, hogy a sajtó, a televízió a „demokraták”, a „liberálisok” kezébe került, ahogyan azt a konzervatív nacionalista és kommunista áramlatok szószólói annyiszor Gorbacsov fejéhez vágják már, holott – valójában – a „demokraták”, a „liberálisok” kerültek a reformpárti központi hatalom kezébe, jól ismert *eszmékkel*, *modern eszközeikkel*, *kritikai pátozszukkal* együtt. A „leépítés” munkájához erre a képre volt szüksége. Az aligha kétséges, hogy ebben az időszakban (1986–1988) a „demokraták” nem tudtak önállóan színre lépni, és csupán a megújult központi hatalom, ha tetszik, az új, „emberarcú” főtitkár *képét* alkothatták meg: ők maguk voltak ez a kép, az ő szabadságuk, az ő szókimondó kritikájuk, az ő eszméik. Hogy csupán kép voltak, akkor derül ki, mikor ez a kép szétfoszlott, és – különösebb megrázkódtatás nélkül – más kép foglalta el helyét, legalábbis a képterelés központi keretében, a televízióban: a „honmentő”, a „hazafias” hadsereg, az ezeréves államiság szellemét őrző pravoszláv egyház, a stabilitást, rendet, nyugalmat sugalló központi hatalom képe, amit most maguk a „jobboldali” erők hoznak létre, semmivel sem kevésbé leleményesen, alkotó módon, mint egykor a „baloldaliak” a maguk leleplező-kritikai vízióját. Így vagy úgy, ők is képek csupán a modernizálódó központi hatalom kezében, és jelentésüket az határozza meg, mikor és kik mutatják fel őket. A modern politikai hatalom *televíziós hatalom*, amely nem szavakban, hanem mozgóképekben tünteti el avagy kettőzi meg a valóságot. A hagyományos politikai pókerjátzmába ez teljesen új elemet visz. Valóságos politikai erőknek és politikai veszedelmeknek látszanak olyan erők és olyan veszedelmek, amelyek csupán képek, még ha természetesen tényekkel hitelesíthető képek is (Alksnis ezredes tényleg létezik, és lehet, hogy tényleg azt gondolja, amit mond), míg – megfordítva – a valóságos politikai erők és veszedelmek merő képtelenségnek tűnnek föl, mivel nem tudnak vagy nem akarnak képpé válni. Nehéz megmondani, hol ér véget – mondjuk – Jecsin mint rémkép és vágykép, és hol kezdődik mint valóságos politikai tényező; nehéz megmondani, hogy – mondjuk – mennyire volt kép Sevardnadze lemondása és mennyire valóságos politikai cselekedet; nehéz megmondani, hogy amikor a televízió Gorbacsovot – nem sokkal a jecini orosz parlament összehívása előtt – a hadsereg pártmunkásainak első értekezletén mutatja Jazov mellett, akkor ez mennyiben kép és mennyiben jelenti Gorbacsov valóságos elmozdulását „jobb” felé, valamilyen „katonai megoldás” irányába. A képek működtetésében természetesen nemcsak a központi irányítás alatt lévő sajtó, hanem a világsajtó és a – végre létező, csak még perifériális – ellenzéki sajtó is részt vesz. A helyzetelemző ezt mindenesetre óvatosságra kell intse. Először is, tisztában kell lennie azzal, hogy bármit is mond, így vagy úgy, részt vesz a képek termelésében. Másodszor pedig tudatában kell lennie annak, hogy más a *Pamjaty* mint az „orosz fasizmus fenyegető képe” és más egy valóságos fasisztoid fordulat tényleges veszélye, hogy más „a” hadsereg vagy a Szojuz képviselői csoport mint a „fekete ezredek rémképe” és más az állampárt katonai eszközökkel való kormányzásának kényszere a totális szét-esés és káosz közepette, ami egy ponton valóságos politikai restaurációba vagy polgárháborúba torkolthat.

Katonai államcsíny a „katonaállamban”?

Magunk elé tudjuk-e képzelni akár csak egy pillanatra is komolyan, hogy Gorbacsov elnök és híveinek maroknyi csapata a törvényesen megválasztott kormány védelmében elbarikádozza magát a Kreml kongresszusi palotájában és az épületet rohamozó lázadó katonákkal szemben az utolsó patronig kitart? Nehezen, s bizonyára nem azért, mert kevesen vannak, akik a katonák közül a pokolba kívánják az elnököt vagy mert az elnököt alkotilag nem tartjuk képesnek efféle helytállásra (ennek mérlegelése föl sem merül), hanem azért, mert katonai államcsíny egyszerűen nem lehetséges. Az az elképzelés, hogy a „katonák”, a „tábornokok”, mindenféle „fekete ezredek” vezetésével a hadsereg *mint hadsereg* önállóíthatja magát, és félrelökheti a tétova és korrumpálódott, vagy tanácstalan és gyöngé kezű „párt-államot”, a szovjet társadalom természetének félreértésén alapul.¹⁾ A katonai államcsíny „jobboldali” utópiája ugyanúgy az idegen, lényegében nyugati modellek analógiáján alapul a Szovjetunióban, mint a szabályozott piacgazdaság „baloldali” utópiája, csak míg a „honmentő” nacionalisták szeme előtt a gyöngé demokráciából erős diktatúrába való katonai átmenet chilei, görög példái lebegnek, addig a demokráciáért harcoló liberálisok a diktatúrából, többek között katonai diktatúrából demokráciába való alkotmányos átmenet portugál, spanyol és görög, chilei példáit sorakoztatják föl maguk mellett. Csakhogy Oroszországban, mint tudjuk, nemcsak politikailag önállótlan, megfélemlített, ám gazdaságilag mégiscsak létező széles polgári rétegek és piacgazdaság nincsen, hanem olyan testületileg elkülönült, a törvényhozó hatalomnak alárendelt hadsereg sincs, amely a polgári rendszer megmentése érdekében avagy ennek ürügyén egy gyöngé demokrácia parlamentáris intézményeit félretolja, szétkergeti a „civil bagázst”, és a politikai szabadságjogokat korlátozva, felfüggesztve vagy megsemmisítve *ő maga* kezdi gyakorolni a politikai uralmat. Katonai államcsíny csak demokráciában lehetséges, mert a hadsereg csak itt alkot különvált államhatalmi ágat, és mert csak itt van mitől átvenni katonai erőszakkal a hatalmat. A szovjet típusú, totalitárius állampárti szerkezetben azonban a hadsereg sohasem képezett különvált államhatalmi ágat, továbbá az elmúlt öt évben kibontakozó *demokratizálási kurzus* megszakításához avagy – ha netán e kurzust benne személyesítenénk meg – Gorbacsov elnök eltávolításához nincs szükség katonai államcsínyre. Bőven elegendő egy ún. palotaforradalom. Arra számtalan példát hozhatunk, hogyan mozgósítja, hogyan veti be az állam (pontosabban: az állampárt hatalmi struktúráját uraló személy és csoport) a hasereget nem tulajdonképpeni katonai célok érdekében (a politikai stabilitás biztosítása, karhatalmi funkció, a javak elosztása, az ellenzéki erők és az utca megfélemlítése), de arra egyetlen példát sem ismerünk, hogy a szovjet állammal szemben a szovjet hadsereg, akár csak sikertelenül is, valaha is fellépett volna, a létező szovjet intézményrendszert félretolva, és átvéve a társadalom fölötti uralmat. A szovjet hadsereg, akárcsak korábban az orosz állam hadserege, sohasem volt a civil és általában a politikai-ideológiai szférától különvált, önálló hatalmi ág, amelyet az erős vagy gyöngé parlament, avagy az erős monarchia vagy diktátor akarata tart féken, ellenőriz. Ennél fogva nem volt – és ma sincsen – *minek* kiszakadnia és nem volt – és ma sincsen – *honnán* kiszakadnia, önállósulnia és diktálnia az orosz politikai-hatalmi szerkezetben. A hadsereg közvetlenül az ideológiai és hivatalnokállamba

volt bekebelezve, és attól különváltan éppúgy nem létezett, ahogyan nem létezett államtól különvált társadalom, s ahogy – bizonyos értelemben – az orosz állammal együtt az orosz társadalom is, legalábbis Nagy Péter után, katonai állam és katonatársadalom volt.

„A rang szerinti besorolás eredménye – írta I. Miklós Oroszországgal megismerkedve Custine márkí – egy katonai alakulatokba, ezredbe, zászlóaljakra szervezett nemzet, a társadalom egészére alkalmazott katonai rendszer, amelyet még olyan rendekre is kiterjesztettek, amelyeknek a katonáskodáshoz semmi közük. [...] Így hát, hála a »rang szerinti besorolásnak«, Péter egyik legnagyobb tetteinek, Oroszország nem egyéb, mint egy hatvanmillió főből álló katonai ezred.”¹⁴

Oroszország európai nagyhatalommá, majd világhatalommá – a gazdasági alapok gyöngesége folytán – csak katonai értelemben válhatott, és ez megkövetelte a társadalom államosítását, a gazdaság és a társadalom egészének katonai vagy legalább félkatonai szervezőmódját. Minél nagyobb erőfeszítésbe került e nagyhatalmi pozíció biztosítása, annál totálisabbá vált az állam és a társadalom katonai szervezőmódja, mert annál több erőt, energiát kellett kiszívni a társadalomból. A cári Oroszországot is gyakran hasonlították *katonai táborhoz*, a szovjet társadalom kaszárnyajellege, a szovjet állam katonai jellege azonban összehasonlíthatatlanul markánsabb. A „kerül, amibe kerül” háborús alapelve, a totális engedelmség és totális fegyelem követelménye, a társadalom totális mozgósíthatósága, a totális fenyegetettség és a totális ellenségkép szuggesztívója, s az örökös győzelemre hivatottság harci szelleme – mindez együtt eredményezte azt, hogy Oroszország a Szovjetunió politikai keretében a 20. század végére katonai óriássá vált, jóllehet gazdaságilag egy épp csak fejlődésnek indult csecsemő lábai tartják. A társadalom végül is annyira elsatnyult ebben a katonaiállami kényszerzubbonyban, hogy immár nincs mit kiszívni belőle, legalábbis a régi módon, erőszakkal és ideológiával. De képes-e, és ha igen, mi módon egy ennyire elsatnyult társadalom, egy ennyire satnya civil társadalom és gazdaság a saját lábára állni?

A katonai puccsizmus politikai tradíciója éppen azért hiányzik Oroszországban, mert a hadsereg mint államhatalmi intézmény és mint testület sohasem válhatott annyira külön az ideológiai-politikai államtól, a civil szférától, hogy *mint hadsereg* önállósítsa magát. A sztrecs-lázadás vagy a dekabrista felkelés groteszk politikai epizódja önmagában is jól mutatta, milyen kevés alkalmas Oroszországban a hadsereg önálló politikai szerep eljátszására, milyen mélyen inkorporálódott az ideológiai-hivatalnoki államtestbe. Az 1917-es forradalmak is azt bizonyítják, hogy az orosz hadsereg *képtelen* volt önálló politikai szerepet játszani az eseményekben: nem menthette meg a széthullástól a monarchiát, mert egy volt vele, és a monarchia éppen a hadseregben kezdett széthullani. Denyikin tábornok, a Fehér Gárda „önkéntes hadseregének” parancsnoka, a polgárháború után írt emlékirataiban csodálkozik: „Sokan tartják különösnek és érthetetlennek azt a tényt, hogy a monarchia évszázados rendjének összeomlása nem váltott ki a monarchia hagyományain nevelkedett hadseregben nemhogy küzdelmet, de még elszigetelt felkeléseket sem, hogy a hadsereg nem csinálta meg a maga Vendée-ját...”¹⁵ Pedig éppen ez mutatta meg, hogy a hadsereg és a monarchia egy volt, és ugyanúgy esett szét egymással szembenálló részekre, táborokra, ahogy a mo-

narchia egész társadalma. A hadsereg – s akkor sem önmagában, hanem különféle politikai erőktől és gazdasági érdekektől megkötve – csak a polgárháborúban emelkedhetett önállóságra, akkor azonban már csak úgy, mint az elmentes táborokra szakadt, meghasonlott társadalom élethalálharcának részekre hullott szereplője. A katonai államcsíny csak a demokráciákat fenyegeti, mert ezekben a hatalmi ágak szétválasztása és a hatalommegosztás elve érvényesül. Az ideokratikus abszolutizmust, a társadalmat államosító totalitárius képletet fenyegető végzet: a széthullás, a polgárháború. Ez az egyetlen politikai forma, amelyben itt a hadsereg – ha egymással szembenálló részeiben is csupán – önállósíthatja magát. Nem az államcsíny, hanem a polgárháború az a politikai forma, amelyben a szovjet hadsereg önállóan színpadra léphet, jóllehet ez az önállóság egyben szétesését, egyes részei önállósulását is jelenti.

Ha tehát a Szovjetunióban lehetséges lenne katonai államcsíny, akkor a Szovjetunió már nem a Szovjetunió lenne, legalábbis maga mögött hagyta volna a totalitárius hadiállamiság képletét, amiről egyelőre nincs szó. A pártállamban uralkodó személy és csoport természetesen bevezethet „rendkívüli állapotot”, „katonai kormányzást”, vagyis a *hadsereg képe*ben bármikor megjelenhet a színén a párt (a tábornok-főtiszt vagy főtisztár-tábornok), ám ez minden, csak nem katonai államcsíny, akár az éppen uralkodó csoport valószínűsíti is meg, akár új kerül a helyére. Még Jaruzelski tábornok ismeretes föllépése sem katonai államcsíny, mint inkább pártállami katonacsíny volt, jóllehet a lengyel és az orosz társadalom és a lengyel és az orosz hadsereg között az intézményes autonómia tekintetében igen nagy különbség volt még a szovjet időkben is.

Bár a bolsevik típusú párt a maga kezdetétől fogva katonai szerkezetével, majd a bolsevik típusú pártállam különféle képpen „szívta begyébe” a hadsereget, a tudományt, a művészeteket, a gazdaságot, egyszóval a társadalom egészét, de az új képlet abban szinte semmit nem változott, hogy a *szakmai racionalitás* és a *korporatív szellem* mindig a pártállam politikai-ideológiai célkitűzéseinek és megfontolásainak volt alárendelve, pontosabban megtörve, megsemmisítve és pusztá eszközként – alkalmazva. A bolsevikok eleve hajlottak rá, hogy a társadalmat a hadsereg analógiájára fogják föl, még ha a hadikommunizmus életképtelen rendszerét hamar föl is adták. Maga a bolsevik párt is meglehetősen militarizált szervezet volt:¹⁶ mozgékony, tökéletesen engedelmes, ütőképes, a világtörténelmi harc bármely frontszakaszán és a társadalom ellen folyó háború bármely frontján bevethető, erkölcsi struktúrákat – akár csak „bevehetetlen erődket” – nem ismerő „új szamurájrendként” (Troickij) új „kardhordozó lovagrendként” (Sztalin) heroizálta önmagát. Mint ismeretes, Lenin a szocializmusra való áttérés rendszerét 1918-ban az első világháborús német hadigazdaságban, hadi-államkapitalizmusban vélte felfedezni. Különösen az elmaradott, a modern kapitalista munkagépezet ritmusába be nem tört, „fegyelmetlenül” Oroszország viszonyai között tűnt úgy, hogy a katonai szervezőmód, egyáltalán minden hatékonyság, eredményesség kulcsa, hogy a tökéletes államgépezet, gazdasági gépezet, pártgépezet – a hadigépezet. Troickij nevezetes „munkahadseregeinek” terve, avagy később a munkaszervezet „taylorizálásának”, az úgynevezett „amerikanizmusnak” bolsevik átvétele – mindez arra utal, hogy kezdetétől a katonai szervezetben látták a leghatékonyabb, legeredményesebb gazdasági és társadalmi szervezőformát, s egyben a felülről legkönnyebben átláthatót, a legtotálisabban irányíthatót.

Kétségtelen persze, a hadsereg és a katonai szervezet a világon mindenütt igen nagy hatással volt a modern munkaszervezet kialakítására, s ennyiben a bolsevikok modernizációs diktatúrája szükségképpen vette át a hadigépezet működtetésének alapelveit. A katonatársadalom tradíciója a modernizációs versengésben lemaradt Németország és Japán számára is bizonyos előnyt jelentett egy erőltetett ütemű modernizációhoz, amelyet ezek az országok is az első világháború után, lényegében a „bolsevik nagy ugrással” egyidejűleg kapcsolnak be a gazdaságszervezésbe. A különbség azonban kezdettől fogva – de a szovjet NEP-korszak végétől bizonyosan – az volt e három meglehetősen különböző modernizációs nekirugaszkodás között, hogy az első kettő bármilyen kíméletlenül militarizálta is a termelést és a társadalmi életet, megőrizte a politikai és gazdasági szféra kettősségét, míg a bolsevik kísérlet totalitárius kiteljesedése éppen hogy megszüntette ezt. Éppen ezért, míg ott a politikai totalitarizmus végső soron héjnak bizonyult, amely ugyan erőszakosan, mégis leválasztható volt egy ponton a modern gazdaságról, itt maga lett a mag, amit ezért nincs miről leválasztani – és ami ezért csak „szétrobbanhat”, „széthasadhat”, romba döntve a gazdasági és társadalmi építmény egészét.

A bolsevikok először is nemcsak a katonai gépezet szervezési elveit vették át, hanem ideológiáját is, vagyis heroizálták, poetizálták a munkát, a kényszermunkát és egyáltalán a munkát (innen a „munka frontja”, a „termelési győzelmek”, az „ellenséges szabotázs” stb. ismert szóvirágai), másodsor a katonai szervezet rendjét és a háborús állapot pszichológiai légkörét az élet egészére kiterjesztették. A „kaszányakommunizmus” nem metaforikus elnevezése a létrejött szovjet társadalomnak, hanem pontos leírása: a szó szoros értelmében kaszánya volt ez, ahol az állampolgár csak katoná lehetett, ahol csak parancsok és tökéletes engedelmség létezett, s ahol még a büntetések is katonai jellegűek, a törvényszék pedig hadbíró volt (gondoljunk a gyorsított eljárással meghozott halálos ítéletek tömegére, a legkisebb engedetlenség és legkisebb vétség kíméletlen megtorlására, a lágerek katonai büntetőtelepeire, melyek a hadigazdaság fontos fogaskerekei is voltak, gondoljunk a hírhedt gorkiji mondatra: „Ha az ellenség nem adja meg magát, akkor meg kell semmisíteni”, amelyet békeidőben és saját társadalmukra alkalmaztak a hadseregtársadalom parancsnokai). A kaszányatársadalomban kaszányafegyelem volt, fejadagrendszer (s akinek állami zsoldjából tellett, az a „kantinban” esetleg luxuscikket is vásárolhatott, dohányt, édességet, italt) és persze szigorú hierarchia, a parancsnoki karnak külön „tisztí étkезде”, „titkos elosztóhelyek” és mindenféle „privilegiumok”, közlegényeknek és tiszteseknek pedig büntetés és jutalom. Sztalinnak és környezetének örökös félkatonai-katonai egyenruhája (Lenin még civilben járt, polgári zakója alatt mellény, a mellényben zsebóra) pontosan mutatta, hogy a párt is hadsereg itt és a hadsereg is párt:

„A totális pártok polgárháborús hadseregek – írta még a 30-as években R. N. Coudenhove-Kalergi. – Katonai jellegüket győzelmük után is megőrizték, hogy szükség esetén fegyveres erővel védelmezzék pártállamukat minden felforgató kísérlet ellen. [...] A totális állam mint harcos-állam egyetlen tábor, egyetlen kaszánya... Ez az erkölcsi hadiállapot vezet a hadigazdasághoz is... Így következik szükségképpen a gazdasági hadiállapot a politikaiából: a társadalmi követeléseknek háttérbe kell lépniük a katonaiak mögött.”¹⁷

Szervezetileg ez a tényleges hadsereg pártosítását vagy inkább pártállamosítást jelenti, mindenekelőtt a politikai és a katonai adminisztratív apparátus összeolvadását. 1925-től – kisebb megszakítással – mindmáig az ún. *zampolit*-rendszer (vagyis a politikai tisztek parancsnokhelyettesi rangja) képezi a szovjet hadsereg alapját. A politikai tiszt csak az állomány politikai felkészültségéért, a harci szellemért felelős, ugyanakkor nem függ a katonai parancsnoktól, és bármikor fellebbezhet felsőbb pártfórumokhoz. Minden katonai körzet katonai tanácsában van egy tábornoki rangfokozatú pártmunkás (*politrabotnyik*), nem beszélve arról, hogy a tényleges katonai parancsnokok többsége is párttag, aki függ az ezred pártbizottságától és annak titkárától (még a KGB különleges ügyosztályairól, amelyek mind a katonai parancsnoktól, mind a politikai tisztától függetlenül működnek, egy szó sem esett). Mindez, ha csak utalásszerűen is, érzékelteti talán, milyen mélyen van benne a pártállamban a hadsereg, milyen kevésbé lehet mint *hadsereg* politikailag önálló. A pártállam természetének félreismerésén alapul tehát az, amikor a szovjetológia így beszél: Hruscsov 1957-ben a *hadseregre* támaszkodott a pártellenzékkel szemben, Breznyev mögött a KGB állt, Andropov mögött is a KGB állt, míg Csernyenko mögött a hadsereg, Gorbacsov mögött pedig kezdetben ez is, az is. A pártállam ugyanis – még ha eresztékei Sztalin halála után meglazultak is, s bomlásnak indult – mindmáig nem alakult át korporatív állammá, amelyben „a” hadsereg, „a” KGB, „a” pártapparátus mint önállósult korporatív érdekcsoportok vesznek részt a hatalmi-politikai harcban, küzdenek egymással, tagadják meg vagy ajánlják fel támogatásukat a mindenkor főtítkárnak. Nem kizárt, hogy az állampárt átalakulhat korporatív állammá, egyelőre azonban még nem alakult át. A párt folytatódik a hadseregben, a KGB-ben, sőt – bizonyos mértékig – a társadalomban is. A hatalomra törő és a hatalmat megszerző politikus tehát nem „a” hadseregre támaszkodik, hanem például a hadsereg politikai tisztjeinek, pártbizottságainak, párttagjainak arra a részére, amely valamilyen okból csakugyan támogatja őt. Személyi összefonódások, személyi függés, anyagi érdekek határozza meg itt a szövetségeket és azok felbomlását. A helyzetmagyarázóak valaha a kommunista pártot osztották fel „konzervatívokra”, „mérésékeltre”, „reformerekre” – ám ez az elvont, formális politikai tagoltság, mely mindig talányos és örökös találgatásokra ad okot, nem áll meg a pártapparátus határainál: ugyanígy – ugyanilyen formálisan – tagolódik a hadsereg, ott is vannak „konzervatívok”, „mérésékelték”, „reformerek”, sőt uram bocsá! így tagolódik még a KGB is, de – sajnos – maga a *pártállamosított* társadalom is. Bizonyos mértékig ez az egész katonatársadalmat átmetsző formális tagoltság megfelel a hierarchikus tagolódásnak. Statisztikai felmérések szerint az orosz parlamentben a Jelcin-párti Demokratikus Oroszország képviselői blokk radikális törvényjavaslataira a katonaküldöttek a következő megoszlás szerint mondtak igent 1990-ben: a felső parancsnoki állományhoz tartozó küldöttek 16%-a szavazott ilyen törvényjavaslatok mellett; a középső tiszti állományhoz tartozóknak már 63%-a, az alsó szintű parancsnokoknak pedig 73%-a (hasonlóképpen oszlik meg a KGB parlamentbe bekerült küldötteinek szavazási aránya: 40% – 55% – 86%).¹⁸ „A” hadsereg sokat emlegetett föllépése az össz-szövetségi parlamentben (a *Szovjuz* képviselői csoport, Petrusenko és Alksnis ezredesek memorandumai, kirohanásai, nyilatkozatai) valójában a *politikai tisztek* föllépését jelenti (a *Szovjuz* több száz fős képviselői blokkja

szinte kizárólag ezekből a „zampolitokból” és nem törzstisztekből áll). Márpedig a politikai tisztek a pártapparátushoz tartoznak, még ha a Hadügyminisztérium és a KB megfelelő osztályának együttes irányítása alatt is). Ezt a kvázitiszti réteget a hadsereg modernizációja – például a Jelcintől és a radikálisoktól követelt depolitizálása – léteben fenyegeti. Ebből azonban még nem következik, hogy egységes lenne és önállóan tudna fellépni, csupán az következik, hogy ha a pártban létrejön az a csoport vagy színrelép az a személy, aki – bármilyen okból – a régi rend katonai erővel történő helyreállítására törekszik, és sikerül Gorbacsov helyére lépnie, vagy ha netán maga Gorbacsov döntene így, akkor rájuk támaszkodhat, és rajtuk keresztül hozhatja működésbe a hadsereget. (E pillanatban erről nincs szó, Gorbacsov a Szovjet fő céltablejára, s Gorbacsov a hadseregben a legfelső katonai vezetésre, elsősorban a honvédelmi miniszterekre támaszkodik, ahogy egyébként minden téren a hatalmi-politikai elitből regrutált „saját emberek” szűk csoportjára és nem a középkaderekre vagy az alsó káderrétegekre.) A kérdés tehát ma az, megjelenhet-e az állampárton belül olyan erőcsoport, olyan személy, amely ideológiailag újraalapozva a kommunista pártot, a hadsereget használja föl a „rend” helyreállítására – a káosz megfékezése ürügyén. Ám ha ez be is következik, semmi esetre sem nevezhetjük katonai államcsínynek, és a „rend”, amit „helyreállítanak” ugyancsak nem lesz „diktatórikusabb” és „katonaiabb”, mint volt korábban. A peresztrojkához ugyanis nem viszonyíthatjuk, hiszen az nem új rendszer volt, hanem a régi „szétrohadása”, „leépítése”, „széthullása”.

Kaszárnya és kolostor

„Ki menti meg Oroszországot?” – aki így teszi fel a kérdést, bármit is válaszoljon rá éppen – „Jelcin”, „Gorbacsov”, a „Nyugat”, az „ősi tradíció”, a hadsereg, az egyház, a piac, a nemzeti kommunizmus, a Pamjaty –, szellemileg és politikailag is ugyanabban a sok évszázados „ördögi körben” mozog. A kérdésfeltevés ugyanis előfeltételezi, hogy lennie kell megmentőknek – legyen az személy, eszme vagy társadalmi csoport –; hogy van valami, ami passzívan, magatehetetlenül, bénultan vár rá, hogy megmentsék – Oroszország, az orosz nép, az orosz állam –, mert magát már nem tudja megmenteni, tehát van valami, ami megmenthető, és végül van mitől – van kitől – megmenteni, bárhol is variáljuk a régi formulát: *Üsd a (zsidót, liberálist, kommunistát, nyugatost, szabadkőművest stb.), mentsd meg Oroszországot!* S még valami: a megmentő – a mentő – mindig kívülről jön.

Innen nézve szét a szovjet politikai élet palettáján, nem mindig lehet éles különbséget tenni „baloldal” és „jobboldal” között, legalábbis a szellemi vagy politikai konstrukció tekintetében. A különbség olykor csak az, hogy ugyanazt a konstrukciót más eszmével, más személyekkel töltik ki. A „baloldal” a piacot szeretné behívni mint Oroszország megmentőjét, mint az „igazi”, a „normális”, az „emberi” rend megteremtőjét, a „jobboldal” pedig a hadsereget hívna be mint az ezeréves orosz államiség rendjének megmentőjét. Persze, csakugyan be lehet hívni, helyesebben – mint mondani szokás – be lehet csalogatni a „nyugati tőkét”, ha ugyanis már működik a piac, de a piacot nem lehet behívni. Be lehetne hívni természetesen a hadsereget is, ahogy annak idején Magyarországra és Csehszlovákiába hívták be a szovjet hadsereget, de ebben az esetben legalábbis a kínai hadsereget kellene behívni, hogy megment-

se a „szocializmus ügyét” a Szovjetunióban, vagy az amerikai hadsereget, hogy „elhintse a liberális kapitalizmus magvait”. A szovjet hadsereget nem lehet kívülről behívni, mert benn van – benn az állampártban.

De nézzük meg kissé közelebből is, mit jelentene a hadsereg „orosz mentőangyalának” behívása – mit, mitől és hogyan menthetne meg a hadsereg – a „honmentő” nacionalisták legszínvonalasabb képviselőjének, Alekszandr Prohanovnak a megfogalmazásában:

„Nincsen manapság semmi, ami jobban rászorulna arra, hogy megvédjék, mint a hadsereg. A hadsereg nem katonai, hanem eszközökkel nem képes megvédeni magát, hiszen köti az alá-fölé rendeltség hierarchikus rendje, belső centralizmusa, köti az államhatalomnak tett esküje és iránta való hűsége. Naivan hisz az államban és a hatalomban. Éppen ezért van szükség társadalmunkban egy külön irányzatra, civil kezdeményezésre, egyfajta katonai pártra (vojennaja partija), amely megvédi az ország védelmi erejét. Mint bármely rendi képződménynek, bármely korporációnak, a hadseregnek is szüksége van polgári csatornára, amelyen keresztül a hadsereg vagy a katonaság lényegi érdekei kifejezésre jutnak. Ráadásul a mi hadseregünk nem valamiféle klán, nem rendi képződmény, hanem a népi élet, a népi ideológia és a népi tudat létformája.

A katonai-hazafias kezdeményezésnek egy sor halaszthatatlan feladatot kell megoldania. El kell juttatnia a néphez az igazságot arról, hogyan rombolják ma le a hadsereget és mik ennek az igazi politikai céljai. A hadseregnek, amely ma elszigetelve érzi magát, tudnia kell, hogy a nép látja problémáit, vergődését és szenvedését, hogy a nép nem fordult szembe hadseregével és kész megvédeni azt. A hadseregnek, amelyet megfosztottak ideológiájától, amelyet bábuként rángatnak ide-oda az egész országot magával ragadó torzalkodásban, a hadseregnek, amely elvesztette saját értékrendjét és értékfogalmait, vissza kell adni a hadsereg eredeti ideológiai tartalmát, ami nem más, mint a nemzeti megmentés és a nemzeti újjászülés ideológiája.

A közelgő és talán már elkerülhetetlen káosz a hadseregére olyan funkciót ruház, amely sajátosan nem jellemző rá – nem valamiféle büntető-megtorló funkció ez, amivel a totalitaristák (sic!) próbálnak ránk ijesztetni, nem is rendőri-karhatalmi funkció, amivel a liberálisok próbálnak rászédni minket, hanem egyfajta konzerváló, védelmi funkció, ami arra irányul, hogy a fejlődés ama színtereit, amelyeket még nem ért el a káosz, megőrizze. A hadseregnek ma lényegében ugyanazt a küldetést kell betöltenie, amit egykor, a tatárjárás és a hódító háborúk idején a kolostorok töltöttek be nálunk. A kaszárnyákban találnak majd menedéket és rejtőzhetnek el a halál, a mélység, a pusztulás és éhínség elől az emberek. Itt találnak menedéket a mesztizt törökök, a Bakuból és Sztyepanakertből menekülők – s ide jönnek majd a kultúra emberei, a mérnökök és tudósok. A társadalmi káosz közepette csak a hadsereg lesz képes megővni, megőrizni a jövőndő fejlődés fermentumait, megővni az értékeket és szentségeket, hogy később, a csapások múltján visszakérülhessenek az életbe. A hadseregnek fel kell készülnie erre a szerepre, tudatosítania kell magában ezt, nem szabad kizárólag katonai ügyekkel foglalkoznia, határozottan be kell kapcsolódnia a társadalmi-politikai folyamatba, a nép színe előtt téve hitet arról, hogy készen áll ennek az össznemzeti mentőmisszióknak a teljesítésére. A hadsereg nem a hatalom vak funkciója, a hadsereg – a nép akaratnyilvánításának eszköze. [...] A társadalmi szinten ma újra feltűntek az egyházak. [...] Az egyházak, jötekonysági akciók, a jóról és rosszról tartott prédikációk mellett egyik legfőbb küldetése társadalmi téren az, hogy szenvedélyes és ragyogó felhívást intézen a hadsereghöz, felszólítva: védelmezzék meg a népet az összeomlástól és a belső káosztól [az oroszban: a „szmutától” – Sz. A.]. Így kerülhet sor a várva várt egyesülésre, az egyházi eszmények és a vallásos erkölcsiség valamint a hadsereg valóságának egybeforrására, így töltődhet föl a hadsereg kiáradott lelkelete újra.”

Mután a birodalmi állami-ságot összecementező ideológia, a „kommunizmus” hatás-talan, s annak egyháza, a „kommunista párt” haldoklik, a hadsereg „trónra lépésével” állhatna helyre a régi Orosz-szág ideológiai szentháromsága: „egyeduralom, pravoszlá-via, népiség”, azzal a különbséggel, hogy a misztikus test, melyben nép és hatalom egyesül, immár nem a cár, az egyeduralkodó, és nem is a párt vagy pártállam, hanem a hadsereg. Az új szent hármasság tehát így alakul: hadsereg, pravoszlávia, népiség. A hadsereg nem csupán „népi test”, hanem az égi pravoszlávia földi teste. Az ortodox kereszt-énység – és nem az ortodox kommunizmus – menti meg

Oroszországot, mégpedig oly módon, hogy a népi hadsereg ideológiája lesz.²⁰

„Konzervatívaink történelmi emlékezetében elevenen él az állami pravoszlávia eszméje, és máris sokan ajánlják, hogy a szebb jövőért vívott harcban az egyház foglalja el az SZKP helyét – írja Isten, félelem és szabadság című cikkében Denisz Dragunszkij. – A »lelkiség« szó, mégpedig mindinkább egyházi értelemben, ma ugyanolyan gyakran csendül föl képernyőről, bukkann föl az újságok hasábjain, mint azonos kontextusban korábban a »pártosság«. Máris feltűnt egy rémületes hatású betűszo: »RPC« [Russzkaja Pravoszlavnaja Cerkov, vagyis: Orosz Pravoszláv Egyház], amely az orosz pravoszláv egyházat a jól ismert politikai sorban helyezi el [vagyis a pártok sorában, mindjárt az RKP, az Oroszországi Kommunista Párt mellett – Sz. Á.].²¹

Így jelenik meg a Szlovo című televíziós programban, a Nas szovremennyyik című ultranacionalista folyóirat e mellékletében a gyakorlatozó hadsereg, a hadapródiskolások mellett az ortodox templom papja, amint fekete reverendáján a honvédő háborúban szerzett összes kitüntetéssel, az ol-tárképek előtt a háborúról és a hadseregről beszél. Szavakban és képekben azonban sokkal könnyebb egyház és hadsereg egyesítése, mint a valóságban, hacsak nem a pártállam kebelén belül megy végbe, hiszen – minden látszat ellenére – a pravoszláv egyház sem autonóm társadalmi intézmény, mindmáig az állam szolgálatában áll, mint azt újkéltű kultusza mutatja az államilag ellenőrzött médiában, s ugyanúgy, mint a hadsereg, az orosz államiság tradíciójával összhangban, nem is válhat önálló politikai vagy társadalmi tényezővé. Vagyis Prohanov és a „katonai párt” vagy „jobboldali utópiát” fogalmaz meg, vagy csupán a szovjet pártállam ideológiai és politikai képletének átrendezését kívánja.

A keresztény erkölcsiségnek megfelelő ideológia természetesen nem lehet támadás- és gyűlöletideológia, ezért a hadseregnek „a nemzeti megmentés ideológiáját” kell magáévá tenni. Ez az ideológia – Alekszandr Prohanov szerint –

„minden állampolgár szívéhez közel áll, minden katonához közel áll, legyen az ősz hajú táboronok vagy tejfölösszajú újonc. A hadseregben folytatott dogmatikus, agyoncsépett, megunt, önmagát túlélt propaganda helyett, az olcsó papírból és ügyetlenül kipingált furnérlemezből összetakolt vörös sarkok helyett új ideológia keletkezik, a nemzeti megmentés ideológiája. Nekünk, jelenlegi keserves körülményeink között nem olyan hadsereg kell, amely meghódítja a világot, amely készen áll rá, hogy tankokon robbogjon be a lángokban álló európai fővárosokba. Nekünk olyan hadsereg kell, amely biztosítja önvédelmünket és fennmaradásunkat. Az elégséges önvédelem az, amire nekünk szükségünk van, ami nélkül az államiság eszméje ma elpusztulhat, s örökre eltűnhet a föld színéről.²²

A nemzet mint védelmi közösség mindenkor valóságos közösség, és nacionalizmusa valóban értékmentő, értékvédő, sőt életmentő nacionalizmus. A „katonai párt” védelmi nacionalizmusa azonban nem ilyen, ugyanis nem a társadalom, hanem az állam, méghozzá a totalitárius hadiállam, a társadalmat kiszípolozó és kiszígerelő hadiállam megvédelmezését és megmentését tekinti céljának. A „nemzeti megmentés” ideológiájának hazugsága abban áll, hogy az államot, mégpedig az „összállamot” azonosítja a hazával, a néppel, a társadalommal, miként az orosz tradíciót, a keresztény vallásosságot, a klasszikus orosz kultúra tradícióját is azonosítja az orosz katonai tradícióval, a hadsereg kultúrájával.²³ A nemzeti hisztéria e megszállottai és felkeltői őszintén hiszik, hogy ha ez az állam összeomlik, ha ennek az államnak vége, akkor vége a világnak, vége Oroszországnak. „A haza veszélyben van – mondja az ismert prózaíró, Valentyin Rasputyin. – Megtörténhet, hogy maholnap saját ágyunkban ébredünk ugyan fel, de már nem Oroszországban. Minden ugyanaz lesz körülöttünk, csak éppen idegen, hiányozni fog belőle az otthon szellemisége és jelentése.”²⁴ Hogy Oroszország már nem a régi Oroszország

és ezért nem Oroszország, hogy Oroszországnak vége, hogy az új Oroszország idegen, ismeretlen ország, ez a félelem és ez a megállapítás olyan régi, mint Oroszország maga. Hiszen Oroszország már eddig is legalább három Oroszországot ért meg, és Rasputyin talán nem is sejti, hogy a 20-as évek orosz emigránsainak szemében ő soha nem is élt Oroszországban. Kétségtelen, hogy a harmadik történelmi Oroszországnak – Szovjet-Oroszországnak – is vége, de éppen most jöhetne létre az az Oroszország, amelyben a történelem alanya végre nem az állam, hanem a társadalom, vagyis nem egy alanya van, hanem sok. Persze az „államvédő” nacionalizmus szempontjából minden pluralizmus, a hatalom minden megosztása a gyöngeség és hanyatlás jele: „Egyébiránt a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom teljes megosztása vitatható – írja a Hogyan rendezzük be Oroszországot? című politikai brosúrájában még a mérsékelt nacionalista Alekszandr Szolzenyicin is. – Nem az eleven állami organizmus szétesését jelenti-e ez?”²⁵

Mindenesetre a „honvédő” államnacionalizmus *defenzív államnacionalizmus*: menteni, ami még menthető. Ez azonban nem új ideológia, hanem a régi ideológia alkalmazkodása a birodalmi államalakulat hanyatlásának körülményeihez. Ha lemond a hódító-térítő messianizmusról, az expanzióról, akkor csak azért, mert nincs ereje hódítani és téríteni, mert még ahhoz is össze kell szednie magát, hogy a létező államkeretet fenntartsa, vagy az „államagot” megőrizze. Csakis ennek az új helyzetnek felel meg az államnacionalista szeparatizmus: „Oroszország célja – Oroszország”²⁶ (Alekszandr Prohanov). Épp elég gond ezt megtartani: „Oroszország – egységes szellemi test (*duhovnoje tyelo*). Mi kevéssel beérjük, nem kell nekünk más, mint stabilitás és egység.”²⁷ (Valerij Hajrjuzov) Innen az ellenszenv Gorbacsov „Európai Ház” tervezetével szemben: nem akarnak másokkal egy házban lakni, ha már az is nem lehet az övék, akkor inkább maradnak a magukéban.

„Nekünk, Oroszország lakóinak itt saját ház kell és csakis ezért a házért kell nekünk küzdenünk. És ez a saját ház nem más, mint a mi köztársaságunk szövetsége – a Szovjetunió. Ehelyett azonban azt ajánlják nekünk, hogy legyünk átjáróház. Mármint a Nyugat és Kelet között, ahol a »nemzetekföltötte« martalócok uralkodnak majd.”²⁸ (Tatjana Gluskova)

Az „ötödik hadoszlop”

Annak okait, hogy a totalitárius hadiállam defenzívába szorult, szétesőben van, hogy a „kommunista ideológia” abroncsa lepattant róla, a „honvédő” államnacionalizmus természetesen nem az állam belső szerkezetében, anakronisztikus jellegében és nem az ideológia csődjében látja, hanem a külső-belső ármányban és összeesküvésben. Az állam ereje azért fogy, mert árulók kezébe került vagy árulók nyomása alá, akik szánt szándékkal gyöngítik, akár saját önös érdekeiket, akár idegen megbízóik érdekeit szolgálják is ezzel. Az „ötödik hadoszlop” ezúttal is a „liberális sajtó”, a „radikálisok”, a „régiónközi demokraták” és személy szerint is Gorbacsov, Jakovlev, Jelcin, Popov testesítik meg. Alekszandr Prohanov a hadseregre zúdított „hét csapást” a következő hét pontban foglalja össze: 1. Leszerelési propaganda, melynek következtében a szovjet hadsereget Kelet-Európa minden országából pár hónap leforgása alatt kiebrudalták, megszűntek az „ütközőzónák”, a katonai pa-

ritás felborult, a szovjet hadsereg lényegében a világháború előtti határok mögé szorult vissza; 2. A hadsereget úgy állítják be, mint a népgazdaság vámpírját, amely a gazdaságból, a népből kiszív minden erőt, minek következtében kezedét vette az ún. „konverzió”, a haditermelés kapkodó, átgondolatlan átállítása polgári termelésre és ennek következményeként a hadiipari kutatóintézetek és iparvállalatok tönkretétele; 3. A hadsereg lejárata, a katonai szolgálat borzalmainak ecsetelése, amivel azt akarják elérni, hogy a nép szembekerüljön hadseregével (a fiatal katonák véletlen haláláról szóló hírek, a kiskatonák gyöttrésének intézménye, a „gyedovscsina”); 4. Ellenszenvet keltenek a hadsereg iránt és nemzetiségi viszályt szítanak benne; 5. A tábornoki kart úgy tüntetik föl, mint szenilis pojácák gyülekezőhelyét, ahol másról sem esik szó, mint a várva várt puccsról; 6. Az „afgán” veteránok elárulása és cserbenhagyása; 7. A hadsereg felhasználása a nemzetiségi összecsapások elsímítására, utólag pedig erkölcsi és jogi felelősségrevonása a „túlkapások” miatt.²⁹ Ezt a hét csapást – Prohanov túl lojális a központi hatalomhoz, hogy nevén nevezze – a „peresztrojka” kiöltöje és az ő sajtója zúdtották a nemzetre (hiszen, mint láttuk, a hadsereg a nemzet tartóoszlopa). Ő és a vele lepaktált értelmiségiek az „ál-Dmitrijek”, akik „elbitorolták a Kremlt” és most „Kiárúsítják a hazát”. Érdemes itt egy kicsit belehallgatni a „honvédő” államnationalisták ez idő szerinti legfontosabb szervezete, az Oroszországi Írószövetség tavaly decemberben rendezett VII. kongresszusának felszólalásaiba: „... A Kreml nem fogadta az orosz írókat... [értsd: az Oroszországi Írószövetség kongresszusának küldötteit – Sz. Á.] Egyszer már megessett ehhez hasonló. 1612-ben, amikor a hatalom bitorlói ültek ott, és amíg várták az erősítést, elkártyázták az orosz gyerekeket. Manapság ezt már nem is átvitt értelemben kell érteni, ez az, amit „új forradalomnak” neveznek.”³⁰ (Oleg Mihajlov.) A szovjet „jobboldal” államnationalistái is szeretik a képes beszédet, a historizáló retorikát. A „peresztrojka” legszívesebben az orosz történelem „interregnumához”, a „szmutához”, vagyis „zavaros időszakhoz”³¹ hasonlítja (miként elődeik annak idején az 1917–1920 közötti forradalmak és polgárháború periódusát), és az ál-Dmitrij, az állfőtítár szerepe ebben a hasonlatban óhatatlanul Gorbacsovra jut. A másik visszatérő hasonlat a honvédő háború sorsdöntő, 1941-es éve: „A történelem majd aszerint fog ítélni a mai tábornokokról, hogy képesek lesznek-e kivezetni a hadsereget a kíméletlen ellenséges gyűrűből, a bekerítésből, abból a katlanból, amelyben a huszadik század során immár másodszor kezdik felőrlni Oroszország katonai erejét”³² – írja Prohanov. De Oleg Mihajlov sem csak történelmi rébusokban beszél. A „hagyományvédőket” és a velük szemben idáig gyanakvó „nemzeti bolsevikokat” összefogásra buzdítva – „az orosz államiság” megmentése érdekében – megnevezi az „árulókat” is:

„Ha ma nem cselekszünk, holnapra darabokra fognak szaggatni minket és a mára kialakult geopolitikai helyzet, amely ellentétes Oroszország érdekeivel, az az árulás, amelyet ma a legfelső szinten Sevardnadze és Gorbacsov kormánya folytat a nemzetközi politikában Oroszország irányában, bizonyítólagos következményekkel járhat.”³³

Valerij Rogov az „árulók”, az „ötödik hadoszlop” aknamunkájának eredményét – szokás szerint – a honvédő háború első katasztrofális esztendejével veti össze:³⁴

„Az ország belsejében létrejött „ötödik hadoszlop”, a nyugati életforma bajnokainak – egyszerűbben szólva: a Nyugat – „ötödik hadoszlopa” már sok mindent elért. Nemzeti és társadalmi eszményeinktől már olyan messzire vonultunk vissza, hogy a helyzetet csak a 41-es esztendőhöz lehet hasonlí-

tani. Mert tovább már nincs hova visszavonulni.” Emlékszünk, hogy handabandáztak még nemrég az átépítés építészeti vezetői („prorabi peresztrojki” – a szovjet „jobboldal” politikai zsargonjában ez a szóvirág a Gorbacsovot eleinte támogató liberális értelmiségiek, lapszerkesztők, literátorok összefoglaló megnevezése): „Tovább!... Tovább!... Tovább!...” Most már láthatjuk – és azt hiszem, a nép többsége is tudatára ébredt –, hogy hova „tovább”, hogy mit jelent ez az ő „tovább”-juk: az ország feldarabolts, félglyarmati sorba süllyedt földterületté változtatását, amely fölött a transznacionális monopóliumok az urak, ezek a mindenféle hammerek, rotschildok, maxwellek, rockefellerok, oppenheimerek.”³⁵

Ahol megjelenik az „ötödik hadoszlop”, a külföldi összeesküvés, a „szekértolók”, a „Szovjetunió feldarabolásának” – az 1937–38-as moszkvai kirakatperek vádirataiból oly jól ismert – rémképe, ott megjelenik az „ösgonosz” is – a sajtó, pontosabban a palackjából óvatlanul kieresztett sajtódémon, amely szabadságát – démoni módon – az állam lerombolására, meggyöngyítésére használja fel:

„A radikális sajtó, szorosan együttműködve a világ éterének hullámhosszaival (értsd: a Szabad Európával, a Szabadság, az Amerika hangja stb. rádióállomásokkal – Sz. Á.) az állam intézményeit ostromolja. A tét – nagy államunk lerombolása, a tét – egy nagyhatalom eltüntetése a világ-térképről. Csak a vak nem látja, hogy a hadsereg mért csapások célja a hadsereg lerombolása”³⁶

– így Anatolij Szaluckij. Az elszabadult sajtódémon államellenes dühöngése közvetlenül, persze, nem mindig látható. A sajtódémon álnok is, viselt dolgaira a „honmentőknek” kell ráirányítani a nép tekintetét. A sajtó – mint Prohanov írja – „gondosan álcázza a veszedelem nagyságának körvonalait”, ezért „fel kell nyitnunk a nép szemét... a hadsereg kiirtásának (sic!) kíméletlen, nemzetellenes programjára.” De ha volt palack és van szellem, kérdés, ki és miért szabadította ki onnan, ki volt a segítőtársa? Ki oldotta le láncairól az államellenes démoni erőket? A „honmentők” politikai taktikájuktól függően erre kétféleképpen válaszolnak, bár ugyanazt a nevet mondják: Gorbacsov. Ám ha egyezkedni szeretnének Gorbacsoval, akkor mit sem sejtő bűvészinaként mutatják be, akit a „sátáni” Jakovlev beszélt rá a palack kinyitására, ha pedig konfrontálódni akarnak vele, akkor ő maga lesz a „Sátán”. Alekszandr Jakovlev – Eduard Sevardnadze mellett – csakugyan a „peresztrojka” szellemi atyja volt (volt, mert azóta lemondott posztjáról, és csak Gorbacsov tanácsadói testületének tagja), és ennek megfelelően ő lett az „ötödik hadoszlop” vezére, az „első számú vádlott” a máris elképzelt vádlottak padján:

„Jakovlev hajította végre a sajtóban a fordulatot, mikor személyes ellenőrzése alá vont számos tömeghírközlési eszközt... és előbb vagy utóbb állami szinten fogják megvizsgálni, milyen szerepet játszott Jakovlev abban a romboló folyamatban, amelynek során a sajtó, veszélyeztetve az ország sorsát, manipulálta a közvéleményt és kezére játszotta a baltikumi nacionalista erőket.”³⁷

Ebből nem következik természetesen, hogy Gorbacsov felmentést kaphat, de neki még adnak egy lehetőséget, hogy bűneit jóvátegye: a hadsereg és az „orosz írókra” támaszkodva, a „honmentés” tradicionális népi eszméjét és a pravoszláv keresztény erkölcsiséget egyesítve, megszabaduljon az immár hatástalan kommunista ideológiától és új, „népi pártot” gyűrjön a kommunista pártból. Persze, ha ezt az utolsó esélyét is eljuttatja, akkor vessen magára...

Gorbacsov „jobboldali” kritikájáról, amely az elmúlt hónapokban egyre erősebb, viszonylag kevés szó esik. A „jobboldal” a múlt év végén, ez év elején hasonló hibába

esett, mint két-három évvel ezelőtt a „baloldal”: elhitték, hogy Gorbacsovot végre sikerült meggyőzniük, rádobbenteniük a valóságos helyzet kilátástalanságára, és ezáltal radikális gyakorlati lépésekre bírni. Csak éppen 1988-ban a „baloldal” számára a valóságos helyzet kilátástalansága azt jelentette, hogy a rendszer megreformálhatatlan, le kell bontani és teljesen új rendszer kell helyette, míg 1991-ben a „jobboldal” számára azt jelenti, hogy a rendszer lebontása káoszba, katasztrófába torkollik, és ha a folyamatot nem állítja meg valamilyen erő, akkor az „orosz államiság” megsemmisüléssel fenyeget. Gorbacsovot azonban sem akkor, sem most nem sikerült rábírni radikális lépésekre, mindkétszer csupán kihasználta a politikai reményeket és félelmeket, a szóban forgó politikai erők és személyek támogatását, hogy időt nyerjen az evolutív, békés, alkotmányos átalakulás számára. A mai orosz „jobboldal” és a gorbacsovi „centrum” ideológiai szembenállásában az orosz hadiállamiság évszázados, masszív tradíciója és az orosz jogállamiság gyöngye és töredezett liberális tradíciója ütközik össze, ahogy a „baloldal” és a „centrum” ideológiai háborújában a forradalmi populizmus jogfelfogása (a népnek van igaza, nem a jogász uraknak) ütközik össze a liberális jogállamiság – orosz viszonyok között kétségkívül kissé steril – koncepciójával.¹⁹ Sajnos, ezúttal is valószínűtlen a „liberális”, a „nyugatos” Oroszország felülkerekedése vagy egy új politikai-ideológiai erő megjelenése a történelem színpadán, amely képes lenne megteremteni ezeknek az ellentétes ideológiai elemeknek valamiféle új és orosz szintézisét. Mindenesetre a kérdés ma nemcsak az, hogyan lehet a totalitárius állam hadigazdaságából szociális piacgazdaság, hanem az is, hogyan lehet a hadiállamiságból jogállamiság, a passzívan tűrő vagy fellázadó alattvalókból és katonákból állampolgár. Az orosz „jobboldal”, a mindenféle „honmentők”, „tösgyökeresek”, „államvédők”, „birodalmiak”, „ortodoxok” persze már a jogállamiság eszméjében magában is az eredeti orosz államiság elárulását, a Nyugatnak való behódolást látják:

„Mélyen hiszek abban, hogy Oroszország népei előbb-utóbb legyőzik az idegenmajmolás démonát (oroszul: csuszbeszije – Sz. Á.) – mondja a „falusi irodalom” egykor méltán neves művelője, Vaszilij Belov. – Olyan időről álmodom, amikor az ország végre abbahagyja az ülésezést és a tüntetéseket és nekilát dolgozni. Itt az ideje, hogy levegyük a nyakkendőket és feltűrjük ingujjainkat: igazán neki kell látnunk a munkának, mi több, elsősorban a fizikai munkának. [...] Lám, még parlamentáris elnöki rendszert is úgy kapunk – kölcsönbe... Holott Oroszországnak megvan a maga ezeréves tapasztalata az államépítésben. Sok képviselő azonban egyszerűen odavan az európai parlamentáris civilizációtól.”²⁰

Tatjana Gluskova – Prohanov mellett a „honvédők” legharciasabb képviselője – a gorbacsovi jogállamiság tagadásában ennél is tovább megy, mikor Konsztantyin Leontyev, a zseniális orosz filozófus és ultrareakciós politikai fantazista állameszményét szembesíti az elfajult jellel:

„Boldog az az állam, amelyben... a papok és harcosok uralkodnak (a püspökök, a szent életű öreg szerzetesek és a kard bajnokai) és jaj annak a társadalomnak, amelyben a szofisták és retorok (a professorok és ügyvédek) tengenek túl... – írta Leontyev. – Az előbbieket formát adnak az életnek; segítik a megmaradásban; nem engedik, hogy a társadalom szövét szanaszt szaggassák; az utóbbiak viszont hivatásuk természeténél fogva hajlanak rá, hogy elősegítsék az élet pusztulását, a társadalom szöveteinek szétszaggatását...” Ezt Konsztantyin Leontyev, ez a világos elméjű orosz zseni mondotta, ez az államhívő (oroszul: goszudarsztvennyik – Sz. Á.) – mai szóval politológus (sic!). A kard bajnokai! Kérem, ne gondolják, hogy amikor most ezt a szállóigét gondolatot idézem, akkor katonai államsínyre szólítom fel a hadsereget (amivel mostanában oly nagy előszeret-

tel rémisztgetnek minket). De miután kongresszusunk a Szovjet Hadsereg Színházának épületében zajlik, s így mintegy a szovjet fegyveres erők égisze alatt, élni szeretnék az alkalommal, hogy kifejezzem köszönetemet a megfelelő katonai instanciáknak a vendégszeretetért, mert nem kizárt, hogy ha a mi »kardforgatóink«, a mi »tábornokaink« nincsenek, akkor az oroszországi frók, napjaink Moszkvájában nem találtak volna sehol menedéket kongresszusunk számára. Ami most már a »szofistákat« és »retorokat« illeti, sajnos éppen ők tengenek túl ma hazánkban. Kezdve elnökünkön, akinek jogi végzettsége van, ezekig a mindenféle Szobcsakokig. És azt, hogy: JA! NEKÜNK! – azt már lényegében mindenki felfogta. Mert nem csupán a »társadalom szövete« (az emberek, a nép, a népcsoportok) van kitéve a minden irányban zajló szétszaggatásnak, hanem maga az – ELÁRULT ÉS KIÁRUSÍTOTT – Haza egész földje, maga az ezeréves orosz államiság. Mindez egy bűnös, hallatlan méretű nemzetközi spekuláció tárgya lett, és szemünk láttára kerül át az imperialista monopóliumok részvénytársasági tulajdonába.”²¹

Címzett kerestetik

A sátáni terv – az „ezeréves orosz államiság” elpusztítása – szükségessé teszi a „hazafias” erők mozgósítását és a „honmentés” új politikai struktúráinak megteremtését vagy legalábbis a régi struktúrák megkaparintását. Márpedig a „honmentő” frók az oroszországi frószövetség szervezetén kívül csak szavakkal rendelkeznek. Ugyan ők változatlanul mágikus jelentőséget tulajdonítanak a szavaknak, pontosabban a Szónak, az Igének („Az emberek ki vannak éhezve a Szóra” – mondja Valerij Rogov),²² ám a lesújtó valóság az, hogy a néphez, az állami vezetéshez, a hadsereghez intézett szavak – patetikus memorandumok, kollektív levelek (pl. a hírhedt „Oroszország fróinak levele” nemrég²³) teljesen hatástalanok. A „nép” olyannyira „süket”, olyannyira nem figyel a Szóra, hogy – miként azt a „hazafiak” saját bőrükön tapasztalhatták – az 1990-es választásokon szinte minden „hazafias” jelölt megbukott. Bár a kudarcot ők főként annak tudják be, hogy a szó elbitorlóit, a „hamis barátok” vezették félre hazug szavakkal a népet, ők méltatlanságát meg – a sajtónak a sajtószabadság útján történő kisajátításával – az ártatlan nép tiszta tudatát, azért azt is tudják, hogy politikai tényezővé csak akkor válhatnak, ha a hatalmi struktúrában tesznek szert pozícióra, vagy saját politikai struktúrát teremtenek. Mivel új politikai struktúrák kiépítésére frók, irodalmárok önmagukban – lettek legyen bármily rossz frók és lettek legyen bármekkora politikai ambícióval megverve-megáldva – képtelenek, erejükből kollektív levelekre és gyermekded kulturális egyesületek megteremtésére futja, marad számukra a létező pártállami struktúrák „ideológiai” megszállása. Rádásul a régi struktúrákból úgyis elpárolgott az ideológia, összeomlásuk pedig a „honmentők” szemében az „orosz államiság” összeomlásával azonos. Így hát az egyik oldalon „struktúrát” adnak és új ideológiát kapnak, a másik oldalon pedig „új ideológiát” adnak és struktúrát kapnak cserébe. A kérdés csak az, mi ez a struktúra, vagyis ki legyen a címzett?

Kezdetben úgy tűnt, hogy a címzett közvetlenül a hadsereg kell legyen, és a „honmentő” ideológiának és az ideológia termelőinek a hadsereggel kell egyégy forniuk valamilyen új politikai szervezetben. A Szovjet Hadsereg Színházának épületében zajló frókongresszus felszólalói újra meg újra közvetlenül a hadsereg vezetésének ajánlottak fel:

„Úgy gondolom, a kongresszusnak határozatban kell kifejezésre juttatnia, mennyire hálás a hadseregnek... és ki kell dolgoznia »Oroszország frói és a hadsereg« címmel egy munkaprogramot. Úgy vélem, hogy meg kell állapodnunk D. T. Jazov honvédelmi miniszterrel egy új, pompásan illusztrált hetilap közös kiadásáról, amely még az Ogonyoknál is szebb kiállításban jelenne meg. Továbbá ki kellene adnunk egy folyóiratot is, mely a szovjet hadsereget és katonáinkat mutatja be, és egy népszerűt, amely

hadseregünkről szól. Ez jó lesz az írószövetségnek, jó lesz a hadseregnek, jó lesz a népnek.⁴⁴

A hadsereg mint az elszegényedő „orosz író” új mecénása, természetesen kivihető elgondolás, hiszen eddig is az állam tartotta el íróit és az írók táplálták – többek között – ideológiailag az államot. De a hadsereg – mint láttuk – a totalitárius hadiállamban még a korporáció politikai és strukturális önállóságának szintjéig sem küzdheti fel magát. Így közvetlenül – mint önálló vagy az államból kiszakadt politikai tényező, mint a „honmentő” politikai forгатókönyv alanya – nem képes kapcsolatba lépni az ideológiatermelő literátorokkal. A hadsereg nem rendelkezik önálló struktúrával a pártállami struktúrában, így ki sem szakadhat belőle mint „a” hadsereg, vagy – ami ugyanaz – kiszakadása azonos részre szakadásával és annak az államiságnak a széthullásával, amelyet a „honmentők” éppen hogy megmenteni szeretnének. Ahhoz tehát, hogy az új ideológia üzenete eljusson a címzetthez és a honmentőre-állammentőre – lelkiismereti okokból – felajánlkozó irodalmárok valóban mozgásba hozzák a hadsereget, politikai áttételre, hajtószíjra van szükség, és ez aligha lehet más, mint a kommunista párt. Persze, nem az SZKP a maga egészében, hanem éppen az „elárult”, „megbénított”, „kompromittálódott” SZKP-ből kivált és nemzeti alapon szerveződő „új” kommunista párt, a múlt év tavaszán alakult Oroszország Kommunista Pártja, az OKP. Eredetileg az Unióból kivált, önálló Oroszországi Föderáció párhuzamos hatalmi központjának ellensúlyozására, Jelcin és az új orosz parlament ellensúlyozására hívták életre (és Jelcin ellenzéke a parlamentben mindmáig Polozkov OKP-jának tagjaiból áll). Tehát – a nyilvánvaló ideológiai különbségek ellenére – az OKP a „központ”, Gorbacsov kezében volt többé-kevésbé engedelmes eszköz. Éppen ezért maradt gyöngye, éppen ezért nem tudott a szovjet „jobboldal” politikai gyűjtőhelyévé válni, ahogy a „baloldal” gyűjtőhelyévé a jelcini parlament vált. Éppen ezt a gyöngeséget, tehetetlenséget és a „központtól” – az „áruló” és „tehetetlen” központtól! – való függést szeretnék a „honmentő” nacionalisták megszüntetni azzal, hogy az OKP-nak kínálják fel a „nemzeti megmentés” ideológiáját. Elképzelésük szerint az OKP-nak „csak” meg kell szabadulnia a régi kommunista ideológiától és helyette az orosz nemzeti öncélúság eszméjét, az orosz államiség, önvédelmének programját kell magáévá tenni, hogy egyesülhessen a néppel (a gyakorlatban pedig a hadsereggel, amelyben csakugyan benne van a politikai tisztek tömegei révén, s amelynek az OKP valóban lehetne hajtószíja a pártállam szerkezetében).

„Soha nem leszünk mi olyanok, mint az amerikaiak vagy a japánok, mindig önmagunk leszünk mi, és ahogy én látom, nem a piac fog megmenteni bennünket, hanem a megújult kommunista párt, Oroszország Kommunista Pártja és a mi hadseregünk – így Feliks Csujev. – Szerintem ezek azok az erők, amelyek képesek kihúzni a bajból a Hazát, és nekünk ebben kell őket segítenünk. Az ő oldalukra kell állnunk.”⁴⁵

Ehhez azonban a kommunista pártot „asszimilálnia” kell a nemzetnek:

„A kommunista pártban mégiscsak vannak nagyszerű emberek. Itt van a nemzet színe-virága, és nemcsak az orosz nemzeté, hanem az Oroszországot alkotó többi népeké is, és ezt nem szabad elfelejtenünk. Addig kell cselekedni, amíg a kommunista pártszervezetek még léteznek, amíg van még bennük legalább néminemű erő. De hogyan! Oroszországban például úgy, hogy a kommunista párt átalakulhassa oroszországi néppárttá, maga körül tömörítve minden egészségesen gondolkodó embert, és ezzel maga is megmenekülne az összeomlástól. Én lennék az első, aki így ilyen pártba belépnek.”⁴⁶

Az „új ideológia” és a régi struktúra ilyen egyesítésének legkövetkezetesebb kifejtője megint csak a mozgalom főideológusa, Alekszandr Prohanov. Az OKP-nak – mint mondja – a „honmentők”, a „patrióták” új eszményt, „teoretikusokat” adhatnának, míg az OKP struktúrákat adhatna az – úgy mond – „struktúrá nélküli humanitárius, érzelmi fogantatású hazafias mozgalomnak”.⁴⁷ „a hazafiaknak struktúrákra van szükségük, védelmezőkre, garanciákra, amelyek mozgalmukat megmenthetnék a »liberális« tönkretelévtől”.⁴⁸ Mert: „Hol vannak a mi Sztolipinjaink, Mamontovjaink, Brusilovjaink? Egyebek között az Oroszországi Kommunista Pártban”, amelynek Prohanov szerint ma az a legfőbb baja, hogy

„nem tudott szert tenni saját nyelvre, nem képes megfogalmazni a maga új ideológiáját. [...] Teoretikusokra van szüksége, olyanokra, akik azonban meg tudják teremteni számára a kapcsolatot a »liberálisoktól« elgyötört és becsapott néppel, a néppel, akit ezek a »liberálisok« taszítanak ma a kriminál-burzsózia osztályának fogságába, és Oroszországgal, amely most kálváriáját járja.”⁴⁹

A pártnak és a népnek most is úgy kell egymásra találnia, kibékülnie és egyesülnie, mint egykor a honvédő háború idején, amikor a nép megbocsátott a pártnak a korábbi szenvedésekért és méltatlanságokért, és egyesült vele a győzelemért vívott harcban:

„A népnek és a pártnak ez az újabb, másodikori összeforrása éppen a legmélyebb nemzeti válság pillanatában következhet be. A peresztrojka, amely tehetetlenségre kárhottatta a hatalmat, amely káoszhoz, szegénységhez, éhínséghez, vérontáshoz vezetett, amelynek következtében az egész ország sötétségbe merült, a peresztrojka arra ösztönzi a népet, hogy a párt-
hoz forduljon: ha az OKP-t nem fogja megsemmisíteni a »liberálisok« totalis propagandája, ha az általános katasztrófa bekövetkeztéig tartani tudja magát, akkor a történelemben másodszor is neki kell a nemzeti túlélésért folyó küzdelem élére állnia. [...] Az Oroszországi Kommunista Pártnak és a hazafias mozgalomnak szükségük van egymásra. Az OKP ideológiája a nemzeti túlélés ideológiája kell legyen. [...] A párt meg kell mondja a népnek a végletes, kíméletlen, szörnyű igazságot, azt, hogy pusztulásnak indult nép, hogy kihálófélben levő nép, hogy sorsa már-már megpecsételődött. Nem propagandisztikus kísérletekkel kell morgósítani a népet, hanem a kíméletlen igazsággal. Egy pusztuló nép pártjává kell válnia, amely a nép túlélési ösztönére apellál.”

Ahhoz, hogy »lerázzuk« magunkról a pimasz és orcátlan »liberálisokat«, akik minden lehetséges bűnt rásütnek a pártra, ahhoz fel kell tárnunk az ország ezen újszerűtűtő gazdáinak kriminális természetét, gazdaságuk jellegét, meg kell mutatnunk, hogyan keletkezett tőkéjük, hogyan rabolták össze a társadalom szemei előtt rejtve az elmúlt húsz év »árnyékában« tőkéjüket. Meg kell mutatnunk, hogy folynak össze ezek a saját tenyésztési pénzgyonok a világ pénzeivel, milyen támogatások folynak be az újszerűtűtő pártok kasszáiba a tengerentúlról. A végtelenségig egyszerűen, világosan és bátran el kell magyaráznunk, hogy napjaink katasztrófizmusa a Szovjetuniót idegen hatalmak érdekében szétromboló, nemzetellenes vezetés bűnös »liberális politikájának« az eredménye. Meg kell rajzolni annak a katasztrófának a körvonalait, amelybe az országot a »liberálisok« taszították, és ismertetni kell a néppel a nemzeti túlélés rövid programját – így válhat az OKP a pusztuló nép vezetőjévé.”⁵⁰

A forгатókönyv tehát készen áll, s ha egy történelmi fordulatnak még nem is, egy nagyszabású kirakatpernek máris lehetne szinopszisa. Annak, hogy az OKP áll – a derék honmentők ideológiai közvetítésével – a hadsereg élére, nem sokkal nagyobb az esélye, mint egy esetleges katonai államcsínynek vagy annak, hogy a Szovjet politikai tisztjei alkotmányos úton megdöntik Gorbacsov elnöki hatalmát. A Szovjetunióban ma egyetlen igazi veszély létezik, olyan veszély, amely nemcsak a szovjet államot, hanem az egész társadalmat, egész Kelet-Európát és a világot is fenyegeti és ez a polgárháború veszélye.

lye. Abban az országban, amelyben már 1988-ban a bruttó nemzeti össztermék 45–54%-át tették ki a nem termelő kiadások és veszteségek (1,525 milliárd rubelből 748–836 milliárd rubelt), s amelyben a bérekre, nyugdíjakra, hadsereg, kozmosz-programra stb. levonanadó tételek után fennmaradt 405–287 milliárd között mozgó összeg az egyszerű újratermeléshez sem volt elegendő, amelyben már 1988-ban 61,6–71,4 millió között mozgott a ténylegesen nem dolgozók száma, a lakosság 70 %-a élt a szegénységküszöb alatt és 8 millióan éheztek (minthogy havi jövedelmük 25 rubel körül volt), mintegy 36 millió ember pedig nyomorgott, s ahol 1988-ban minden rubelből csak 28 kopeknek volt árfedezete,³¹ azóta pedig a helyzet még ennél is rosszabb, nos, abban az országban minden határozott politikai fordulat – lett legyen az a „rendkívüli állapot” beve-

zetése vagy palotaforradalom Gorbacsov ellen, netán általános és sikeres országos politikai sztrájk, vagy az utca elszabadulása – szükségképpen polgárháborúba kell torkolljon. Ezért nemcsak Gorbacsovék tartózkodnak a határozott politikai lépéstől, hanem a „jobbról” és „balról” gyülekező, fogadkozó, fogukat csattogtató, „tabula rasa”-t követelő és ígérő politikai erők is. Az időhúzás és az időnyerés az egyetlen lehetséges stratégia, itt azonban nem évek, hanem évtizedekre van szükség ahhoz, hogy a totalitárius restauráció vagy polgárháború alternatíváját meghaladják. Gorbacsov nem a „konzervatívok”, nem a „hadsereg”, nem Jelcin Oroszországaival, hanem a polgárháborúval birkózik.

Budapest, 1991. április

J E G Y Z E T E K

1. V. ö. Levpn Abramjan: *Peresztrojka kak karnaval*, Vek XX i mir, 1990. 6. szám, 45–48.
2. Ld. *Az orosz forradalom démonai* c. kötetben (Századvég Kiadó, 1990) Mihail Gersenzon és Szergej Bulgakov írásait. Ld. továbbá: Maxim Gorkij: *Nyesszovjevremennije miszli* (1917–18) Moszkva, 1990; Uő: *O russzkom kresztjanyine*, Berlin, 1922; Alekszandr Blok: *Értelem és forradalom*, In: *Élmények és gondolatok*, Európa, 1967, 19–30.; V. G. Korolenko: *V godi revolucii i grazhdanszkoj vojny*, Chaldize Publ. USA, 1985.; Ivan Bunyin: *Okajannije dnyy*, Zarja, Canada, 1984.; Zinaida Gippiusz: *Petyerburgszkije dnyevnyiki* (1914–1919) Orfej (Orpheus), 1982; Sz. Guszev-Orenburgszkij: *Bagrovaja knyiga*, Ladoga, New York, 1983, valamint Iszaak Babel, Alekszej Remizov, Mihail Bugakov 1917–1920 között született prózai írásai. Ld. végezetül: Richard Stites: *Iconoclastic currents in the Russian Revolution: Destroying and Preserving the Past*, In: *Experiment and Order in the Russian Revolution – Bolshevik Culture*, Indiana University Press, Bloomington, 1985.
3. Andrej Amalrik: *Proszuscsesztvujet-li Szovjetszkij Szozuz do 1984 goda?* Amszterdam, 1970. 37.
4. Pjotr Csaadajev: *Filozófiai levelek egy hölgyhöz*, Magyar Helikon, 1981. 19.
5. Goethe: *Faust*, II. rész, 1. felvonás, Európa, 1964. 220. Kálnoky László fordítása.
6. *Anomalnije javlenijye*, in: Vek XX i mir, 1990. 12. szám, 39–40. (név nélkül). Ugyanitt olvassuk: „A szocializmus lassan elhal, ám mentalitása élt tovább... Hazánk polgárainak tudatában a tűnődő piaci kapitalista jövőbe vetett hit apokaliptikus előérzetekkel és az elkerülhetetlen büntetés várásával fonódik össze... Az egy országban felépíthető szocializmus irracionális hite piaci babonákba fordult át, mindenki azt várja, hogy egy tucat polgáros professzor, aki idáig a szocializmus közgazdaságtanát tanította, most, hogy egyéves tanulmányútról kibömbölyödve tér vissza Berkeley-ből vagy Oxfordból, kifundálja majd, hogyan lehet megteremteni a régi szép világot 500 vagy 400 nap alatt, és tudományosan is alátámasztja, hogyan lehet megint egyszer túljárni a történelem eszén. A piaczgazdaságra való áttérés (azaz a valóság elől egy szebb jövőbe menekülés) modelljének megalkotói, a reálszocializmus egykori teoretikusai és pragmatikusai a kikeresztelkedtek sajátos hitével ma olyan igazhitűekként lépnek fel, akik maguknál a kapitalistáknál is jobban tudják, miféle társadalmi rendszer is az, amelyben mindenki valóban a munkája és nem az állami hierarchiában elfoglalt helye szerint kapja, ami megilleti.” (39.)
7. A statisztikai táblázat adatait ld. i. m. 40.
8. Ld. ezzel kapcsolatban az Antikrisztus témáját a századforduló vallásfilozófiai és később politikafilozófiai irodalmában: Vlagyimir Szolovjov: *Kratkaja povestny ob antihrisztje* (*Tri razgovora*, 1899–1900) in: *Szobranijye szocsinyenijy* 10. köt. Szent-Pétervár, é.n. 193–221.; a Nyikolaj Bergyajev alapította Spirituális Kultúra Szabadakadémiajának egyik összejövetelén 1918-ban például azt vitatták meg a tudós egybegyűlék, hogy Lenin az Antikrisztus-e, avagy csak az Antikrisztus előhírnöke. Dmitrij Merezkovszkij viszont az Antikrisztus Birodalma című 1920-as írásában kimondta:

- „ha van a földön az abszolút Gonosz, az Ördögnek megtestesülése – az a bolsevizmus... A ti apátok az ördög volt. Gyilkos hazug volt kezdetől fogva, ő a hazugság atyja.” In: Trócsányi Zoltán: *Merezskovszkij-breviárium*, Blau Testvérek (Viktória) Könyvkiadó, é.n. 118. Ld. még a politikai „antiszatanizmus” és antisemitizmus összefüggéséről, főként Alekszandr Szolzsenyicin *Lenin Zürichben* című műve kapcsán Alekszandr Janov: *Russzkaja igyeja i 2000-j god* (a *Djavioliada-1* és *Djavioliada-2* fejezeteket), New York, 1988.
9. Idézi: Szergej Mitrohin: *Traktat o tolpe*, in: Vek XX i mir, 1990. 11. szám, 46–48.
 10. Ld. *Írók a Párhuzamos Trockista Központ moszkvai perétől*, *Litjeraturnaja Gazeta*, 1937. január 26. In: *Tovább!... Tovább!... Tovább!*, Szabad Tér Kiadó, 1988. 318–321.; A. J. Visinszkij: *Perbeszedek*, Szikra, Bp. 1953. 431–542.
 11. *Fasizm – russzkij variant* (Interjú Viktor Jakusevvel a Pamjaty népi-hazafias front képviselőjével), In: *Vesztnyik jevrejszkoj szovjetszkoj kulturi*, 1990. szeptember 26. (20. szám) 3.
 12. Ld. pl. Jurij Medvegyev: *Kuda szpesis, muravej* (1981); V. Nazarov: *Szilajszkoje jabloko* (1978); Vlagyimir Scserbakov: *Csasa bur* (1985); A. Szerba: *Nyikakomu vorogu* (1982). Ld. még Maja Kaganszkaja tanulmányát a jelenségről: *Mif dvadcaty pervovo veka*, *Sztrana i mir* (München), 1986. 11. szám, 1987. 1. 3. szám.
 13. A sztratokrácia, vagyis hadsereguralom elméletét Cornelius Castoriadis fejtegette ki 1981-ben megjelent *Devant la guerre* című könyvében (Párizs, Fayard). Castoriadis persze nem pusztán a reguláris hadsereg, hanem egy egész „második társadalomra” gondol, amikor sztratokráciáról beszél, de feltételezi, hogy ez nemcsak „rátelepedett” az elsőre, hanem attól függetlenítheti is magát. Felfogása különösen ott tűnik problematikusnak, ahol szembeállítja a „pártot” és a „hadsereget”: „A párt hiányzó valóságával ellentétben a Hadsereg és a katonatársadalom valamilyen valóságnak vetheti hátát – valójában ők alkotják a valóságot, az orosz univerzum egyetlen valóságát. Egyszerre képeznek hatékony és eredményes Erőt, és hozzák létre a birodalmi-nacionalista ideológiát [Castoriadis terminusával „imaginaire”] révén ennek az Erőnek az átszellemítését. Hogyan fogja a hadsereg „konkrétan” eljátszani szerepét, hogyan fogja betölteni ezt a helyet... ez a kérdés nehéz és egyben másodlagos.” (I. m. 253.) Castoriadisnak abban igaza van, hogy „a hadseregnek könnyebb kivonnia magát az orosz társadalom átható káoszából”, de nem vonhatja ki magát az állampártból, amelynek integráns része, és amely a maga eszközeiként természetesen az „ideokratikus párt” helyett a hadsereget is felhasználhatja. A hadsereg vagy a hadseregtársadalom azonban nem önállóíthatja magát, mert a szovjet társadalom is egy társadalom, nem esik szét két részre. Nem a társadalom egyik része a „hadsereg”, hanem az egész társadalom az. Ennyiben a sztratokrácia kifejezés is félrevezető. Ld. még Castoriadis könyvéről: Vajda Mihály: *Orosz szocializmus Közép-Európában*, Századvég Kiadó, Bp. 1989. 30–54. és Fehér Ferenc–Heller Ágnes: *Jalta után*, Kosuth, 1990. 135–139.
 14. Marquis de Custine *La Russie en 1839* című művét orosz fordításból idézem: Nyikolajevszkaja Rosszija, Moszkva 1990. 185. Az orosz illetve szovjet hadsereggel kapcsolatban ld. még: Keep, John

- L. H.: *Soldiers of the Tsar: Army and Society in Russia. 1462–1874*. Oxford, Clarendon Press, 1985.; Fuller, William C. Jr.: *Civil-Military Conflict in Imperial Russia. 1881–1914*. Princeton University Press, 1985.; Mihail Frenkin: *Zahvat vlasti bol'sevikami v Rosszii i rol tilovih garnizionov armii*, Izrael, 1982. Vitalij Rapaport–Jurij Alekszejev: *Izmena rogyinye (Ocserki po istorii Krasznj Armii)*, London, OPI, 1988. Jacques Sapir: *Le systeme militaire sovietique*, Párizs, La Decouvert, 1989.
15. A. I. Denyikin: *Ocserki russzkj szmuti*, in: *Voproszi istorii*, 1990. 4. szám, 134.
16. „Az emigrációban a KMP mint illegális, centralizált párt katonailag szervezett fegyessel szervezte újjá magát, és mint ilyen, mintaképül szolgált a III. Internacionálé szervezetei számára – írta Széjegyzetek a KMP bomlásához című cikkében a 20-as évek elején Ducznyska Ilona. – ... E szervezeti forma szükségességét a magyar pártban is a szokott formulával indokolták meg: a kapitalizmus a halálán van. A burzsoá állam fegyelme meglazult. Most vagy soha lehet megdönteni a kapitalizmust. Akcióba kell lépni. »A cselekvés kiindulópontja, előfeltétele: a harcnak megfelelő szervezet kiépítése... Nemzeti és nemzetközi vonatkozásban egyaránt életszükséglet egy erős, központosított szervezet, katonailag szervezett fegyessel.« Ha nincs katonai szervezet, nem lehetséges katonai szervezet, nem lehetséges katonai fegyver sem. A lényeg: »Tökéletesen központosított szervezet, melyben a kötelességteljesítés egyedüli formája az osztályérdek diktálta parancs és a habszár nélküli engedelmesség.« (Proletár, 1920. nov. 25.)» (Ducznyska Ilona írásának lelohelyét nem tudom megadni, kéziratban került hozzám a 70-es évek kéziratok irodalmának egyéb hordalékaival.)
17. R. N. Coudenhowe-Kalergi: *Totális állam, totális ember*, Századunk kiadása, Bp. é.n. 68–69.
18. Az adatokat V. Sejniz idézi egy kerekasztal-beszélgetésben: *Sztraszty vokrug vlasti*, in: *Vek XX i mir*, 1990. 11. szám, 14.
19. Alekszandr Prohanov: *Zametki konzervatora*, *Nas szovremennyik*, 1990. 5. szám, 97–98.
20. A szovjet hadsereg nemcsak a pravoszáv egyházzal, hanem – ha kell – az iszlámmal is hajlandó „összeforni”: „Azok a szoros kapcsolatok, és az az együttműködés, amely a turkesztáni katonai körzet és a muzulmánok vallási vezetői között az utóbbi időben kialakult, csak örömmel tölthet el bennünket – mondja a Frunzenec című lapnak adott interjújában a közép-ázsiai és kazahsztáni mohamedánok vallási vezetésének elnökhelyettese, Zahidzsán kádi. – Közös munkánk eredménye máris meglátszik a turkesztáni újoncok erkölcsi és lelki állapotán. Mi a hadsereg mellett vagyunk, voltunk és leszünk. [...] Ha a csapategységeknél külön helyiséget biztosítanak a mohamedán katonák napi ötszöri imádságához, persze a katonai szolgálat rendjéhez alkalmazkodva, akkor ez még inkább hozzájárul majd lelki megnyugvásunkhoz.” In: *Me-galopolis-EXPRESS*, 1991. április 4. (14. szám) 3.
21. Denisz Dragunskij: *Bog, sztrah, szvoboda*, *Vek XX i mir*, 1991. 1. szám, 26.
22. Alekszandr Prohanov, i. m. 98.
23. A *Szlovo* című televíziós műsor 1991. március 21. adásában Karem Ras egyenesen arról beszélt, hogy az orosz kultúra ere-dendően tisztá kultúra, az orosz irodalmat katonaelemek írták. Ld. még: Karem Ras: *Armija i kultura*, *Nas szovremennyik*, 1990. 5. szám, 99–114.
24. Valentyin Rasputyin felszólalása az OSZSZSZK Írószövetsége VII. kongresszusán (Moszkva, 1990. december 13–14.) In: *Litye-raturnaja Rosszija*, 1990. december 21. (51. szám), 14.
25. A. I. Szolszenyicin: *Kak nam obusztrjity Rossziju?* *Komszo-molszkaja Pravda*, 1990. szeptember 18. (Melléklet) 12. Magya-rul: *Hogyan mentjük meg Oroszországot?* *Magvető*, 1991. 67.
26. Alekszandr Prohanov, i. m. 90.
27. Valerij Hajrjuzov felszólalása ... i. m. 20.
28. Tatjana Gluskova felszólalása ... i. m. 21.
29. Alekszandr Prohanov hét tézisének teljes szövege: i. m. 96–97.
30. Oleg Mihajlov felszólalása ... i. m. 11.
31. Ld. erről: Szvák Gyula: *Cárok és kalandorok (A „zavaros idő-szak” története)*, Kossuth, 1982.
32. Alekszandr Prohanov, i. m. 98.
33. Oleg Mihajlov felszólalása az... u.o.
34. A társadalmi és politikai folyamatok és szereplők is a katonai-ideológia nyelvén, tehát katonai hasonlatokban jelennek meg: az élet minden sinterén háború folyik, frontokkal és háttérrel, szabotörökkel és kémekkel, visszavonulással és támadással, ahol a „Párt katonáinak” harckészültsége döntő fontosságú: „a pártser-vezetek többsége megőrizte harcképességét” – olvassuk változatlanul a KB és a KEB 1991. februári üléséről kiadott közelményben.
35. Utalás I. V. Panfilovnak, az 1941-ben Moszkva alatt elesett szovjet parancsnoknak elhíresedett mondatára, amelyet támadás előtt harcosaihoz intézett: „Tovább már nincs hová hátrálni – mögöttünk Moszkva van.”
36. Valerij Rogov felszólalása ... i. m. 7.
37. Anatolij Szaluckij felszólalása ... i. m. 7.
38. Uo.
39. Hadd utaljak Borisz Jelcin 1990. március 9-én a *Dom kino*-ban mondott beszédének egy részletére, amelyben újból megcsillan a „munkásokól-vasókol” régi érve: „Mármint mi, őszinte naivitá-sunkban azt hittük, hogy ott főtt mégiscsak erkölcsös politika fo-lyik. Hát nincs ott erkölcs egy szemernyi sem! Erkölccstelen az ő politikájuk, mocskos! Azt hiszem, eljött az ideje, hogy egy s más-ban mi is úgy tegyünk, ahogy a bányászok, tűrjük fel az ingujjun-kat és mutassuk meg az ökleinket.” (A beszéd szövege megjelent a párizsi *Russzkaja miszl* című hetilap 1991. március 15-i számában.) Ld. tovább: Bogdan Kisztyakovszkij: *A jog védelmében*, in: *Az orosz forradalom démonai*, Századvég Kiadó, 1990. 123–147.
40. Vaszilij Belovnak az Orosz Föderáció népi küldetteinek kong-resszusán mondott beszédéből Mihajlo Mihajlov idézi: *Demokra-tyija ili raszpad zsirovja organizma*, Panorama, (USA), 1991. 513. szám. 9.
41. Tatjana Gluskova felszólalása ... i. m. 21.
42. Uo.
43. Ld. *Piszmo piszatyalej, gyejatyalej kulturi i nauki Rosszii*, in: *Nas szovremennyik*, 1990. 4. szám, 140–142.
44. Jurij Prokusev felszólalása ... i. m. 13.
45. Félkisz Csujev felszólalása ... i. m. 10.
46. Dmitrij Zsukov felszólalása ... i. m. 27.
47. Alekszandr Prohanov: *Ideológija vizsivanyija*, *Nas szovre-mennyik*, 1990. 9. szám, 8.
48. Uo.
49. Uo.
50. Uo.
51. Az adatokat ld.: Ny. V. Fjodorov–M. Ny. Perfiljev: *Podvodnije rífi peresztrojki*, in: Nyeva, 1990. 12.

FILMVILÁG

Filmművészeti folyóirat

A JÚNIUSI SZÁM TARTALMÁBÓL

Derek Jarman: Szakadéktánc
(napló)

Márton László: Kései melenkólia
(Derek Jarmanról)

Bikácsy Gergely: Fallosz és arany ősz
(Eisenstein rajzai elé)

**Zsugán István: Filmművészetről pedig
szó se essék...**
(Beszélgetés Ragályi Elemérrel)

Sípos Júlia: A forradalom elmúlt
(Fekete Doboz)

Gondolatok a harmadik világról

THOMAS SOWELL

A népszerűen harmadik világnak nevezett világ nagyobb, mint az első világ (Nyugat-Európa, az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália és Japán) gazdag országai és a (volt) kommunista blokk második világa együttvéve. Az emberiség legnagyobb része a harmadik világban él. Felmérhetetlenül fontos tehát. Más értelemben azonban a harmadik világ fogalma el-
lentmondásos és homályos, mely gazdasági, kulturális, politikai, faji és etnikai szempontból nagyon különböző országokat fog össze. A harmadik világ meghatározó jellegzetessége állítólag a szegénység, de földrajzilag jelentős területei és széles társadalmi osztályai egyáltalán nem mondhatók szegénynek, és néhány országban az életszínvonal közelebb áll a nyugat-európaihoz, mint más harmadik világbeli országokéhoz. A harmadik világot néha faji alapon definiálják: a fehér országok a gazdagok, és a nem fehérek a szegények. De a nem fehér Japán egy főre eső nemzeti jövedelme magasabb, mint Angliáé, a Szovjetunióé, Nyugat- és Kelet-Európa jó néhány országáé és olyan túlnyomórészt fehér dél-amerikai országoké, mint Brazília és Argentína. Továbbá, ha a harmadik világot nem nemzetek, hanem népek összességének tekintjük, kiderül, hogy több közöttük a fehér, mint a fekete.

Bár a harmadik világra nehéz pontos meghatározást szabni, az igaz, hogy e világban az emberiség jelentős része olyan gazdasági körülmények között él, amit Európában, Amerikában vagy Japánban szegénységnek tekintenének. Fontos tehát foglalkoznunk e szegénység okaival, egyhítésének lehetséges módozataival és a jólét kilátásaival.

Mivel a szegénység olyasmi, ami valaminek a hiánya – a jólété –, elemzése nem egyszerű. Más hasonló, valaminek a hiányát jelentő fogalmak – mint például a kopaszság vagy a vákuum – a természetben spontán előforduló dolgok hiányára utalnak. Jólét azonban nem fordul elő spontánul a természetben, így inkább meglete, semmint hiánya kíván magyarázatot – különösen, mivel napjaink jómódú országai néhány évszázada még szegények voltak. Az igazi kérdés az, hogy a körülmények milyen összeállítására teremtette meg azokat a kedvező feltételeket, amelyek az emberiség viszonylag kis része ma élvez? A történelmi körülmények ilyen speciális kombinációi mennyiben elemezhetők, vagy ültethetők át más társadalmakba?

De még mielőtt ezeket a fontos kérdéseket sorra vennénk, foglalkoznunk kell néhány elterjedt nézettel. So-

kan úgy gondolják, hogy a túlnépesedés és/vagy a gyarmati kizsákmányolás a harmadik világ szegénységének oka, és hogy a gazdag országok adóbevételeiből nemcsak a periodikus katasztrófák esetén kell juttatni a szegényebb országoknak, hanem a gazdasági növekedés előmozdítása érdekében is. Ezek a nézetek részletes vizsgálatot igényelnek.

Túl sok ember?

A szegénység egyik legrégebbi magyarázata a túlnépesedés. Már Malthus 1798-as *Esszé a népesedés alapelveiről* című művének megjelenése előtt is voltak, akik úgy érveltek, hogy a túl sok gyerek akadály lehet a családok és nemzetek virágzásának. Malthus extrapolációja a népesség mértani és az élelmiszerkészletek csupán számtani haladvány szerint növekedéséről nagyban hozzájárult a túlnépesedés fogalmának rögzítéséhez – mielőtt még népszámlálási adatok vagy más súlyosabb bizonyítékok hozzáférhetők lettek volna. Hasonló extrapolációval kimutatható, hogy ha a reggel óta emelkedő hőmérséklet továbbra is hasonlóan emelkedne, akkor a hónap végére mindannyian ropogósra sülnének. Kérdés, hogy az effajta érvelés riadalomra, elemzésre vagy társadalmi beavatkozásra okot szolgáltat-e.

Arról, hogy bolygónkon valójában mekkora a zsúfoltság, képet kaphatunk, ha képzeletben minden férfit, nőt és gyermeket Texasba helyezünk. A Földnek 4 414 millió lakosa van, és Texas területe 671 063 négyzetkilométer. Ez kb. 150 négyzetmétert jelent személyenként. Egy négytagú családnak tehát 600 négyzetméter jutna – egy tipikus középosztálybeli amerikai családi ház mérete elő- és hátsó kerttel. Röviden, a Föld minden egyes lakója élhetne Texasban földszintes, egycsaládos kertes házban.

Mi van akkor a szegények olyan gyakran látott és emlegetett tömegeivel, melyek elárasztják Calcutta utcáit vagy Puerto Rico nyomornegyedeiben zsúfolódnak össze? Elsősorban megjegyzendő, hogy a gazdagokat soha nem nevezzük „nyüzsgő tömegnek”, bármennyien is legyenek négyzetkilométerenként. Jómódú Park Avenue-típusú környékeken a világ nyomornegyedeihez hasonló a koncentráció. A zsúfolt városok általánosabb kérdésének semmi köze az ország területéhez viszonyított teljes népességéhez, vagy „túl”-népesedéséhez. Gazdasági szempontból éppen a zsúfoltság a városok lényege.

Egy város ereje – üzleti tevékenységeinek dimenziója, komfortossága, szórakoztatóipara – csak akkor nyilvánulhat meg gazdaságilag, ha fogyasztók és dolgozók elég nagy népességére támaszkodhatik. Egy országban bőségesen lehet föld, mégis lehet zsúfolt – vagy „túl”-zsúfolt. Amikor az Egyesült Államok lakossága fele volt a mainak, városai zsúfoltabbak voltak, mint ma.

Thomas Sowell amerikai társadalomtudós és közgazdász, jelenleg a kaliforniai Hoover Intézet munkatársa. Az írás részlet a *The Economics and Politics of Race* (W. Morrow, New York, 1983) című könyvéből.

Amikor ír, olasz és zsidó bevándorlók ötösével-tízesével zsúfolódtak össze New York nyomornegyedeinek szobáiban, Amerika vidékein száz mérföldeket is bejárhatott az utazó anélkül, hogy egy lélekkel találkozott volna (ezt még ma is megteheti). Sok jóindulatú megfigyelőnek nyilvánvalónak tűnt, hogy a városi szegényeknek szét kéne szóródnuk. De a bevándorlók munkát akartak, és mindazt, amit a város kínált: többek között a hasonló kultúrájuk társaságát az idegen földön. A vidéki áttelepítésükre tett számos kísérlet hasztalannak bizonyult, és az a néhány, aki elment, farmerként gyakran kudarcot vallott, vagy képtelen volt elviselni a vidéki élet unalmát. Még a városi életben sikeres zsidók is teljes csődöt mondtak Amerika és Argentína mezőgazdasági közösségeiben. A különböző bevándorlócsoporthoz szegénysége, településeik zsúfoltsága nem a föld hiányát jelenti Amerikában. Semmi köze nincs hozzá.

Nemzetközi viszonylatban szintén elenyésző vagy nemlétező a kapcsolat szegénység és népsűrűség között. Található magas, alacsony és közepes jövedelmű ország magas, alacsony és közepes népsűrűséggel. Etiópia népsűrűsége közel azonos az Egyesült Államokéval (61 ill. 65 fő négyzetmérföldenként), de évi átlagos fejenkénti jövedelme alig több mint száz dollár. Szingapúr népsűrűsége több mint 10 000 négyzetmérföldenként, és egy főre jutó jövedelme több mint harmincszorosa Etiópiáénak. A virágzó Japán jövedelme meghaladja több európai orszagét, pedig népsűrűsége nagyobb, mint Indiáé, a világ egyik legszegényebb országáé.

Érvelhetnénk úgy is, hogy nem a föld általánosan, csupán a megművelhető föld számít, hiszen a sivatagoknak vagy a hegyeknek kevés a gazdasági jelentősége. Bármilyen valószínűen hangzik is ez, Kuvaitot és Szaúd-Arábiát sivatagjainak olaja a leggazdagabb országok közé sorolja. Még ha a megművelhető földet választjuk is mércének, az alapvető következtetésen ez mit sem változtat. Japán például megművelhető föld tekintetében Indiánál is kedvezőtlenebb helyzetben van, mégis Indiában vannak éhínségek. Hasonlóképpen, az éhínségben szenvedő Etiópiában az egy főre eső megművelhető föld többszöröse Szingapúrénak vagy Angliáénak.

A népességnövekedés ütemének sem volt a történelem során olyasféle súlyos gazdasági következménye, mint az elmélet alapján képzeltük volna. Például 1890 és 1930 között Malájföld a gyéren lakott kistelepülések és halászfalvak országából a városok és a modern gazdaság országává alakult át. Míg a lakosság másfél millióról közel hat millióra nőtt, e megnövekedett lakosság életszínvonalára és születéskor várható élettartamára is magasabb lett. Hongkong és Szingapúr lakossága ugyancsak gyorsan növekszik 1950 óta, de reáljövedelmük sem csökkent. Ami a nyugati világot illeti, lakossága a 18. sz. közepe óta négyszeresére, jövedelme pedig ötszörösére nőtt. A nyugati életszínvonal ilyenén növekedésének jó része akkor történt, amikor a lakosság gyorsabban nőtt, mint ma a harmadik világban.

A természeti erőforrások fogalma szintén olyannyira ismert, hogy definiálása nem tűnik különösebben szükségesnek. Pedig nagyon félrevezető fogalom ez is. Riadalmat keltett sok szerző, akik szerint lassan kifogyunk a természeti erőforrásokból általában, és néhányukból (mint az olaj) különösen. Egyszerű extrapoláció alkalmazva ez látszólag elkerülhetetlen.

Természeti erőforrás az, ami a természetben előfordul és aminek a hasznosítását ismerjük. Ez a tudás ugyanolyan elengedhetetlen alkotórésze a természeti erőforrás fogalmának, mint a fizikai dolgok megléte. Egy kétszáz évvel ezelőtti lista nem sorolta volna a természeti erőforrások közé az urániumot vagy a vízi energiából nyert villamosságot, mert senki sem ismerte ezeknek a használatát. Amint a természeti erőforrásokat ebben a megvilágításban nézzük, már nem következik, hogy ezek a századok folyamán egyre fogyanak.

Bizonyos értelemben persze a természeti erőforrások végesek, ahogy termőföldből is véges sok van. Az ifjú John Stuart Mill amiatt aggodott, hogy a véges számú zenei hang miatt lassan kifogyunk a zenéből; ekkor még Csajkovszkij és Brahms meg sem született, és a jazz sem létezett. Sok természeti erőforrás elavul – jobb alternatíva váltja fel –, mielőtt fizikailag kimerülne. Gyakorlati értelemben soha nem fogyunk ki belőlük.

Az országok közötti jóléti különbségek nem sok kapcsolatot mutatnak a természeti erőforrásokbeli különbségekkel. Japánnak nincs olaja, és hatalmas ipari termeléséhez szinte minden természeti erőforrást importálnia kell. Az egy főre eső nemzeti jövedelem mégis jóval magasabb Mexikóénál, melynek bőséges ásványkészletei és olajmezői vannak, talaja termékeny, és folyói bármennyi villamos energia termelésére képesek. A japánok egyszerűen jobban képzettek, fegyelmezettebbek, jobb a szervezőképességük és egyéb jellemzőik, melyek képessé teszik őket arra, hogy a mexikóiaknál gazdaságilag hatékonyabbak legyenek, akár otthon, akár Kaliforniában, ahol a két csoport közel azonos ideje telepedett meg, és hasonló foglalkozásokban kezdett tevékenykedni.

Egy ország természeti forrásait különböző népcsoportok más és más módon hasznosítják. Mindaz, ami az európaiaknak természeti forrásnak számított, a Kolumbusz előtti nyugati féltekén is létezett, de a – tévedésből „indianoknak” nevezett – bennszülött lakosság ezeket nem hasznosította arra, hogy az európai gazdasági és technológiai szintet elérje, amit jól mutat, hogy utóbbiaknak sikerült elűldözni őket földjükről az őslakosság gyakori számbeli fölénye, bátorsága és ügyessége ellenére. Az, hogy a világ egyik legjobb búzatermő földje Argentínában van, nem akadályozta az argentin búzaimportot, amíg egy másik népcsoport, más kultúrákból, más értékekkel és képességekkel az országot végül az egyik legnagyobb búzaexportőrré tette. A délkelet-ázsiai Maláj-félsziget önkészletei már azelőtt is léteztek, hogy a kínaiak odatelepültek és kiaknázták volna őket, de az őslakos malájok nem sokat foglalkoztak a dologgal. Ugyanez a történet, helyi változatokkal, elismételhető Afrika és a Közel-Kelet nagy részére.

A *népeseledés-bomba* című riogató bestseller fedőlapján ez olvasható: „Mialatt e szavakat olvassa, három gyermek hal éhen – és huszonnégy születik.” Két megdöbbentő jelenség párhuzamos említése jó propagandafogás, mely azt sugallja, hogy a kettő között ok-okozati összefüggés van, pedig e tétel mögött kevés logika és még kevesebb bizonyíték áll. Alig van demonstrálható kapcsolat az éhínség és a világon élő gyermekek száma közt. Éhínségek idején gyakori a versenytűzés a segélyek akadozó elosztása és az éhség pusztítása között, így emberek halnak éhen, miközben a világon, vagy akár éppen az adott országban, élelmiszertöbblet van. A hatalmas tapasztalati bizonyítékanyag ellenére két évszázada tartja magát az a gondolat, hogy lassan kifogyunk az élelemből.

A 18. sz. végén, amikor Malthus először írt a túlnépesedésről, elenyésző volt a témát érintő, kézzelfogható bizonyíték. Amint az adatok hozzáférhetővé váltak a 19. században, kiderült, hogy az élelemtermelés valójában gyorsabban nő a népességnél. Ez így maradt a 20. században is, még a legnagyobb népességgrobbanási hisztéria idején is. Mint minden adat, ez is időbeli fluktuációkat mutat, így azok, akiknek érdekében állt a hisztériakeltés – ez segített a könyvek és a politikai programok eladásában – rámutathattak, hogy például 1965–1966-ban a világ élelmiszerkészletei két százalékkal csökkentek. Szemben ezzel az egyéves „trenddel”, az egy főre eső élelmiszerkészletek ma általában magasabbak, mint száz évvel ezelőtt, amikor kevesebben éltek a Földön.

A túlnépesedési hisztéria filozófiailag és politikailag is megfelel azoknak, akik általában a világ problémáit a bölcsek kisebbség (ők maguk) irányítására szoruló ostoba többség fogalmi keretében látják. India például 1975–77-ben hatalmas és átfogó sterilizációs programot vezetett be, melynek során százazreket sterilizáltak akarataik ellenére, gyakran brutális és egészségtelen körülmények között. Sok nyugati hivatalos személy és értelmiségi követel „keménykezű vezetést” a népességnövekedés ellenőrzésére a kevésbé fejlett országokban. Ez a vezetés szinte kivétel nélkül a nyugati képzettségű elit autoritárius uralmát jelenti a lakosság fölött.

Az élelmiszerhiány, az alultápláltságtól az éhínségig, gyakrabban politikai beavatkozások, semmint a túlzott szaporulat eredménye. A harmadik világ sok országa tiltja a traktorok, kombájnok és más mezőgazdasági gépek használatát, azon a kétes alapon, hogy a gépek csökkentik a munkaalkalmakat. Árszabályozás már idézett elő (a 16. századi Belgiumban) és súlyosbított is (a 17. századi Indiában) éhínséget. Szerencsére Indiában a 19. századra már tanultak az illetékesek a száz évvel korábbi katasztrófából, és 1866-ban egy új éhínség fenyegetését a következő, a korábbiakkal ellentétes intézkedésekkel fogadták:

A spekuláció ellenőrzése helyett, mint 1770-ben próbálták, a kormány mindent megtett, hogy elősegítse azt... A korábbi éhínség idején képtelen volt bárki is gabonával kereskedni anélkül, hogy a törvény hálójába gabalyodott volna. 1866-ban tiszteletre méltó férfiak nagy számban fogtak gabonakereskedelembé; a kormány a forgalmazást heti profitráta területre lebontott publikálásával biztonságossá és könnyűvé tette. Mindenki tudta, hol lehet a legolcsóbban gabonát venni és a legdrágábban eladni, így az élelmiszer eljutott onnan, ahol a leginkább nélkülözni tudták, oda, ahol a legsürgősebben szükség volt rá.

Efféle gazdaságilag hatékony intézkedés azért volt lehetséges kedvezőtlen politikai következmények nélkül, mert Indiát angol gyarmati hivatalnokok irányították. Ez volt az az időszak, amikor a *laissez faire* gazdaságpolitika a legszélesebb körökben elfogadott volt. Ma nehéz elképzelni, hogy egy választott kormány a piacot szabadon hagyná működni éhínség idején – a politikai ellenzék ama elkerülhetetlen vádaskodásai közepette, hogy az árak „jó lelkiismerettel” befogadhatatlanok –, még ha tudnák is, hogy valójában csak így lehet az éhínségnek a leggyorsabban véget vetni és a legtöbb életet megmenteni.

Az imperializmus szerepe

Évtizedekkel a II. világháború után elkezdődött dekolonizálás ellenére az imperializmus gazdasági és politikai utóhatása még mindig fontos tényező maradt a világtörténe-

lemben, és az imperializmus okai és hatása szűnni nem akaró vitatéma.

Az imperializmus történelme évezredek. Am történetek kísérletek az európai kapitalista korszak imperializmusának speciális elméleti megalapozására is. Ezek az elméletek nemcsak kérdéses érvényességük miatt érdemelnek kritikát, hanem azért is, mert arról a gondolkodásmódról tanúskodnak, mely a harmadik világban és másutt a politikát és a nézőpontokat alakítja. Végül meg kell vizsgálnunk az imperializmus valódi hatását és tartós örökségét Nyugaton és a kevésbé fejlett világban egyaránt.

Karl Marx egyike azoknak, akikre az imperializmus-vitákban gyakran hivatkoznak. Pedig Marx és Engels írásai és kései marxistáktól nagyon is eltérő imperializmus-képről árulkodnak. Míg Marx az angolok cselekedeteit Indiában nagyrészt „brutálisnak”, „hányingerkeltőnek”, „a legalsóbb érdekektől mozgatottnak” találta, mindazonáltal arra a következtetésre jutott, hogy a nyugati gazdasági vívmányok bevezetése végül is kimozdítja Indiát a „stagnáló”, „vegetáló” állapotból. Marx a kevésbé fejlett országokat nem romantikus szemmel nézte: „Nem osztom azok véleményét, akik Hindusztán aranykorában hisznek.” Hasonlóan, Engels az európai civilizáció bevezetését a gyarmati népek előrelépésének tekintette:

„Ezek a szabad, barbár népek nagyon büszkének, nemesnek és dicsőítőseknek tűnnek messziről, de közelebről azt találjuk, hogy őket is, csakúgy mint a civilizáltabb népeket, a nyereszkesedés vágya vezérli, csak a módszereik kegyetlenebbek, kevésbé kifinomultak. A modern burzsoázia követő civilizáció, ipar, rend és relatív felvilágosodottság mégiscsak jobb, mint a barbár társadalom feudális uraival vagy fosztogató rablóival.”

Ezek az írások, bár a kései marxistáknak meglehetősen kínosak, konzisztensek azzal az általános marxista nézettel miszerint (1) nem az emberek szubjektív indítéka, hanem tetteik objektív hatása számít, és (2) egy bizonyos társadalmi rend – rabszolgaság, kapitalizmus és imperializmus – beleértve – bizonyos időszakokban akkor is „történelmileg igazolt” lehet, ha később jobb rendszer váltja fel.

Miután a múlt évtizedek nem hozták meg a proletariátus Marx által megjövendölt elnyomódását és a kapitalizmus döntő válságát, Marx és Engels az imperializmust használta magyarázatként a megjósolt jelenségek időbeli eltolódására. Marx és Engels efféle mellékes megjegyzései szolgáltatták az alapot Lenin imperializmus-elméletéhez: „A parazita és hanyatló kapitalizmus korában” néhány erős imperialista ország „kifosztja az egész világot”, és „ebből a hatalmas szuperprofitból” megvesztegeti saját munkásait és a munkásmozgalom vezetőit. Míg ez lecsendesíti a munkásokat és a mozgalmi vezetőket, az imperializmus megszabadul a többlettőkétől is – „a tőke elképesztő növekedésétől, mely a peremen túlsordulva”, Lenin szavaival, előidézne a kapitalista országok belső válságát a marxi elméletnek megfelelően.

Lenin, a briliáns propagandista, elárastotta az olvasót a tárgyhoz egyáltalán nem tartozó statisztikai adatokkal – hogy a kapitalista ipar növekszik, hogy a szerte a világon befektetett nagy bankbetétek egyre csak nőnek –, majd ezekről a tényekről gyorsan átsiklott a következtetésre, melynek sem elméleti, sem tapasztalati alapja nem volt. Ha a fejlett ipari országok egyszerűen csak más fejlett ipari országokban investálnának – csak egymás közt mozgatva a tőkét –, akkor az egész forgatókönyv, a kapitalista országokból a „válság” elkerülése miatt kiáramló tőkére, összeomlana, mint egy kártyavár. Az Egyesült Államok például

többet investál Kanadában, mint Ázsiában és Afrikában együttvéve – és Európában többet fektet be, mint Kanadába. Továbbá a harmadik világból inkább investálnak az Egyesült Államokban és Európában, mint a saját országaikban. Egy szegény országban a nyugati tőke gyakran a teljes befektetési túlnyomó része, de az összes nyugati befektetésnek ez mégiscsak elenyésző hányada.

A gyarmati birodalom II. világháborút követő felbomlása elvezetett, többek között, a neokolonializmus hatalmas irodalmához. Eszerint az imperializmus csak formájában, nem pedig lényegében változott. A neokolonializmus alatt, Kwame Nkrumah afrikai vezető szerint, az újonnan függetlenné vált, „a nemzeti függetlenség minden külső jegyével rendelkező” államok „politikáját és gazdasági rendszerét változatlanul kívülről irányítják”. Ez azt jelenti, hogy „a harmadik világ látszólag független országait” a Nyugat „gigantikus pénzérdekeltségei kormányozzák”. Ez az irodalom, csakúgy, mint leninista elődje, agyondokumeptál mindent, ami nem tartozik a tárgyhoz – hogy nagy az import és az export, vagy hogy sok a tengerentúli amerikai bankkirendeltség. Hétköznapi gazdasági tények – hogy a Franciaországban eladott borotvapengék többsége amerikai – baljóslatú interpretációt kapnak, pedig ez nem más, mint amit kétszáz évvel Adam Smith után a nemzetközi munkamegosztástól várhatunk. Az Amerikában eladott fényképezőgépek többsége japán, mégsem tekinti senki Amerikát japán gyarmatnak.

Az imperializmus modern elméleti irodalmát áthatja a régi merkantilista szemlélet, miszerint az egyik ország gazdagodása a másik elszegényedését jelenti. A neokolonializmus elmélete szerint a „konfliktus gazdag és szegény között áttevődik a nemzetközi szintre”. A nyugati kapitalizmus „mesés profitja” jelzi „a világ egyik felének meggazdagodását a másik kizsákmányolása által”. A „kizsákmányolás” fogalma, mint legtöbb használatában, nincs konkrétan meghatározva. A neokolonializmus „teoretikusainak” valahogy sikerült az „igazságos árat” meghatározniuk – komoly eredmény, mellyel évszázadok óta sikertelenül próbálkoznak a közgazdászok –, és tudják, hogy a harmadik világ ennél kevesebbet kap munkájáért és nyersanyagáért.

Bármik legyenek is a neokolonialista elmélet intellektuális vagy ténybeli hibái, néhány nagyon fontos politikai és pszichológiai funkcióját nem lehet kétségbe vonni. Magyarázatot ad arra – ha helytelenül is –, hogy a kapitalizmus Marx által oly nagy bizonyossággal megjövendölt összeomlása száz évvel később még mindig nem következett be, anélkül, hogy Marx alapvetően téves helyzetelemzésének még a lehetőségét is felvetné. Megmagyarázza, hogy a kapitalista alkalmazottak helyzete, mely a marxisták szerint szükségszerűen egyre nyomorúságosabb, nemzedékek óta miért javul mégis. És mindenekelőtt: magyarázattal szolgál a harmadik világban arra, hogy miért marad gazdasági teljesítményük olyannyira a nyugati országoké alatt, mégpedig olyan magyarázattal, mely semmiféle hiányosságot nem tételez fel az ő részükről, csak morális elégtelenséget a másik fél részéről. Röviden: tökéletes politikai magyarázat ez, még ha semmiféle gazdasági értelme sincs.

Birodalmi örökség

Marx egyfelől nagyon helyesen látta: ami a történelmi okozati magyarázatoknál számít, az nem az emberek szubjektív motivációja, hanem a tényleges eredmények. Engels szavaival: „amit az egyén akar, a többiek akarata elfedi, és

az eredmény valami olyasmi, amit senki sem akart”. Az imperializmus hatása tehát nem némelyek pénzhűségének, vagy mások korrupszájának, hanem nagyon bonyolult folyamatok konkrét következményeinek kérdése.

A harmadik világban az imperializmus érkezése előtti feltételekkel szükséges kezdeni – feltételekkel, melyek elsősorban is hódításra alkalmassá tették őket. Az az állítás, hogy a kolonializmus vagy neokolonializmus az, ami a harmadik világ fejlődését megakadályozza „külső erővel, melyeknek érdeke őket a fejletlenség szintén tartani”, kérdésért kiált: miért is voltak ők századokig fejletlenek az imperializmus érkezése előtt?

Szub-szaharai Afrika, Észak- és Dél-Amerika, Délkelet-Ázsia nagy része kis, törzsi társadalmakban élt, viszonylag alacsony szervezethez és technikai szinten. Például a Szaharától délre szinte egyetlen afrikai közösség sem tudta, hogyan kell állatokat eke vagy kocsi elé fogni, amíg az európai jövevények ezeket a módszereket be nem vezették a 19. és a 20. században. A terület gyarmatosítás előtti technológiája képtelen volt a szél vagy a víz felhasználására a gabona megőrléséhez. A törzsi viszálykodás, a portyázások, a rabszolgaság és a jobbágyság széles körű volt. Etiópián kívül ismeretlen volt az írásbeliség. A nyugati féltekén hasonlóak voltak a körülmények a Kolumbusz előtti időkben.

A gyarmatosított világ nem minden része volt primitív, és a nyugati civilizáció érkezése sem jelentett haladást az élet minden területén. De elmondhatjuk, hogy az európai gyarmatosítás nagyjából ugyanazt vitte a harmadik világba, mint amit a Római Birodalom vitt Britanniába az időszámítás utáni első évszázadban: (1) a belső viszálykodás enyhülését vagy végét, mely évszázadok óta sújtotta a területet és akadályozta a gazdasági és társadalmi haladást; (2) egységes törvényeket, mint keretet az elvárások stabilizálására és az egyéni tervek biztonságára; (3) fejlettebb technikát és szervezethez; (4) kapcsolatot egy szélesebb világgal, mely a korlátozó elszigeteltségből felszabadítja a kreatív lehetőségeket. Ezek az előnyök sehol sem léteznek tisztán, visszasságok nélkül. Mindenütt érzéketlenséggel, arroganciával és gyakran brutalitással keverednek, a hódítás jeleivel.

Az európai hatás pszichológiai, kulturális, társadalmi és politikai dimenzióinak egyenlegét megvonni talán sohasem lesz lehetséges. Az elnyomás története hosszú és elborzasztó – az imperialisták érkezése előtt és után egyaránt. A gyarmati elnyomás sem módszereiben, sem mértékében nem volt egyedi, és e speciális elnyomásfajta elterjedéséről helytelen lenne feltételezni, hogy a világon meglévő összelenyomást növelte volna. Éden bizonyosan nem létezett előtte sem. A gazdasági kizsákmányolás központi problémája tekintetében azonban a tapasztalati bizonyítékok valamivel tisztábbak. A harmadik világnak azok a régiói, melyeknek a legkiterjedtebb, leghatékonyabb és legsokrétűbb volt a kapcsolata a nyugati világgal, általában sokkal magasabb életszínvonalat értek el, mint azok a területek, amelyek a nyugati világtól viszonylag érintetlenül maradtak. Az afrikai, ázsiai vagy dél-amerikai dzsunglelek és sivatagok bennszülötteinek életszínvonala meg sem közelíti azokat a bennszülötteket, akik a nyugati felügyelet alatt kifejlesztett kikötőkben, bányavárosokban és mezőgazdasági termőterületeken élnek.

E bizonyítékok fényében nehéz megérteni azt a csökönys és buzgó hitet, hogy az imperializmus az oka a harmadik világ szegénységének. De sokkal könnyebben érthetővé válik, ha meggondoljuk a magas pszichológiai és politi-

kai árat, amelyet azért kéne fizetni, ha nem ezt hinnék. Ez az ár nemcsak némely harmadik világbelinek magas, de azoknak a nyugatiaknak is, akik a szegényekre mint áldozatokra, önmagukra pedig mint felszabadítókat szeretnek tekinteni – a hazai és a nemzetközi szinten egyaránt. Sokan közülük a szegények harcosaiként lépnek fel. De ahhoz, hogy valaki a szegények eredményes képviselője legyen, elsősorban az igazság harcosának kell lennie.

Megszabadulni a szegénységtől

A gazdasági fejlődést nehéz mérni, de megtervezni és a tervet végrehajtani még ennél is nehezebb. Statisztikai bizonytalanságok, illúziók és megtévesztések különösen valószínűek, amikor egy olyan harmadik világbeli ország gazdasági fejlődését kívánjuk lemérni, mely éppen áttérőben van a mezőgazdasági termelésről az iparra, piaci árakat fizet olyan szolgáltatásokért, melyek korábban nem léteztek a piacon (például óvodai ellátás), és forrásainak egyre növekvő hányadát különböző kormánymonopóliumokon keresztül forgalmazza. Abból, hogy az ország termelésének és szolgáltatásainak nagyobb hányada fut át statisztikai ellenőrzési pontokon, még nem következik, hogy ezekből valóban több is van, mint azelőtt, amikor a hasonló akciók többsége informálisan történt, anélkül, hogy pénz cserélt volna gazdát, vagy a kormány feljegyzést készített volna róla. És megfordítva, a harmadik világ földművelőinek megtakarított pénze vagy befektetéseinek jó része feljegyzetlen maradhat a parasztok titkolódzása miatt, vagy mert a kormány képtelen nyomon követni a megszámlálhatatlan parasztot, a sok kis javítást és tökéletesítést farmjainkon, a több vagy kevesebb trágyát, vetőmagot, palántát és egyebeket, amelyeket az eljövendő terméshez félretettek. Olyan befektetések, mint a jobb vetőanyag, vagy a tökéletesített öntözőcsatornák, teljesen elkerülhetik a fővárosi kormánystatisztikus figyelmét, és még ha tudna is róla, kvantifikálásuk akkor is szinte lehetetlen lenne.

Erősebb az érdeklődés a nagy, látványos beruházás iránt, ám elhanyagolják az egyéni, kicsi és nem feltűnő befektetéseket (melyek együttes gazdasági kihatása jóval nagyobb lehet). Ennek oka nemcsak a statisztikai nehézségekben keresendő, hanem a politikában is. Amint Adam Smith kétszáz éve megjegyezte:

A fényűző udvar büszke minisztere gyakran leli élvezetét pompázatos és ámulatba ejtő munkák végeztetésében, mint amilyenek a nagy országutak, melyeket gyakran látogat a főnemesség, kiknek ünneplése nemcsak híúságának hízeleg, de érdekeit is előmozdítja az udvarban. Nagyszámú apró munka, melyben semmi látványos sem produkálható, mely az utazóban a legkisebb ámulatot sem kelti, és amelybe befogni rendkívüli hasznosságán kívül semmi ok sincs, minden szempontból olyasféle hitvány és kicsinyes vállalkozás, mely nem érdemi meg egy ily hatalmas méltóság figyelmét.

A harmadik világ gazdaságtalan acélöntődei ennek a magatartásnak jelképeivé váltak. Csakúgy, mint az állandóan veszteséges nemzeti légitársaságok, amikor a nemzetköziek olcsóbban ellátnák a forgalmat.

Ezt a méltán „beruházási fétisnek” nevezett megközelítést támogatják a nemzetközi szervezetek, melyeket elámtanának a grandiózus tervek, a szembeszökő demonstrációprojektek és a retorika – azaz: olyasmik, amik hízelegnek a szemnek és a fülnek, ahelyett hogy gazdasági eredményeket hoznának. Annak illusztrálására, hogy a harmadik világ gazdaságfejlesztési vitáiban mennyire lépett a teljesítmény helyébe a plauzibilitás, hadd álljon itt egy sikeres

példa, mely az uralkodó elmélet szerint kudarcra volt ítélve:

Hogyan ítélné meg egy olyan ázsiai ország gazdasági kilátását, melynek kevés a földje (és az is lepusztult domboldal), amely a világ legsűrűbben lakott országa; melynek lakossága természetes szaporulattal és bevándorlással rohamosan nőtt, és még ma is növekszik; amely minden olaját, nyersanyagát és még ivóvizének nagy részét is importálni kényszerül; ahol a kormánynak nincsenek fejlesztési tervei, nem ellenőrzi a pénzváltást és a pénz ki- és beáramlását; amely az egyetlen számottevő nyugati gyarmat? Azt gondolhatná, hogy ez az ország nagy külső adományok nélkül halálra van ítélve.

Ez az ország azonban nem más, mint Hongkong, az angol gyarmat, ahol az egy főre eső jövedelem ötszöröse Malajziáénak, a Fülöp-szigetek, Burma vagy Thaiföld jövedelmének – hogy környékbeli országokkal hasonlítsuk össze. A háborút követő időben Hongkong lakossága több mint hétszeresére nőtt, közel felük menekült. Az alacsony adóráta – legfeljebb 15 százalékos jövedelemadó – ellenére az 1945 és 1980 közötti harmincegy évből harmincegyben a kormánynak költségvetési többlete volt. Hongkong lakossága 98 százalékban kínai, s ez kizárja jólétük „kizsákmányoláson” alapuló magyarázatát, mert az esetleg kizsákmányolható nem kínai csupán 2 százalék, és ezek többsége a gyarmatot irányító angol. Hongkong példája erősíti azt az általános tételt, hogy a gazdasági fejlődésben a lakosság „emberi tőkéje” a döntő.

Az egy területre bevitt tényleges anyagi javak gyakran csak viszonylag kevésbé járultak hozzá a régió gazdasági fejlődéséhez a beáramlott emberi tőkéhez képest. A 19. században Argentínába bevándorló elszegényedett olaszok fellendítették az ország gazdaságát, miközben magukat is gazdagították. A Délkelet-Ázsiába az alig többel, mint a rajtuk lévő ruhával – és gyakran gyalog – bevándorló kínaiak gazdasági előrelépést jelentettek a bennszülött lakosoknak és önmaguknak is. A 18. századi németek, akik még a tengeri út megfizetéséhez is túl szegények voltak, a fizetés nélküli szolgálat éveinek letöltése után kimentek a fel-törtetlen szűzföldekre, és jómódú farmközségeket hoztak létre a keleti Egyesült Államok nagy völgyeiben.

A harmadik világban látható szegénység, stagnálás, sőt visszafejlődés nem a „szegénység öröki körének” az eredménye, melyre a drámai segélyprogramok és a drákói belpolitika az egyetlen kúra. Ezen országok vezetőinek és kormányainak jelenlegi erőfeszítései gyakran nem irányulnak másra, mint azoknak az elnyomására, akadályozására vagy éppen elűzésére az országból, akiknek az ország fejlődéséhez szükséges emberi tőke a birtokukban van. A „csónakos emberek” tömeges halála a délkelet-ázsiai tengereken nemcsak morális katasztrófa volt. Gazdasági örökség is volt elpusztítani az emberi tőke hatalmas tömegeit, melynek a világ e sarka olyannyira híján van. Az egésznek csak politikai magyarázata lehetett.

Kevésbé drámai példákkal is illusztrálhatjuk az emberi tőke tömeges pusztítását vagy működésének akadályozását. Dél-Afrika történelmének különböző időszakaiiban erőszakkal tiltotta a feketék már megszerzett különféle jártasságainak használatát, és ma is sorompókat állít a jártasságok megszerzése elé. A zsidókat országról országra üldözték Európában és a Közel-Keleten, gyakran az üldözött ország gazdasági kárára és a befogadó ország előnyére. A kelet-ázsiai brutális kiutasítása Idi Amin Ugandájából és az ibók lemészárlása Nigériában szintén hasonló jelenség.

Az emberi tőke sok harmadik világbeli ország és nemzetközi szervezet által elismert formája az iskolázottság. Bár

ez előnyös lehet, az nem bizonyos, hogy az iskolázottság mértékének bármilyen emelése előnyös gazdasági vagy társadalmi szempontból, ugyanannak a forrásnak más jellegű hasznosításával szemben. Életbevágóan fontos technológiai, szervezési és vállalkozási készségek szorulnak háttérbe a humán jellegű iskolázottsággal szemben.

Az agrártudományokat például elhanyagolják a harmadik világ főleg mezőgazdasággal foglalkozó országai. Nigériában az agrártudományok vezető kutatói állásainak 40 százaléka huzamosabb ideig állt betöltetlenül. Szenegálban csak 1979-től – egy emberöltővel a függetlenség elnyerése után – tanítják az agrártudományokat egyetemi szinten, habár a dakari egyetemen több ezer a bölcsészhallgatók száma. Malajziában a – főleg maláj és iszlám tanulmányokra szakosodott – hallgatók többsége tanulmányainak befejeztével a kormányhivatalokban helyezkedik el, mert híján van bármilyen, a gazdaságban használható tudásnak. És Malajzia nem egyedülálló e téren. Indiában az egyetemet végzetek háromnegyede a kormánynak dolgozik, és egy vezető Afrika-szakértő leírása szerint az afrikai oktatás „bürokratatermelő gépezet”. Indonézia egyetemet végzett fiataljai szintén a hivatalnoki karriert választják, figyelmen kívül hagyva az író Ananta Toer intését: „a kormányhivatalnokká válás ostoba ideáját ki kell vernünk a fejünkől”.

A gomba módra szaporodó bürokráciák sokkal inkább akadályai, semmint előmozdítói a gazdasági fejlődésnek. Ezek például a fő okai annak, hogy sok afrikai ország képtelen a szükséges élelmet megtermelni. És mégis, a harmadik világ sok országában nincs más alternatívája a hasznos gazdasági tudást teljesen nélkülöző értelmiség beolvasztásának a bürokráciába, mint munka nélkül hagyni őket, ami elégedetlenséget szül, és politikai veszélyeket rejt magában.

Már a sok ismétléstől oly ismertté vált „külföldi segély” kifejezés maga – egy kiváló fejlettségi szintű közgazdász szavai szerint – „lefegyverzi a bírálót, előre megtéli az eljárás hatását, elködösíti a valóságot és a tényleges eredményeket”. Az, hogy a nyugati adófizetők pénzének átutalása a harmadik világ kormányhivatalnokainak kezébe sikeres politika-e, vagy éppen hátráltatja a harmadik világ fejlődését, empirikus kérdés, nem előre elfogadható konklúzió. A „külföldi segély” kifejezés használata *a priori* semmivel sem jogosabb, mint a „külföldi akadályé”. Hogy segít-e vagy akadályoz, minden esetben a tényeknek kell eldönteniük. Az átutaló szervezeteket „fejlesztési ügynökségeknek” nevezni ugyancsak kérdésért kiált. Valójában éppen ezeknek az átutaló vagy adományozó szervezeteknek a hatása a kérdés. Afrika például éppen akkor veszítette el történelmi képességét az élelmiszer-önellátásra, amikor Latin-Amerika egyre csökkenő segélyezése miatt a donor-ügynökségek „elárasztották Afrikát segélyekkel”. Az igazság szerint a „külföldi segélyeket” a harmadik világ kormányai gyakran arra használják, hogy (1) fegyvereket vásároljanak, elsősorban a hazai politikai bírálatok és mozgalmak elnyomására; (2) faji és etnikai kisebbségeket üldözzenek, különösen gazdaságilag produktívabb és vállalkozó kisebbségeket, mint például a tengerentúli kínaiak; (3) takargassák a kormány felelőtlensége vagy inkompetenciája okozta költségvetési hiányt, ami elszigeteli őket tevékenységük következményeitől, és lehetővé teszi, hogy továbbra is kormányon maradjanak. Továbbá, a nemzetközi szervezetek a fogadó kormányoktól a gazdasági tervezésben és irányításban elvárnak egy aktivista, dirigista hozzáállást – legyen az előnyös vagy hátrányos a harmadik világban és másutt –, és az általuk ellenőrzött hatalmas összegek megvalósulás-

hoz segítenek olyan kísérleteket, vagy akár örült terveket, melyek miatt a segélyező szervezetek hivatalnokait nem érheti kár, még akkor sem, ha e tervek a harmadik világban katasztrofálisnak bizonyulnak. Továbbá az ilyen tervek kudarca vagy az összegek elherdálása általában nem okoz kényelmetlenséget egyetlen adományozó országnak sem, mert bár a multilaterális átutalások alaptökéjéhez számos ország járul hozzá, egyik sem felelős érte. A multilaterális adományok fő előnye a fogadó ország szempontjából, hogy ezekben nagy valószínűség szerint kevesebb a kikötés vagy feltétel, amely a gazdasági hatékonyságot vagy pénzügyi felelősséget lenne hivatott biztosítani.

Illusztrációként vegyük Tanzánia megdöbbentő példáját a nemzetközi vagyon multilaterális szervezeteken keresztül történő átutalásának hatására. Egy főre számítva Tanzánia több külföldi segélyben részesült, mint bármely más ország. Az egy munkásra eső termelés tíz év alatt felére csökkent; kukoricaexportáló országból kukoricát importáló ország lett; a kormány által kisajátított („államosított”) háromszáz cég közel fele 1975-re csődbe ment, míg a maradék jó része vesztéses. A gazdaság hanyatlásával egyidőben a kormánybürokrácia évente 14 százalékkal nőtt, és tíz év alatt megduplázódott. Tanzánia vezetője, Julius Nyerere rendszeresen ellenjelölt nélkül indult a „választásokon”, politikai foglyainak száma ezrekre rúg – sokukat, az Amnesty International szerint, megkínozták. A Nyerere-rezim címére érkezett nemzetközi vagyonátutalások nem bizonyultak „külföldi segítségnek” Tanzánia számára.

Tanzánia példája egy másik fontos tételt is illusztrál – a deklarált szándék politikai fontosságát a demonstrálható eredményekkel szemben. Despotikus hatalma és a gazdasági hanyatlás ellenére Nyerere változatlanul az egyik legjobban tisztelt afrikai vezető, különösen nyugati értelmiségi körökben. Nyerere gyakran hangoztatja nemes szándékait és humanitárius céljait, miközben bebörtönzi vagy kivégzi bírálóit, fegyverrel kényszeríti áttelepülésre a lakosság hatalmas tömegeit, és csődbe juttatja az államosított ipart, és a valaha élelmiszer exportáló országban mindennapos az éhezés. És megfordítva, a „multinacionális vállalatok” kifejezés azonnali negatív érzéseket vált ki, mert a szándékaik – a profitszerzés – közel sem olyan nemesek, mint a Nyerere által hangoztatottak, és a politikában az eredménynél gyakran fontosabb a szándék.

A multinacionális vállalatok *public relations* okokból maguk is hangoztatnak altruisztikus szándékokat a harmadik világ irányában, de ez nemcsak hogy senkit sem vezet félre, de még növeli is a cinizmust irányukban. Ha emberbaráti céljaik lennének, akkor semmibe vennék a részvénytulajdonosok bizalmát, akik gyarapodás céljából, nem pedig emberbaráti adakozásból bízták rájuk megtakarított pénzüket.

A multinacionális vállalatok valódi hatását a harmadik világ országaira egyedül az eredményekből lehet megítélni. Amikor a multinacionális vállalatok a harmadik világban szokásosnál magasabb béreket fizetnek, akkor azzal vádolják őket, hogy a „bérdifferentiál” növelésével egy kicsi, modern szektor érdekeit mozdítják elő a többiek érdekével szemben”. Amikor valamilyen vásárlói szükségletet elégítenek ki, akkor azért bírálják őket, mert „meggátolják a hazai vállalatok terjeszkedését”, melyek kiszolgálhatták volna ugyanazt a piacot, még akkor is, ha ezt korábban so-

hasem tették. Egyszóval a multinacionális vállalatokat hibáztatják az emberi élet mindenütt jelen levő valóságáért – azért, mert az előnyöknek áruk van. A harmadik világ dolgozóinak fizetett magasabb bérek, vagy az olcsóbb áruk a harmadik világ fogyasztói számára olyan gazdasági eredmények, melyek politikailag elfogadhatatlanok morálisan gyanús *motivációik* miatt. De ha ahelyett, hogy a motivációkra figyelnénk, szisztematikusan vizsgálunk egy gazdasági szervezetet, mint amilyen például egy multinacionális vál-

lat, nem túl meglepő az ilyen cégek nagyobb hatékonysága gazdasági döntésekben, míg a katasztrofális gazdasági döntéseket hozó politikai vezetők sikerebben tudják politikailag elfogadtatni vagy éppen csodáltatni magukat. És megfordítva, a multinacionális vállalatok politikai kudarca nyilvánvaló, hiszen sokak számára már a nevük is anató-

FORDÍTOTTA GEORGE GÁBOR

A TÉKA KIADÓ ÚJDONSÁGA

Ákosfyné Eötvös Irén

SZEKERCSÉS BOLDIZSÁR

Szekercés Boldizsár, Székelyföld szülöttje Csíksországból indul szerencsét próbálni. Kalandos útján nemcsak hű feleségre talál, de megleti a soha ki nem fogyó Teli Tarisznyát is. Ákosfyné Eötvös Irén meséje először 1940-ben jelent meg folytatásokban. A mostani kötet a címadó történet mellett a szerző más meséit – *Három kicsi bikkakk, Meseország falujában, Az óriás Tóbiás, Duruzsoló arany malom* stb. – is közreadja.

KERESSE A KÖNYVESBOLTOKBAN ÉS A KÖNYVÁRUSOKNÁL!

Nappali
ház

MŰVÉSZETI ÉS IRODALMI SZEMLE

MEGJELENIK NEGYEDÉVENKÉNT,
KAPHATÓ A KÖNYVESBOLTOKBAN.

A fiatalabb író- és művésznemzedékek lapja
előfizethető a következő címen:

1399 Budapest, Pf. 701/330. Régebbi számok
az Írók Boltjában kaphatók (Bp. VI., Andrassy út 45.)

A következő, dupla szám június elején jelenik meg.

Az 1991/1–2. szám tartalmából:

- interjú Laurie Andersonnal •
- mesterséges világok (Kocziszký Éva, Kuncz György, Tandori Dezső) •
- Andy Warhol és Tama Janowitz írásai •
- beszélgetés El Kazovszkijjal •
- Krasznahorkai László, Kosztolánczy Tibor, Darvasi László, Márton László novellái •
- Visky András, Tompa Gábor, Gál Ferenc, Tasnádi Attila versei •
- Enzensberger-versek Kurdi Imre fordításában •
- J. Derrida és M. Heidegger írásai •
- tanulmányok Hajas Tiborról •

Jegyzőkönyv

KERTÉSZ IMRE

...És bocsásd meg a mi vétkeinket,
miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek.
És ne vigy minket a kísértésbe,
de szabadíts meg a gonosztól...

Az alábbi jegyzőkönyv ama másik, az itt következőnél mindeképpen hivatalosabb, ha másfelől, kivált egy magasabb értelemben (ha ugyan létezik ilyen értelem) korántsem hitelesebb jegyzőkönyvet lesz hivatott ellenjegyezni, amely jegyzőkönyv fel- és (nyilván) nyilvántartásba vétetett bizonyos helyen, bizonyos napon és bizonyos órában, mely részleteket azonban itt mellőzhetőnek tekintjük.

E jegyzőkönyv nem azért készül, mintha helyesbíteni akarnánk a tényeket, csorbítani vagy kiegészíteni őket, mintha, mondjuk, hinnénk a tények fontosságában, netalán az igazságban. Mi már semmiben sem hiszünk; hacsak igazság, hazugság iránt egyformán süketen és vakon, egyes-egyedül a gyónás erejében nem, amely a testvérévé tesz önmagunk magányának, és mintegy belesimít minket legvégső felismerésünkbe, aminek rettentő nevét egyszerre az előttünk szaladó báránnyá változtatja, amelyet – csak most ébredünk rá – már réges rég követünk; s ezúttal, ha következetességünkől jottányit sem engedünk, tán utol is érhetjük.

Ezerkilencszáz... egy szép áprilisi napján az a termékeny gondolatom támadt, hogy néhány, mondjuk két, de legfőljebb három napot Bécsben tölthetnék. Ki vonná kétségbe az ilyen hely- és levegőváltoztatás koronkénti szükségességét az egészség, mi több, az általános kreativitás, ama bizonyos állandó lelki mozgalmasság (motus animi continuus) szempontjából, amely – legalábbis bennem – úgyszólván azonnal felujjong, amint ennek az országnak a határait átlépek. Mindazonáltal elsősorban mégis inkább tisztán gyakorlati célok vezéreltek. Hogy rövidre fogjam, tisztelgő látogatást kellett eszközölnöm U. doktornál a kultuszminisztériumban, ahol osztrák frók magyarra fordítása terén elért – tényleg – szerény eredményeim némi figyelmet keltettek, s ennek ők nem is restelltek hangot adni; felkeresnem továbbá az Antropológiai Tudományok Intézetét, mely csak a minap értesített, hogy bécsi ösztöndíjjal támogatná éppen születőben lévő Wittgenstein-fordításomat, ám a megtisztelő döntés némi lakásproblémát von maga után, amit leginkább mégiscsak a helyszínen lenne jó tisztázni; és így tovább. Hozzá kell tennem azonban, hogy a lelki felfrissülés e vágya, az a mindannyiunkban titokban ott lappangó, olykor szinte természetesnek tetsző hajlam, hogy önmagunkról magánemberként, egyáltalában emberként gondolkodjunk, még csak fel sem verődött volna bennem régi és mély ájulatából a személyi szabadságillúzióknak ama sugallatai nélkül, melyeknek forrása elsősorban kétségkívül a saját lelkem türelmetlen, bűnösen türelmetlen (és feltűnően hirtelen) igényeiben keresendő, de amely szabadságillúziókat – vagy illuzórikus szabadságot – az elmúlt időszak bizonyos hivatalos megnyilatkozásai és felelőtlen kijelentései is kétségbevonhatatlanul táplálni látszottak.

Sietős telefonbeszélgetések indulnak tehát Budapest és Bécs között; időpontok tisztázása minisztériumi és intézeti hölgyekkel, urakkal, szobafoglalás olcsó és megbízható szállodában, ésatöbbi. Aggályos latolgatása, hogy szabad-e akár csak két napra is itthagynom betegemet, akinek állapota, úgy tűnik, éppen válságra fordul. Mégis, vonat-, sőt helyjegyet vásárolok. Még aznap este influenzás láz borít el, ráadásul begyullad a fogam, az arcom feladagad. Éjszaka iszonyú jelenésben részesülök. Csöngetnek, s az ajtómba vágott kerek kémlelőlyukon keresztül egy fiatalembert pillantok meg, látványába beléborzongok. Megváltom keresett fel; de mennyire más alakban, mint amikor – úgy jó négy éve – először megjelent nekem, közvetlenül az ágyam mellett és fölött, mintegy mennyei magasságokból ereszkedve le és lépve mellém a szobafalon keresztül, mely láthatóan nem jelentett neki akadályt; vörhenyes szakállat viselt, keskeny, kék szeme minden kételyt megszegyenítő, kimondhatatlan szelídséggel tekintett rám, egyik kezének félszeg, ám mégis határozottan áldó mozdulatával jóváhagyta létezésem, megerősített abban, hogy úgy kell élnem, ahogyan élek, és azt kell tennem, amit teszek. Ezt a megerősítést sugárzó igazságként oltotta belém, amelynek eleven melegét soká őrizte a szívem, és olykor még ma is átjár.

Ez az ajtómban álló fiatalember még csak nem is emlékeztetett rá; hajléktalannak látszott, aki a körötünk apokaliptikusan fortogó városmélyből bukkant fel hirtelen: lerobbant, alkoholista külső, arcát szőke borosta lepi, kilétében mégsem kételkedhettem. Elmaradhatott volna a betegemmel ápoló egykori kapcsolata való gyanús, fölösleges és zavaros hivatkozása, akit, de hiszen tudom, valamiféle prédikátorként látogatott olykor, s néki egy Bibliát is eladott. Most is őt keresi. Éreztem, hogy bár igazat mond, egyetlen szava sem igaz; valószínűleg csak próbára tesz, és viselkedésemhez méri majd a magáét; és ahogyan fokozódott bennem a gyalázatos, de mind fékezhetetlenebb bizalmatlanság, úgy változik ő is, noha közben az arca, a kék szeme továbbra is szelíd maradt, mintha mit sem tudna róla, hogy ezalatt mit művel a keze. Ez a kéz ugyanis már átfurakodott a kerek kémlelőnyíláson; rémülten hátráltam előle az előszoba mélyére, majd ki a konyhába; a kéz azonban, amely elefántormányként vagy óriáskígyóként utánam nyúló karja végén már inkább hasonlított valami fogószerszámmra, semmint kézre, mindenhová követett, mindenhová utánam hatolt. Segítségért kezdtem üvöltözni; miután tehát nem engedtem be ajtómon, most már a gyilkosomat láttam benne; megnevezhetetlen, nem evilági kapcsolatunkból üldöző és menekülő viszonya lett, és ez utóbbi – én – felfoghatatlanul nevetséges módon a rendőrséget hívtam, hogy megszabadítson tőle. Végül a feleségem felrázott, de valójában nem tudom, hogy az álmomból-e vagy az életemből, hisz oly törekény a különbség, s az értelmezésre, éreztem, mindenképpen szükségem lenne. Íráshoz folyamodtam, mint annyiszor, mint most már mindig, s mint most már mégis mind kevésbé, amióta egyúttal (jobb híján) a foglalkozásommal is tettem. Csak az derülhetett ki, ami nyilvánvaló: túl a foggyökérből fészkelő fájdalomra utaló mozdulaton, az önmagammal való gyökeresen rossz viszonyom, a szeretetlenségem általánosan és különösen önmagam iránt. Továbbá: memento mori – és ezúttal nem biztató vigaszként, mint jó időszakaimban, hanem nyomasztó és kilátástalan fenyegetésként. A Megváltó, jól értettem, azt üzeni, hogy válságban van, hogy elhanyagolt, s hogy büntetni, akár gyilkolni készül – engem, azaz önmagát. Kapkodó, hevenyészett betűkkel az alábbi sorokat vetettem egy füzetlapra: „Vigyázni tehát, keresni a kapcsolatot a mindenek mélyén rejlő ösboldogsággal, a teremtséssel; írni; s másrészt ügyelni az engem körülvevőkre – magányt keresni, sőt megteremteni azt, de lehetőleg mégsem bűnösen felszámolva mindent, ahogyan szoktad.”

Másnap kora reggeli telefon értesít, hogy betegem meghalt. Nélkülem halt meg, aki magam is betegem fekszem. Indok ez? Vagy ürügy? Az ember mindenképpen hibás egy kicsit. Még lázasan lemegyek a fogászati rendelőbe és kihúzatom a fogamat. Másnap ki a kórházba, ahol betegem meghalt, beszélgetés a csodálatos, karizmatikus L. főorvossal. „Én halni indulok, ti élni; de hogy kettőnk közül melyik megy jobb sors elé, az mindenki előtt rejtve van, kivéve az istent” – idézi halk mosollyal. Sokáig beszélgetünk. Aztán belezuhanok a lélektelen, valahogyan azonban mégis kijózanítóan ható, végső soron tehát jótékony adminisztráció örlőmalmába. Megszerzem a halotti anyakönyvi kivonatot, intézkedem a temetésről, s mindenekelőtt fizetek, fizetek, fizetek.

Némi megfontolás után mégis a bécsi út mellett döntök. Újabb telefonok, mentegetőzések, lemondások, új időpontok. Új helyjegyek, oda-vissza. Fölösleges, így a pénztárosnő, a vonat általában félig üres. De én gondtalanul, biztonságosan, minden esetlegességtől védetten kívánok utazni. E percben nem érdekel a ráfizetés, ami amúgy is az életem törvénye. Ajándékként szánom magamnak ezt az utazást, a magam jótékonykodó, bőkezű barátjaként lepem meg vele önmagammat. Szeretek utazni, valójában kizárólag utazni szeretek. Én is mindig jó utazó és rossz megérkező vagyok, miként ezt Bernhard állítja magáról. Szeretek úton, azaz sehol sem lenni. Négyezer schilling lapul a fiókomban; ha netalán akadnának barátaim, akiket „hűséges olvasóimként” aposztrofálhatok: nos, ők tudják, hogy 1989-ben, vagyis két és fél esztendeje egyhónapos tanulmányi ösztöndíjjal tartózkodtam Bécsben; itt most elárulom nekik azt is, hogy ugyanakkor a három évre kiválható valuta- vagy deviza-nem-tudom-én-micsodámat is kiváltottam, csekkekben és készpénzben; általában fogalmam sincs ezekről a dolgokról, ha paragrafusokat és törvénycikkelyeket látok, tüstént elaluszom; elalszom, annál is inkább, mivel az országban, amelyben élnem adatik, e törvénycikkelyek és paragrafusok már kezdetemtől fogva mindig ellenem – gyakorta a pusztá fizikai létezésem ellen – fogantattak, azok pedig, amelyek értelemszerűen netalán a védelmemre szolgálnának, gyakorlatilag úgyszintén mindig ellenem fordíthatóknak bizonyultak; nincs hát miért tanulmányoznom őket. E négyezer (azaz 4000) schillinget tehát, ami 1989-es utamból megmaradt, most egész egyszerűen zsebre vágom. Nem szűkölködni indulok Bécsbe: ha megérkezésem estéjén figyelemre méltó hangversenyt látok a Konzerthaus vagy a Musikverein-saal műsorán, el fogok menni; ha vacsorázni támad kedvem, meg fogok vacsorázni, satöbbi.

Nem hagyható ki e Jegyzőkönyvből, hogy elutazásom előestéjén jótét telefont kaptam; a szó legtisztább és legeredetibb értelmében kedves telefonáló azt kérdezi, nem volna-e kedvem meghallgatni Verdi *Requiem*-jét, minthogy történetesen van egy szabad jegye. Így hát elutazásom előestéjén az Operaházban

még Verdi *Requiemjét* hallottam; hazamenet a *libera me Domine de morte aeterna* megrendítő hangjai zúgtak a fejemben, miközben kétely és megindultság viaskodott bennem, mint mindig; mindenben fejet hajtok, de a feltámadás gondolatával mindmostanig képtelen vagyok megbarátkozni: „Akkor meg sem akarok halni” – mint állítólag Marat mondta volt.

Nem ez volt az oka azonban, hogy egész éjszaka le sem hunytam a szememet, hanem az utazási láz, ez a gyermekes neurózis, amely gyermekkoromtól fogva üldöz, és érett, mondhatni túlrett koromra is mindig újra gyermekké tesz; tehetetlen vagyok vele szemben, noha szívósan védekezem ellene, mint az infantilitás olyan megnyilatkozása ellen, amelyen végre tudatosan is rajtaérem magam: de, mondom, tehetetlen vagyok vele szemben, és akkor hol vannak még az infantilitásnak azok a rejtett mérgei, amelyek észrevétlenül át- meg átjárnak, s egész szervezetemet a hatalmukban tartják, akár az alkohol vagy valami nélkülözhetetlen kábítószer.

Fél ötre kértem az ébresztést, de már négy óraker talpon vagyok. Utálok korán keln, de ha már korán kell kelnem, akkor még korábban kelek. Szegény feleségem a kialvatlanságtól támogatva készíti reggelinket, és nekem az útra a szendvicseket. Narancsot. Csokoládét. A Keleti pályaudvar, mintha hirtelen a Gangesz partjaira érkeznek, épp valamely hindu ünnep alkalmával. Üszkös lábú koldusok, üvöltő zsidósok, alattomosan fürkész pillantású alkoholisták. Iszkolok köztük előre, kezemmel is óvom, szorítom a vállamon lógó válltáskát, nem merek megállni, nem adok senkinek semmit, nem veszek senkitől semmit, bizalmatlan vagyok, nincs bennem szeretet. Nincs bennem szeretet. A vonatomban megvan, számozott vasúti kocsim megvan, megvan számozott ülőhelyem is, az ablak mellett. Nagyjából biztonságban vagyok. Fűtenek. Az ajtó automatikusan záródik. A mellettem lévő hely üres: örülök, hogy nem ül mellettem senki, nincs bennem szeretet. Előveszem újságjaimat. A napilap, a nap híreivel undorít. A belső vezércikknek van némi erkölcsi tartása, de ez csak súlyosbítja a helyzetet. Erkölcstelen világban erkölcsösnek lenni is erkölcstelen. Mi a megoldás? Nem tudom. *Lelkemre és becsületemre mondom, Kátya, nem tudom.* A napilapot összehajtom és begyűröm az előttem lévő ülés hátoldalán kínákozó hálóba. Előveszem a 2000-t. Átfutva a tartalomjegyzéket, érzem, hogy a lapban Dali naplója fog a legjobban érdekelni. *Diary of a Genius*, „Egy zseni naplója” – nem, semmi túlzás, egyetértek a címmel, noha talán egy kissé hangzatos; már az első szavaknál leteper és maga alá gyűr a zsenialitás, a gyermekszív gátlansága és a hencegés e különös vegyülete, és e fojtogató közegben csak azokon a réseken keresztül jutok némi levegőhöz, melyeket a hazugság üressége meghagy nekem itt-ott a szövegben. Gyors, fanyar asszociáció: a saját naplóm. Ugyan miféle címet adtam neki? „Gályanapló.” Túl minden minősítésen és nagyságrendi különbségen, a zseni itt legfőképpen csak bűnösnek érezheti magát; e kelet-európai féltekén ugyan kinek is jutna eszébe azt gondolni magáról, hogy ő zseni, kivéve az antigénuszt, a néhány tömeggyilkost meg uzurpátort.

Bűzfelhő vág be a zárt ablakon keresztül, mintegy atmoszférikus illusztráció gyanánt a szövegben taglalt szkatologikus elemekhez; felütöm a fejem az újságból: Tatabánya. Lepusztult, szétmarcangolt, kopáran meredő, végítéletzerű táj, masszív betonfüstölők, csövek, az eget rézsút átható állványzat, akár egy szövegíró, vagy életdarabot kihúzó, kemény tollvonás, leplezetlen hasznosítás mindenfelé, ádáz célszerűség, racionalitás, rútság, *die Wüste wächst*, felelem Dalinak, táj nélküli tájkép, már nem borzalmas, csak vigasztalan, mint az igazság. Az útlevelemet már korábban megvizsgálták, most sűrű ruhás emberek nyüzsögnek a kocsiban. Az egyik hozzám lép, gyors mozgású, fekete ember. Magyar vám, mondja. Kéri az útlevelemet, súlytalan hangon, szerényen, mint aki semmi jelentőséget nem tulajdonít önmagának. Mégis: miközben ismét felállok, hogy a fogason lógó börmellényem belső zsebéből az útlevelemet újra elővegyem, teljesen megmagyarázhatatlanul, és olyan indokolatlanul, ahogyan a nap süt, átvillan rajtam a gondolat: ebben az emberben nincs szeretet. Talán Dali naplójának a hatása ez még, az egyszeriben védtelenné és fogékonnyá tett saját, narcisztikus, örökké szeretetre szomjas gyermek- és művészlelkem megérzése. Emberem eközben láthatóan végzett: összehajtja és máris nyújtáná vissza az útlevelemet; még azonban, az előbbi súlytalan hangon, de valahogy igen gyorsan, amiből talán csak az én, éppen Salvador Dalin csiszolt hallásom érez ki valamely alattomos árnyalatot, megkérdezi, hogy mennyi valutát (vagy devizát: a kettő közti különbséget valószínűleg sosem fogom megtanulni) „viszek ki”, úgymond. Ezer schillinget, vágom rá habozás nélkül, és ki tudná, miért. Emberem erre igencsak meglepő módon reagál: „Sok, sok, sok” – suttogja el háromszor egymás után, mintegy maga elé (ahogyan a régebbi színdarabok instrukciói szóltak). Miért sok? – hökkenek meg. Azt feleli, azért, mert az összeg „túl van”, valamin, amit hamarjában nem pontosan értek. De mutassam meg neki azt az ezer schillinget, szólít fel. Kezd elönteni az a biztonságos érzés, amit – legalábbis e tekintetben – oly gazdag életpasztalataimból annyira pontosan ismerek: hogy egy bizonyos értelemben elhagytam a színteret, ami most zajlik, az már nem velem történik meg. Az ilyen érzésben nyugalom rejlik, és

telve van odaadással. Az a fajta készségesség ez, amivel balvégzete felé indul az ember, mindig föltétlen bizalommal az idő, a soron következő részlet és az apró lépések iránt, miközben titkon tudja – s tán nem is bánja –, hogy a vég feltartóztathatatlan. Csupán egyvalamitől nem kímél meg a maradék éleslátás, amely ilyenkor mintegy ottlétünket helyettesíti: teljes világossággal észleljük, hogy egy bizonyos mechanikus ostobaság részévé váltunk, ami – így hisszük – tökéletesen idegen tőlünk, legsajátabb lényünkötől, s ez mindvégig zavar egy kissé: de egész egyszerűen, akár a rekeszizmunk méltatlan rázkódását egy rossz bohózat látán, ezt az önjáró gépezetet is képtelenek vagyunk megfékezni.

Lsmét a belső zsebembe nyúlok tehát; még csak nem is reszket a kezem, csupán tétozódik valamelyest, míg a kettőbe hajtott négy darab bankó közül, egy erősen indiszponált pillanatában fellépni kénytelen bűvész mozdulatával, előhalászok egy ezerschillingest. Mennyi magyar pénz van nálam, így szól a következő kérdés. Hétszáz forint, felelem. Mutassam azt is. Mutatom. Megszámoljuk, stimmel. Most pedig – hangzik a halk, de igen határozott óhaj – rakjam ki a zsebeim tartalmát. Kirakom. Papírseb-kendő, villamosbérlet, bugylibicska, hamuba sült pogácsa. A távoli szemlélő, aki e pillanatban sokkal inkább vagyok, mint ez a saját zsebeit motozó, chaplini lény, eközben egyre a fejét csóválja, értetlen, ámbár elnéző mosollyal. Emberemnek kell megmutatnia, mégpedig a mutatóujjával, azt a zsebemet, amelyről szemlátomást teljesen megfélemedtem. Csodálkozhatnék intuícióján, pillanatnyilag azonban semmin sem csodálkozom; később viszont azért nem teszem, mert kitalálom, hogy apró, de – legalábbis egyetlen viszonylatban – tévedhetetlen szeme: ez a vám- és pénzügyi szem, amely több ezer esztendő tapasztalatokat és rafinériákat őriz, amióta csak az ősi egyiptomiak, a perzsák, az inkák vagy az etruszkok a vámvizsgálatot kitalálták: ez a szem réges rég felfogta és regisztrálta már a kezem előbbi tétovázását. Úgyszólván gyermeki kíváncsisággal nyúlok be tehát az óhajtott zsebbe; s no lám, mi kerül elő: háromezer schilling. Valósággal meglepődöm. A vámos ellenben tüstént lefoglalja. Ezt közli is velem: lefoglalja, mondja, mivelhogy ezer schillinget „jelentett be” – így mond –, holott valójában négyezret talált nálam. Igaz. Ami igaz, az igaz. De még nem értem pontosan, hogy e föllentésen kívül mi a további bűnöm. Elvégre a saját pénzemet találja nálam, nem a másét, nem lopottat. Igen, így a vámos, de „kiviteli engedélyt” kellett volna kérnem. Őszintén meglepődöm, ezt nem tudtam. Senki sem mondta. Mindig csak azt hallom, hogy minden liberalizálva van, az ember szabadon teszi be és veszi ki a pénzét a bankból, nem úgy, mint az államosított időkben. Az útlevelemet sem kell minden útra külön érvényesíteni, nem gondoltam, hogy az én pénzem – amennyiben valódi pénz, vagyis nyugati – továbbra is az államé. Semmi baj, szól emberem, a háromezer sillinget, valamint az útlevelemet azonban ezennel elveszi tőlem.

Ebben a pillanatban vége a bűvöletnek: hirtelen magamhoz térek. Határozott hangon felszólítom, hogy ezt ne tegye; 12 órára Bécsben egy ministériumi úrral van megbeszélésem; délután egy másik hivatalban várnak; és szobát is foglaltam már egy szállodában. Nem érkezhetek Bécsbe üres zsebvel. Nem tudtam, hogy kiviteli engedély kell. Nem hozhatnak ilyen helyzetbe. „Rendben van, Kertész úr, foglaljon helyet, most nincs idő, dolgozunk, később visszajövök” – így a vámos, szó szerint; és távozik, a pénzzel, az útlevelemmel.

Leülök. Némi bosszúságon kívül semmit sem érzek; idő múltán jut csak az eszembe, hogy ha úgy vesszük, voltaképpen nyilvánosan megszégyenítettek. Különösebb izgalom erre a gondolatra sem fog el, mint aki már valamelyest jártas az effélében. Azért futólag szétnézek a termes kocsiiban: a velem párhuzamos kettős ülésen helyet foglaló magányos asszony, akitől a széksorok közti átjáró eléggé széles ösvénye választ el, az újságjába temetkezik; a távolabb ülők talán nem is észleltek semmit; két percnél tovább az egész ügy nem tarthatott; rajtam meg vámügyi inkvizítoromon kívül – akinek még a kollégái is a távolabb ülő utasokkal foglalatostkodtak – senki sem tudhatja, hogy valójában mi zajlott le közöttünk.

Mi történhet velem? „A francia nép nevében fejemet veszik egy köztéren?” Az útlevelemet, mielőtt az osztrák határhoz érünk, nyilván vissza kell adniuk. A háromezer schillingem elvesztésébe pedig bele kell törődnöm. Nem mondhatnám, hogy sírhatnék környékez a gondolatra. Tény, hogy a pénzzel való kapcsolatomat nem a túlfűtött szenvedély jellemzi. Ha ez egyfelől fogyatékoság is, e pillanatban inkább az előnyeit élvezem. És Bécsben akadnak barátaim, akik szíves örömet kisegítenek a bajból, ha kell.

De miért vallottam be csupán ezer schillinget (ami a jelek szerint épp olyan vétek egyébként, mintha mind a négyezret bevallottam volna)? Nem tudom. Hosszasan, becsületesen töröm rajta a fejem, mégsem találok rá választ. Nem tudom. Ebben a vámosban nem volt szeretet: de hát ez csak nem lehet oka, és

ugyan, hol az a vámos, aki szeretetet táplál magában a kliensek iránt? *Miért, mondja, miért lőtt egy földön elterülő testre? Miért nem vallottam be mindjárt mind a négyezret? Nem tudom. Mélyen magamba nézek. Állítom, hogy van némi gyakorlatom az önvizsgálatban. Mégsem tudom. Lelkemre és becsületemre mondom, Kátya, nem tudom.*

Előveszem az újságot, folytatom Dali lenyűgöző naplóját. Próbálom megérteni a fekália és az arany Dali, de mint értesülök, a pszichoanalitikusok szerint is kimutatható szoros összefüggését. Valójában ezt sem értem, bárhogymint töröm is rajta a fejem; másrészt az érzelmeim valahogy rokonszenveznek a racionalitásommal nem megközelíthető gondolattal, hogy igenis, létezik ilyen összefüggés. Aki ezt az összefüggést: a fekália és az arany közti szoros kapcsolatot átlátja, s nem csupán megérti, de termékeny diadalordítással igent is mond rá, az meggazdagszik, mint Dali is. Nyilvánvaló másfelől, hogy az effajta luciditás teljesen független a zsenitől, ha ugyan nem éppen homlokegyenest ellentétes vele. Mármost igazán kíváncsi lennék, hogy Dali valóban zseniális vásznai közül melyeket inspirált, hogy úgy mondjam szenny nem érte tiszta zsenije, s melyeket a bélműködésével összefüggő, állandóan az ürítést leső, sóvár erszénye; tény, hogy akármilyen feszte len diadalmenetnek is tünteti fel, mégsem lehetett annyira felhőtlen az élete, elmélkedem.

Már elhagytuk Komáromot, Győrt, az idő rohan: hol az útlevelem? Kezdek szorongani, bár nem annyira, mint ahogy erre illetékes – vagy talán illetékesek – nyilván számítanak. Végre felbukkan emberem. Sietősebb, mint valaha, és komornak látszik. Elkéri maradék ezresem; majd, ahelyett, hogy az útlevelemet visszaadná, tudatja velem, hogy Hegyeshalomnál le kell szállnom a vonatról. Meglepődött, ügyefogyott tiltakozást hallatok. Nem érdekli. Ezt kereken meg is mondja. A „bejelentetett” ezer schilling helyett négyezret talált nálam. Sajnálja. Hegyeshalmon, az utolsó kocsinál találkozunk, közli; de ez már láthatóan parancs. S ezzel eltűnik.

Darabig bénultan ülök a helyemen. A precíz kifejezés: mint akit fejbe kólintottak. Azután hirtelen felugrom. Érzem, hogy csak úgy lobog bennem a düh, az élet, az agresszió tápláló tüze. Váltásként a poggyásztartóból lerántom, és csörtetek végig a szerelvényen, a leghátsó kocsizhoz. Az utolsó fülkében, magukra zárt üvegajtó mögött, ülnek a szürke emberek. Láthatóan vígan vannak. Az én emberemet is tüstént megpillantom. Kurta koppantás után felrántom az ajtót. Elhallgatnak, leplezetlen utálattal néznek: érzékeny szívem valósággal belésajdul. Mint gyakorló művész, jobban szeretem a tapsot, mint a gyűlölködést. De hát édes istenem: ezúttal rossz szerepben lépek fel. További gyengeségem, hogy velem ellenszenvező közegeben képtelen vagyok higgadtan, összefüggően kifejteni érveimet; ráadásul az indulattól nemhogy megjönne, de alkalmasint inkább elfullad a hangom. Megint makogok valamit a bécsi kötelezettségeimről: ez nem érdekli őt, ismétli emberem; felszólítottam, hogy adja vissza az útlevelemet meg az ezer schillingemet, a háromezret letétbe felajánlom, hiszen – mint ezt az előre megváltott helyjegyet is tanúsítja – a holnap esti vonattal visszajövök, s akkor rendezhetjük az ügyet; a háromezret, mosolyog erre (ha nem is éppen kedvesen) az emberem, mindenképpen fel kell ajánlanom, minthogy lefoglalták, a további ezerrel meg az útlevelemmel együtt; s megismétli a monoton tényt, hogy milyen különbség mutatkozott az általam bejelentett és az ő általa nálam talált összeg között. Jobb ötletem nem támad, mint hogy szerencsét kívánjak neki a pompás fogáshoz: sikerült elvenni az én 4000 schillingemet, miközben jól tudjuk, hogy a nálam okosabbak hogyan sítolják ki a milliókat. Amennyiben tudomást szerzek ilyen esetről, tegyek róla bejelentést – így emberem –, egyelőre azonban ne másokat rágalmazzak, hiszen nálam találtak a „bejelentett” összegnél háromezerrel többet. Méltó válasz, kétségtelen. Úgy érzem, a poharat ezzel fenéig ürítettem, egyetlen cseppet sem takarítottam meg belőle magamnak. Rájuk rántom a fülkeajtót, és a leghátsó kocsiz leghátulsó peronján várom, mind mohóbban, hogy végre Hegyeshalomhoz érjünk.

Hegyeshalom! Évtizedek szimbóluma: *in hoc signo vinces* – kifelé menet; a Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel! – A munka becsület és dicsőség dolga, A munka felszabadít-féle világheliratok jelképe befelé jövet. De mint valóság, mint helység, mint vasútállomás: siralmas porfészek. Unottan poroszkálók a szürke egyenruhák nyomában. Fehérre meszelt, sivár teremben kell várakoznom, melyet hátrébb számomra ismeretlen rendeltetésű terelőkorklátok szeldelnek keresztül-kasul. Nem vagyok egyedül; velem együtt egy másik embert is leszállítottak a vonatról; nagydarab, kortalan férfi; az övszíj és a felcsúszott pulóver közt bánatosan a nadrágjára rogyó hájhas; szürke ing, szürke dzseki, szürke nadrág, széthízott, megjegyezhetetlen arc, párás szemüveg, amely mögött semmi sem látszik, legkevésbé egy tekintet. Amikor felveszik az, úgymond, jegyzőkönyvet, hallom, hogy foglalkozására nézve valamiféle „osztályvezető”. Szuszog, sóhajt, harákol, rám villantja a szemüvegét, kerülget; hasztalan, ügyet sem vetek rá; nem tekintem a bajtársamnak, nem kívánom megosztani vele a sorsomat, nem érdekel a története. Roppantul sajnálom. Nincs bennem szeretet. Mindamellettt látnom kell, amint nehézkesen tüsténkedik, ahogyan serényen aláírja az

aláírnivalókat. Hívják, kimegy, idővel visszajön. Az ajtót nyitva hagyja. A fűtetlen helyiségben huzat vagdalkozik a nyakam, a bokám körül, irdatlan benzinfelhő gomolyog be, odakint tolat egy vonat. Megkérem, csukja be az ajtót. Becsukja, de nem kilincsrre, a huzat nyomban újra kivágja. A lábammal épp elérem az ajtót, nagyot rúgok belé. Illetlenség, elismerem, de magam körül sem tapasztalok túl sok illedelmet. Látom, az osztályvezető úr neheztel. Modortalanságom netalán még őrá is rossz fényt vethet, gyorsan elhatárolja magát: Ami megtörtént, megtörtént, most már nem kell idegeskedni – szól feddőleg. Azt felelem, cseppet sem vagyok ideges, viszont a büntetéshez nem tartozik hozzá, hogy huzatban üljek és egy tolató mozdony Diesel-bűzét nyeljem.

Majd visszamerülök Dali naplójába. Felizgat a Nietzsche-hez való kötődése. Ez nekem már régóta feltűnt: a spanyol érzékenység a germánok iránt. Ortega is Nietzsche-tanítvány volt; Unamuno meg egyenesen elnyerhetné a Nietzsche legunalmasabb tanítványa címet. „Nietzsche olyan pipogya fráter volt, hogy élehetlenségében végül megőrült, pedig ezen a világon csak egy dolog számít igazán: normálisnak maradni!” Dalinak ez a mondata mélységesen felháborít. Hát nem érti ez az ember, hogy Nietzsche legbecsületesebb és legkövetkezetesebb tette volt az örülete? És hogy az anális aranydiaré sosem zuhogott volna ilyen megállíthatatlan bőséggel az ő tárt erszényébe, ha Nietzsche éppen olyan „normális”, azaz józan és számító maradt volna, mint ő, Dali? Elvégre valakinek keresztre kellett feszülnie az erkölcsért, hogy mások aztán ilyen, jó pénzért kiárusíthassák...

De nem tűnődhetem tovább, szólítanak; „most sietve ugrott hát talpra, hogy az irodába kövesse a vámost.” Ott ülnek mind, a szürke emberek. „Egyikük cigarettázott, a másik valamiféle irományok közt lapozgatott, a harmadik öt fürkészte – ködös tekintete előtt úgy összerosódtak, hogy Köves végül egyetlen, háromfejű, hatkező gépnek látta őket”: saját, prófétikus szavaim, *A kudarc* című regényemből. Emberem, a fővamos, most papírokat rak elém: olvassam el és írjam alá. Mi ez? A jegyzőkönyv, mondja. Olvasni kezdem. Az első mondatnál – csaknem három sort tesz ki – elakad a lélegzetem. E pillanatban megszáll, előnt és lenyűgöz a tisztánlátás. E pillanatban végre pontosan tudom már, hogy mi történt velem. Szinte *heurékát* kiáltanék. *Mindent, mindent, / mindent értek, / mindent átlátok már! / Hollóid szárnyát hallom suhogni...* – igen: ez a három sor lényegében azt tartalmazza, hogy 1991. április 16-án, satöbbi, miután ő, a vámhatósági ember ismertette velem a vonatkozó valuta-, devizajogszabályokat, a kivihető összeg felső határát és az azon felüliek engedélyhez kötöttségét, felszólított, satöbbi. Mármint ez az ember semmit sem ismertett velem. Felszólítani, igaz, felszólított: ezt azonban korántsem korrekt és törvényes felszólításnak, hanem váratlan keresztkérdésnek ható formában tette. Ezzel a kérdés eldőlt, megindult egy bizonyos mechanizmus. Legalább ötven esztendeje, amióta országom a kultúrvilág, és legfőképpen önmaga ellen háborúba lépett, azóta ebben az országban – mondjuk, három év megszakítással – minden törvény mindig tövénytelen volt. Ennek a vámmembernek az eleve bűnöst föltételező, álnok kérdése mögött az én fülemben csizmák dübörögtek, mozgalmi dalok harsogtak, hajnali csöngetések sikongtak, az én szemem előtt börtönrácsok és szögesdrót kerítések meredeztek. Aki erre a kérdésre válaszolt, nem én voltam, hanem az évtizedek óta gyötört, idomított, tudatában, személyében, idegrendszerében sérült, ha éppen nem halálra sebzett polgár – de inkább fogoly, mint polgár. Még most, még itt, még e pillanat tört része alatt is megdöbbsz és fölkapar az önsajnálattal, a felismerés, hogy így éltem le az életemet, ahogyan leéltem, és hogy ez a méltatlan és gyilkos élet ilyen mélyen véste be gonosz jegyeit az ösztöneimbe. Ez az ember – fölteszem: anélkül, hogy maga is tudott volna róla – a pusztá magatartásával, a modorával jóeleve hazudni kényszerített. Az *ítélet nem egyszerre jön, az eljárás maga válik lassanként ítéletté* (Franz Kafka: *A per*). Szinte sajnálom, hogy emberemet, a vámost, nem részeltethetem a megvilágosodásomban, hogy nem oszthatom meg vele nyilvánvaló igazságunkat. Elvégre ő is ember, neki is vannak ösztönei. És az ő ösztöneibe is ugyanazt vésték bele az évtizedek, mint az enyéimbe, csak éppen az ellenkező előjellel. De mivel a kapcsolatunk olyan, amilyen – eufémisztikusan szólva hivatalos, azaz száz százalékgig elidegenedett –, én ezt sosem tudom elmagyarázni neki, akkor sem, ha történetesen megértené, amit egyébként kötve hiszek.

Azt mondom tehát, hogy a jegyzőkönyvet, ebben a formájában, nem írom alá. Miért? Mert nem felel meg a valóságnak, hogy a felszólítása előtt ismertette volna velem a törvényt. De igenis, ismertette. Jó, mondom, aláírom, ha kiegészíthetem a saját észrevételemmel. Mit akarok észrevételezni? Azt, hogy a felszólítása előtt semmi esélyt nem adott nekem a megfontolásra, a gondolkodásra, hogy a józan értelmem kerekedjen felül az első érzéseimen. A jegyzőkönyvet vagy aláírom így, vagy sehogy, hangzik a válasz. Akkor sehogy, így én. Könnyed, ámbár ingerült vállvonogatás. Egy szőke bajszos alvamos most az alábbi kijelentést teszi: „Tanú vagyok; én ott voltam, amikor figyelmeztetted.” Kijelentése nem lep meg, de most már határozott hányingerrel küzdök. Futólag megjegyzem, hogy tanú, az ősidők pereitől a leg-

korszerűbbekig, mindig, mindenre akadt. És miközben útleveletem, a lefoglalt 4000 schillingemről szóló nyugtával együtt visszakapom, hozzáteszem még, hogy roppant nehéz lesz elhittetni ezzel az országgal, hogy szabad. Ezt azonban megbánom: olyan mondatot ejtettem ki, amely ontológiaiilag épp olyan értelmetlen, mint szemantikaiilag, vagy akár a legszűkebb praktikumot tekintve. Sokkal inkább foglalkoztat az a, mondhatnám kielégítő érzés, hogy mindaz, ami itt történt és történik, a legsajátabb képzeletem terméke, és a legsajátabb képzeletem törvényei szerint történt és történik. Hivatkozom ismét az, akár csak egyetlen „hűségese olvasómra” – aki talán egyedül én vagyok: prófétikus regényemben ezt a jelenetet szinte szórul szóra olvashatja. Ugyanez a magatartás, ugyanez az eljárás, ugyanez az émelvítő törvényeskedés, miközben tetőtől-talpig kirabolnak, majd meggyalázva és homályos fenyegetésekkel bemocskoltan az ismeretlen ég alá kilöknek. Mint különös, regénybeli alteregóm, Köves, én is a tágasabb világba indultam, hogy egy isten háta mögötti, mocskos határállomásra érkezzem, ahol itthon, nyomorúságosan, végzetesen, halálosan itthon vagyok. Az élet, lám, utánozza a művészetet, de csakis az olyan művészetet, amely az életet, vagyis a törvényt utánozza. Nincs véletlen, minden értem és általam történik, és ha majd bejárom utamat, megértem végre az életemet.

Kilépek a szabadba; süt a nap. Az az ötletem támad, hogy hazatelefonálok. Részint, hogy ebből az érdes, száraz és csikorgó szférából kilépjek, és végre újra szerető emberi hangot halljak; részint pedig bejelentendő, hogy a tervezett program ellenére mégis otthon ebédelek. Nem találom a telefont. Várótermekbe, pénztárterembe nyitok be: sehol. A leírhatatlan szagú és küllemű büféből tömzsi, rezes arcú, a részegségtől boldog öregúr tottyan ki; kérdelem tőle, hol a telefon: nem tudja; emelkedett hangulatban, vörös szemekkel, ellenzős sapkában, megdicsőült arckifejezéssel távozik. A büfésnő azt tanácsolja, hogy menjek ki az állomásról, a sorompón túl forduljak jobbra (vagy balra: nem emlékszem), és úgy háromszáz méternyire látok majd egy sárga épületet, a postát: ott bizonyára lesz telefon. Kilépek az állomásról, és ahogy a poros útra, a poros égre, a poros házakra és az előttem átsíto háromszáz méterre kitekintek, megértem, hogy nem fogok telefonálni. Vissza a pénztárterembe, megnézendő, hogy juthatok a leghamarább Budapestre. Megkérdelem a pénztárosnőt, hogy a tíz ötvenegyes gyorsvonalat, amit a menetrendi táblázaton látok, létezik-e. Létezik, mondja, de az nemzetközi járat. Az a jó, válaszolom, és inkább megállapítom, semmint kérdezem, hogy a Bécsbe váltott oda-vissza jegyem, ugyebár, érvényes rá. Igen, feleli a pénztárosnő, csak hát épp az imént említette, hogy a járat nemzetközi. Mit jelent ez? – támad fel bennem a hirtelen gyanú. Azt, hogy tilos felszállni rá – hangzik a magyarázat. Megemlítem, hogy két és félezer forintért vásároltam nemzetközi vonatjegyet, amelynek az első felét sem teljesen, de a másodikat még egyáltalán nem használtam fel. Látom, hogy érveim nem keltenek túl nagy hatást; a következő járat, úgy látom, személyvonat, délután indul és több órán át döcög Budapestig; a pénztárosnőtől végül azt a jó tanácsot kapom, kérjek engedélyt a vámósoktól, hogy érvényes jegyemmel felszállhassak arra a vonatra, amelyre ezt a jegyet megváltottam.

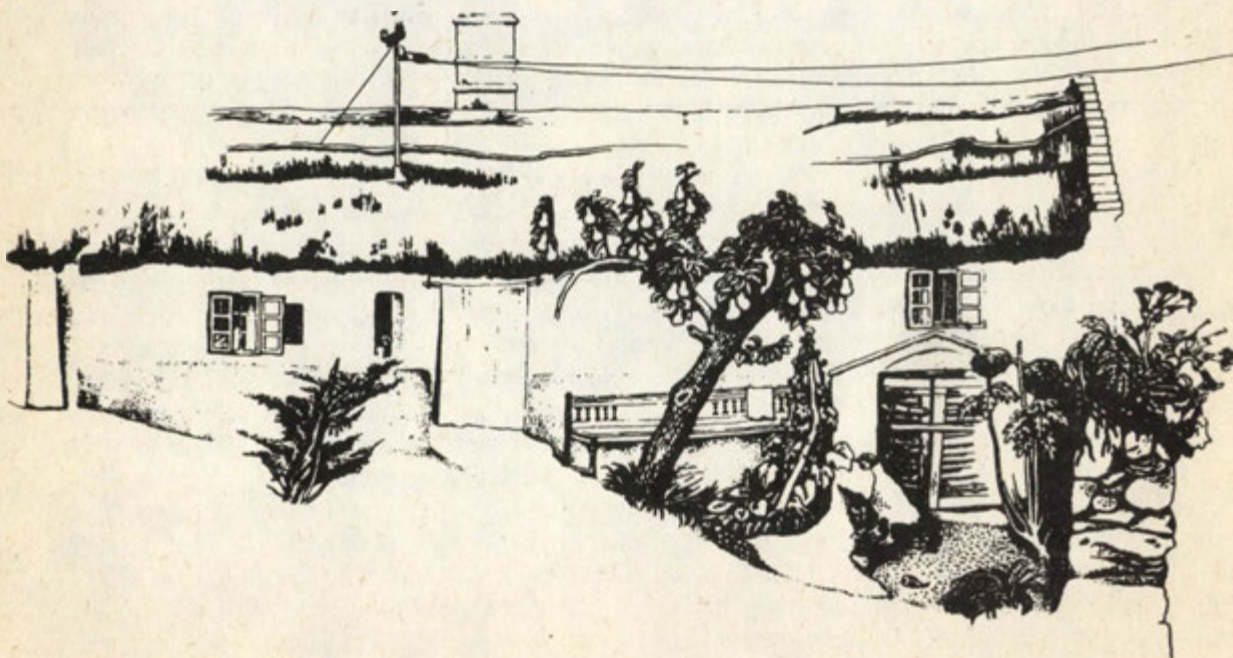
Vissza tehát a vámhivatalba. Mindenki csupa készség. Emberem: hát mégsem utazom Bécsbe? – érdeklődik. A kérdést nem értem, humorizálni, bizalmaskodni nincs kedvem, megkérdezem tőle, hozzájárul-e, hogy érvényes jegyemmel felszálljak a nemzetközi gyorsvonatra; a maga részéről semmi kifogása, így a vámos, de az ő hozzájárulása még korántsem elegendő: engedélyt kell kérnem a határőrségtől is. Néhány ténfergő katonát látok, egyikük nyakában, fehér szíjon, kisebb éjjeliszekrénypolc. Előadom kérelmemet. Üres arcok hallgatnak. Lassan elbizonytalanodom, elfog az az érzés, hogy talán japánul vagy valami egyéb, a magam, s főként e katonák előtt ismeretlen nyelven találhattam megszólalni. Végre valaki azt mondja, meg kell várni a parancsnokot. Jó negyed óra múlva szikár, korosabb, szemüveges, közigazgatási arcvonású tisztet látok a sín mentén poroszkálni, néhány alacsonyabb rangú egyenruha társaságában. Megszólítom, előadom kérelmemet. Úgy érzem, kezd kiütközni rajtam a csüggedtségem. De ez a tiszt érteni látszik, amit mondok. „Le kellett szállnia a bécsi vonatról?” – kérdi diplomatikusan, de szigorúan. Igenis, le kellett szállnom. Rendben van, szól, engedélyezi; kurtán, tárgyyszerű megvetéssel tetőtől talpig végigmér, majd tovább indul. Mégis: határozottan érzem, hogy ebben a tisztben van szeretet. Börtönökben, táborokban, egyéb ilyenféle helyeken mindig akad egy-egy tiszt vagy altiszt, aki visszaadja az életbe vetett hitedet. Az ilyen tisztben megbízunk, ha ő hallgat ki, nem hazudunk, jelenlétére vigaszként sóvárgunk, és ha agyonlő is, tudjuk, hogy nem kedvtelésből teszi, hanem azért, mert mást nem tehet.

Íme, a vonat. Felszálllok. Egy másodosztályú, nemdohányzó fülkénél engedelmet kérek. A benne ülő, s láthatóan nem egymáshoz tartozó úr és hölgy nem tud magyarul: e percben ezt mindenképp megnyugtató körülménynek érzem. Itt a kalauz. A jegyemre, közli, rá kell fizetnem. Mennyit? – kérdelem, nagyon szerényen, nagyon udvariasan. Azért, kezdi magyarázni, mert... Nem azt kérdezem, szakítom félbe, nagyon szerényen és nagyon udvariasan, hogy miért, hanem hogy mennyit, mert esetleg nincs nálam elég pénz. Ötszáz-

negyven forintot, hangzik a válasz. Megnyugszom. Fizetek. A kalauz azért magyarázattal szolgál; hasztalan teszi, nagyon szerényen és nagyon udvariasan végighallgatom, de nem értem, és nem is érdekel. Fő, hogy nem kellett újra leszállnom.

A vonat egyenletesen, szinte hangtalanul siklik. Csend van. Az úr szundikál, a hölgy olvas. Angol regényt, látom a borítóján. Mozdulatlanul ülök. Tekintetem valamivel az egyhangú táj fölött, az ég alján szalad, együtt a vonattal; kinézek, de nem látok, nem akarok látni semmit. Lassan, egészen lassan borít el a székény; a lábujjamtól indul, a gyomorszájon keresztül a torkom, az agyam felé tolul. Jól tudom, hogy most majd napokig, hetekig, talán hónapokig is eltartó depresszióknak kell elébe néznem. Miért hittem, hogy Bécsbe utazhatom? Miért hittem, hogy mást tehetek, mint amit eddig tettem? Rabként, a gondolataimat, a tehetségemet, az igazi lényemet eltitkolva éltem eddig, mert jól tudtam, hogy itt, ahol élek, egyedül rabként lehetek szabad. Jól tudtam, hogy ez a szabadság csak egy rab szabadsága, vagyis illúzió; de legalább – így hittem – becsületes illúzió, becsületesebb, mintha a szabadság illúziójában élnék rabként. Jól láttam ennek az életnek a veszélyeit, azt, hogy a rabélet végül rabbá tesz; hogy mélyen a század kulturális színvonala alá kényszerít, hogy látkörömet beszűkíti, tehetségemet felőrli. Mégis, így akartam élni, abban a hitben, hogy azért ez is élet, olyan élet, amelyet valakinek – talán éppen nekem – meg kell fogalmaznia. Miért akartam hát menekülni, vagy legalábbis némi szabadságra menni? Miért hittem, hogy változtathatok ezen az életen, amelyre már réges-régen úgy tekintek, amelyet már réges-régen úgy kezelek, mintha nem is az én életem lenne, hanem szigorú feladatként kapott vizsgálati tárgy, s amellyel szemben egyetlen kiváltságot – vagy ha jobban tetszik: szabadságot – őrzök még: hogy ha már leküzdhetetlenül megcsömöröltem tőle, két doboz altatóval meg egy fél üveg rossz, albán konyakkal véget vessek neki...

Ezen a ponton feleszmélek. Újra Tatabányánál járunk. Ezenközben én is bejártam utamat: íme, értem az életemet. Az engem ért agressziót – mert nem tehetek mást – most is, mint mindig, törként mohón megmarkolom, és a pengét önmagam ellen fordítom; de az erő és a keserű gyönyör, amivel gondolataim ezúttal mintegy kezet emeltek rám, őszinte vadságával szinte megrémít. Mindent, mindent, / mindent értek, / mindent átlátok már! / Hollóid szárnyát hallok suhogni... – igen: betelt a pohár, több sérülést már – úgy látszik – nem szenvedhetek el. Hat évtized változatos, ámbar egyhangú diktatúrái, s mindezek ma még névtelen üledékdiktatúrája felmorzsolta türesemből – oktan türesemből – táplálkozó immunitásomat. Keresztül-kasul döfködött, idegszálaim kötelékén függő, agyonsebzett testemen nemhogy egyetlen dárdahegy, de már egy injekciós tű szúrása számára sincs többé hely. Elvesztettem tűrképességemet, nem vagyok többé sebezhető. Elvesztem. Látszólag a vonaton utazom, de a vonat már csak egy holttestet szállít. Halott vagyok. (És hogy minden beteljesüljön, s kevésbé elhagyottnak érzem magam, még csak azt kellett kívánnom, hogy síromra vagy urnámra vagy akármire, ami belőlem megmarad, ha tán nem is a rehabilitációm, de legalább a megbocsátás jeléül, egy vámos helyezzen el majd egyetlen szál virágot...)

Baka István

ALÁSZÁLLÁS A MOSZKVAI METRÓBA

(SZTYEPAN PEHOTNIJ VERSESFÜZETÉBŐL)

Van mozgás még hisz a metró szalad
Az állomások bugyrai között
Mint pokolbéli Möbius-szalag
Sínpár kering föld mélyén föld fölött
S fortélyos belső végtelenbe zárva
Nem futhat máshová csak önmagába

Van haladás hisz itt a föld alatt
A mozgólépcső mint Kharübdisz nyelve
Lökődik egyre és ki ráragad
Bendőbe süllyed majd sötét belekbe
De már elébb márványfoggal darálja
A csarnok mérges nyálú Szküllá-szája

Hadész e hely a kárhozott hadat
Trolibuszok Kharón sajkái hozzák
Az ötkopejkás obulusokat
Automaták nyelik le és beosztják
Hány lélek juthat egyszerre a mélybe
Minős s Rhadamanthüsz ítéletére

Mint Orpheusz pokolba is leszállva
Kereslek drága Mása tégedet
Eurüdikémet kit a vodka lángja
S a reménytelenség elégetett
S mert érmém nem maradt élém lökődnek
Acélkarokkal alvilági szörnyek

Kit lágyíthatnék meg dalommal én
Talán az ellenőrnő-Kerberoszt
Ki öklét rázza és üvölt felém
S milíciát ígér és Tartaroszt
Nem inkább vissza föl a napvilágra
Bakchánsnők vermutmámoros karába

Fönn dermedt minden bárha zúg a mély
A GUM s a Mauzóleum alatt
Van haladás van mozgás még s esély
Míg jár alatt a kék metróvonal
S fényező-szájjal éjszakát zabálva
Végül magát a földfelszínre rágja

Rolf Bossert

NEKROLÓG UTOLSÓ GYUFASZÁLRA

Megenyhült most a helyzet.
Lassan feloldódik a kordon.
Nem citrom-lepke a Nap.
De tudja-e ezt a gögös tűzoltó?
Verjétek ki a szárnyaiból a port!
Levegő-kövecsek szállnak a levegőben.
Ácsorgok a szél szőnyegein.

JEGYZET 1985. I. 7-ÉN

Más embereket
leráz a lakókocka
magáról, bolháit
a kutya. S hirtelen a
reggelbe ugrándoznak
a hervadt pontok: az én szemem

nem munkanélküli még,
fejemre húzom
az időt. Minek nevezzem
az ablak mögötti életet?

És a kényszert, hogy mindig inni kell
a gondolatok ibolyakéken akadozó
vérfolyamából?

CSENDÉLET ÍRÓASZTALLAL

Lengyel a gép, gyártási
éve tartja, amit soha
meg nem ígért: labilitást.
Eltéveszthetetlen idegen,
Emerson, Palmer, Greg Lake.
Két óra szabadidő (Nem!!!
nem díszhal a versem,
nem forrasztópáka, nem
Kék Mauritius), hamis
a várakozás, kézzelfogható
a sakkóra a koponyában,
a metsző jeladás.
Egyetlen évszak sem ugrik
szomorú ablakomba.
A szoba kiégett.

Nincs vers.

És egyszerre nem értem
többé,
ami másvalahol megesik.

FORDÍTOTTA BÁTHORI CSABA

Párniczky Mihály

AZ ÜGYVÉD ÉS ÉN

nagy feneket lasszót keríts
fogj pillantást vagy fis majort
betájolódj London New York
legyen új neved Torkolits

sorsjegyen másokat nyeríts
kőb sörrel hitelezz bajort
szúszitűzennek ki milord
szólítsd farzsebből – ami nincs:

olyat találj ki mondta Bé
képtelenség nincs mondtam én
csak ellentmondás mondta Bé

túl vagyunk rajta mondtam én
ahogy Móricka mondta Bé
elképzeleli (képzelte Bé)

ZENEELMÉLETI HANGZÓANYAG

zenélj zenésznek szakértelemről
faggasd zseniktől ki skujuk
írj példatárat de szerelemből
légy alapos érts jól gondosan hanyag
paramparázzad a lágy gurut
(zeneelméleti hangzóanyag)

csontsűrítőt írj keszonbetegnek
dallj államférfit zsíroskenyért
légy gyufaáruslány meredj meg
legyen szép átereszt álmod lagymatag
erőlködj abban mit ki sem ért
(zeneelméleti hangzóanyag)

fűt fát ígérj de határidőt ne
serkents csökökkel kant hágd meg magad
ám próbafüllents magad is dőlj be
mint körbejár ha jár kamatos kamat
tán megdagad üsd mi fejadag
(zeneelméleti hangzóanyag)

Így könnyű mondd ne csináld utánam
csináld és mondd azt ami nehéz
szeresd cselekvőn mit megutáltam
művelj akármit mozdulj meg béna tag
válts nemzedéket tegnapi ész
(zeneelméleti hangzóanyag)

PLAY PETŐFI N° 3.

őseimtől így tanultam
belémdrótozva a múltam
nem mulatni nem tudok
magyar vagyok mulatok

babám vagy csal vagy meg nincsen
hogy rám méltó üdvöt hintsen
a pohárhoz nyúlhatok
el nem ugrik mulatok

megásom a krumpli vermét
ha rémít a sajáttermék
magam is bebújhatok
de addig még mulatok

nincs gondom a gazdasággal
beépített adózással
nem termelek? nem kapok
csak azért is mulatok

fütyülök a kultúrára
jobb a szívem muzsikája
magyar vagyok húzatok
tolatok és mulatok

bánom én ki küzd és harcol
arccal el az arcvonaltól
tüntetően lapulok
na még jó hogy mulatok

majd ha jó a vég az álnok
követőkbe retirálok
s mennyekig a szózatot
(magyar vagyok – mulatok!)

utánam a szellő szárnya
szégyen nélkül felriszálja
mint a hamis tudatot:
élek hiszen mulatok

Czilczer Olga

ELLENHULLÁMOK

Térdhajlatában hangyák nyüzsögnek. Egy árnyék higanyszála elindul a víz felé. Én utána. A hullámok kávédarálója ennél apróbbra már nem őrölheti a partot.

Megyünk, mendegélünk. Így, zöldbe öltözötten nem túl kockázatos-e átlábalni más ártéri növények úttalan útjain? De lehorgonyozni még korai. Fölteszem az első kérdést. Helyre melyre mihová?

Egyre előrajzanak a hangyák, vezetőm hirtelen összecsuklik, mint egy colstok. Láza 40 fok Celsius. Ellene – jegyzi meg – nem kellett volna hőmpolyognom.

Még párszor megismétlődik a jelenet. Ártatlannál ártatlanabbnak tetsző, valójában egyre kínosabb kérdéseim mindannyiszor a földre terítik.

Hangot változtatok hát. Miért hová mi módon? Próbálom talpra állítani avar borította alakját. Valahány zörrenés, kottába írva. Megjön a tél. Nem értünk el homokszemünkig.

A FELVONÁS BEÁLLÍTÁSA

Pipogya út. Csak a biztos egyenesben. Ha jobbra fordulna, a fenevadnak nem fenevad, kőnek sem kő oroszlán. Ha balra, én fekszem rajta keresztül. Szalmaszál, de felérek a legsudárabb vasbetonnal.

Ez most már így marad az idők végezetéig. Élőképünk megjósolva. Ahány tekintet arra vetődik, mind elvisz, továbbad valamit.

Járok, megállok, föl- és leszálllok, visszafekszem. Csak mielőtt fölváltanám helyettes árnyékomat, teszek néha egy-egy kerülőt.

Ha a kőoroszlán megkérne, hogy cseréljünk, az út, hogy tartsak ki helyet-te... Mondjuk, ráállok. Most aztán ki a bátor, ki a gyáva? Ilyen próbának nem tehetjük ki a nézőt. A leghelyesebb, ha nem tetézzük szántsándékkal a zűrzavart, melyet hármunk háromféle jelleme terem.

SZÁZAD VÉG

Richard van Dülmen: A rettenet színháza

ÍTÉLKEZÉSI GYAKORLAT ÉS BÜNTETŐRITUÁLÉK A KORA-
ÚJKORBAN (METAMORPHOSIS HISTORIAE SOROZAT)

A Saar-vidéki egyetem újkori tanszékének professzora az ítélkezési és büntetés-végrehajtási gyakorlatot elemzi a késő középkortól a polgári jogállam létrejöttéig, amikor kialakul a ma is ismert börtönrendszer. Dülmen példák sokaságának leírásával, értelmezésével végigköveti az elítélt útját az őrizetbe vételtől a nyomozáson és a kihallgatáson át a nyilvános büntetésig, illetve a kivégzésig. Mivel a hatalom célja ebben a korszakban az elrettentés volt, az utolsó stáció látványos színjátékká, népünnepellyé vált. Ez a népünnepély és nem valami absztrakt jogelv biztosította az ítélet társadalmi elfogadottságát. A könyv olvasmányos és gazdagon illusztrált. Hasznos kézikönyv nemcsak a jogtörténet, hanem a társadalomtörténet, lélektan és a szociológia iránt érdeklődő olvasóknak is.

Az orosz forradalom démonai

(SZERKESZTETTE: KISS ILONA) IDEA RUSSICA SOROZAT

A kötet alapját képező Mérföldkövek (Véhi) című mű az orosz századelő botrányköve: alig fél évvel 1909-es megjelenése után számos kiadást ért meg, a Vehi-vita pedig kisebb könyvtárat töltene meg. A mai olvasó mindezt legfeljebb csak Lenin szitokszavai alapján értesülhetett róla. Az agyonhallgatás oka világos: a vehovisták, azaz Nyikolaj Bergyajev, Pjotr Sztruve, Szemjon Frank stb. vallási-metafizikai szempontból kritizálták a radikális forradalmi demokrata hagyományt. A kötet nemcsak az orosz értelmiség történetében jelentett fordulópontot, hanem az egész orosz gondolkodásnak új irányt szabott. A válogatás tartalmaz néhány tanulmányt a *Mélységből* (De profundis) című kötetből is, amelyben ugyanezek a szerzők az 1917-es októberi forradalomra reagálva fogalmazzák újra konzervatív-liberális szemléletüket. A kötet utószava részletesen ismerteti a Vehi-vitát.

Egy kutya naplójából

OSCAR PANIZZA

A világ a kutya esze dítal létezik.
ZENDAVESZTA

A kutya része magának az embernek.
BREHM

A kutya szükséges az emberi társaság fönállásához.
CUVIER

Április

Ma adtak el új gazdámnak. Vidékről jövök. Tegnap óta vagyok a városban. Minden új, és furcsa benyomások formájában tolul föl. Mondhatom, tegnap óta érzem, hogy kutya vagyok. Gondolkodom. Korábban mindezt öntudatlanul tettem. Látom, a gondolkodás munka, mely gyakran fájdalmat okoz. Ami nyugtalanít, az az, hogy az ember nem önként végzi el. Már nem vagyok olyan boldog, mint azelőtt, de büszke. – Hogy az emberek kicsiny kalyibákban laknak egymás mellett, azt tudtam korábbi lakhelyemről. De itt minden borzongatóvá, megkövültté, mérhetetlenné válik. Egész szántóföldek hosszában nyújtóznak itt az utcák, mindkét oldalon csupa roppant idomtalan kőépítmény, mely messze meghaladja egy borz odúépítő fufangjait. Ezek a kőépítmények tele vannak lesőlukakkal, amelyekből az emberek sokszor villámgyorsan kidugják a fejüket. Ilyenkor megesik, hogy míg az egyik oldalon az egyik kidugja a fejét, a másik oldalon valaki válaszol. Ekkor az egyik egy fehér cafatot ránt elő, és rövid, esetlen hajlongásokkal átnyújtja a szemközti valakinek. A személy odaát előbb hosszán, mereven és moccanás nélkül ácsorog ott, majd fölvonja felső ajkát, s látható lesz fehér fogainak felső sora. Miért? Mire jó ez az ostobaság? – Amint a házak, úgy az emberek is nagyon különböznek itt korábbi ismerőseimtől. Ott minden nyugodtan, kiegyensúlyozottan gurigált egymás felé, ugyanazok a hegyes arcok, ugyanaz a mekegő beszédmodor. Itt a legborzasztóbb ellentétek. Az egyik szökken, a másik csoszog, az egyik kitolja hátsó fertályát, a másik begyeskedik, ez biceg, az csipog. Emez folyton mutogatja a nyelvét s a fogait, amaz ott fehér kocsányokkal meredez egy mesterségesen fölcsatolt kis kémlelőnyíláson át. Micsoda zűrzavar! Micsoda áttekinthetetlen különbségek! Eleinte nem akartam ezzel törődni. De látom, elkerülhetetlen. Rögzíteni, osztályozni, kaptára kell húzni ezt az egész bagázst. Az ember-bagázs osztályozása! Hol is kezdjem? Hol találom meg azt a mozzanatot, amely mindannyiunkban közös, hogy kiókumláljam a változatokat? – Azt hiszem, a hátsó fertályon kezdem.

Április

Sokat kóboroltam. Holfáradt vagyok. Visszavágyom a falumba. Ott, ó, micsoda gazdag párbeszéd a természettel. Itt micsoda egyhangúság, milyen szürke, kőfalakba torlasztott világ. Ott roppant égbolt, minden nap más-más a rajza, erdő, fa, trágyadombok a szimatunknak, mú-mú és kikerikí orrának! – Itt elbarikádzott világ és benne hadonászó, száját vicsorgató, ugra-bugráló emberfajzat. – Még mindig nem tudom, hogyan értik meg egymást az emberek. Bár gyakran kölcsönösen össze-összedugják a fejüket s lemeztelenítik felső fogsorukat, de túl piszének tűnik az orruk ahhoz, hogy a magunk módján rögtön tájékozódjanak. Ezzel szemben a szájukból zörejeknek egész garmadája tódul, valóságos szájpuffogatások, melyeket aztán sűrű hadonászás követ. De úgy tűnik, a megértésig nem jutnak el, mert a locsogás órákig tart, egyre hevesebb lesz, toporzékolás, taszigálás, lökdösődés és nyelvöltögetés kíséri, mígnem mindketten följajzva válnak el, szájuk is gőzölög. Nyomorúságos fajzat: széthasítod a levegőt, hogy kifejezd, mit akarsz! – Még mindig megbámulom a házakat. Az én kis falumban, ott senki nem nézett ki az ablakon, legföljebb egy

Oscar Panizza (1853–1921) német író, ideg orvos.

jérce az udvaron. Szobában üldögéltek szegény emberek, összekucorodtak és reszkettek és fagyoskodtak. Itt mind kilógatja a nyakát a számtalan leskelőlyukból, és meresztli a szemét, hogy bök a fehérje. Miért? Hiszen úgysem látnak mást, mint magukhoz hasonló kutyákat – akartam mondani: embereket. Ezek a leskelőlyukak itt általában teljesen más szerepet játszanak: fölűsznak egészen az ereszig, sőt még azon is túl. És mindenütt az ismert megkopott, lisztes arcokat látja bennük az ember. Nekem úgy tűnik, hogy a magasból a környező háztetők fölött a földet – mezőt, erdőket, fákat – akarják látni. De ezzel elzárják a kilátást a szemközti elöl. Bosszantó ez, örökké lefele bámészkodni az unalmas utcába. Akkor följebb építkeznek és így most maga veszi el a kilátást a másik elöl, mígnem amaz el nem határozza, hogy újra épít. Hová jutunk? Itt, úgy tűnik, valami egyhangú manírral és makacssággal van dolgunk, ami nálunk kutyáknál ismeretlen. Később bővebben szeretnék szólni az embereknek arról a hajlamáról, hogy minél nagyobb tömegekben egyesüljenek, óriási borzodúszerű építményeket hozzanak létre befelé fordított falakkal, és aztán kölcsönösen egymást piszkálják. – Ma túlságosan fáradt vagyok. – Új gazdám olyan ember, akinek bot van a kezében, ennek végén egy csillogó fehér gomb. Ezt a botot lábnak használja vagy kormányrúdnak, hogy járását ellenőrizze vele. Minden áldott délután magával visz egy mérhetetlenül magas, köröskörül lezárt helyiségbe, amelyben furcsán pálló gőzök gomolyognak, s majd szétpattan a rengeteg csicsergő, csörömpölő, vihogó, kereplő zörejtől: egyfajta zörejtelep ez. – Néhány cimborámmal is találkoztam ott, ők, úgy tűnik, már megszokták a dolgot. –

Április

Gazdám a csillogó gombos botot nem lábnak vagy kormányrúdnak használja, járását ellenőrizendő, hanem azért, hogy engem megverjen vele.

Április

Ma szörnyű esős nap volt, locs-pocs, cuppogás, minden csuromvíz, ami itt a városban más, mondhatnám, természetellenesebb, mint korábbi lakhelyemen. Ott, úgy mondják, gyönyörrel szívja be a föld a fehér mennyei csatákat, végenincs nedűt. Órákig, napokig tartó teli szomorúság mérföldnyi zizegése. Nagyszerű munkálkodás. Itt a tornyok, házak, kőnégyzetek között a vízhatlan talajon csak csurog lefele a víz, mesterséges szennyáradatként, mintha egy felhő öntené, melyet madzagokkal ráncigáltak a város fölél, de nem ide tartozik. És az emberek gázolnak körbe-körbe, és föl nem fogják, honnan ered ez a disznóság. – Én egy kiskutya vagyok, s amint ma megint órákig lödörögtem a szuszogó emberfürtök között, el-elkapott az a régi kísértés, hogy tüzetesen szemügyre vegyem ezt a furcsa fajzatot, megvizsgáljam s tanulmányozzam a kutyára való tekintettel. És pap legyek, ha ma – kedvemben járt az eső – nem jutottam nyomára egy furcsa felfedezésnek, egy pompás osztályozási alapelvnek: már rég szemet szűrt nekem egy bizonyos különbség ennél a szöcske- és hintafajzatnál, az, hogy egyeseknél a test két görcsmerev, tuskóvastagságú csőben vagy oszlopban végződik, melyeken fölöttébb nehézkesen, fáradságosan lóbázva és gyűrűzve mozognak előre. Másoknál meg egy kugliforma tönkben végződik az alsótest, de ez mégis megengedi nekik, hogy akár a sün, kiléphessenek. Lehet, hogy még több emberváltozat létezik ebben az egész városi komédiában. Mégis vissza tudom vezetni mindazt, amit eddig láttam, erre a két főfőpusra. De mennyire elámultam ma, amikor – kedvezett köpcösségem – a tiplábolás közepette észrevettem, hogy a kugliformában végződő embereknek is e furcsán nőtt irha alatt hasonló csőforma – persze megint egészen másféle –, de mégis hengeres, mozgékony lábakkal vannak. És nagyon csodálkoznék, ha a testnek ez a kettéosztottsága nem húzódnék egészen föl-föl. Micsoda felfedezés! Micsoda furcsa forma játékot hozott itt létre a természet! És mit gondolhatott magában? Tehát ezek a vaskos, alul kövérré dagadt példányok e daganat alatt lábakkal rendelkeznek! Ezt ma, mikor egyik-másik kissé megszéllőztette azt a hatalmas, harangforma láb-felöltöt, kerekperec felfedeztem. És míg egyeseknek megengedi a természet, hogy megmutassák a lábukat (és isten tudja milyen csavarforma mozdulatokat végezzenek velük!), másoknak azt a képességet adta, hogy egyfajta test-harangba rejtsek el! (Mert ez a felöltő részben üreges.) Tehát lábmotogatók és lábbújtatók! Ez a két species bizonyos. Legyenek bár medúza- és tintahalvégződéseik ezenkívül ennek a fölöttébb változatos fajnak (más városokban), melyeket még nem láttam. – Ez a kettő bizonyos. Lábmotogatók és lábbújtatók. Micsoda felfedezés! És mi jön még! Zúg a kobakom! –

Április

Különös felfedezést tettem! Esténként gazdám mindig egy rúgással küld az ágy alá. Hogy ne ismerjem meg búvészkedéseit és átkozott átváltozási fufangjait, gyaníthatólag azért. De mi ravaszak, óvatosak és jó szima-

túak vagyunk. Éjszaka kikecmeregtem. Olyan félhomály volt. A hold, jóságos Sorsintézőnk, bekukucskált odafönről. Mit kellett látnom, vagy inkább szagolnom! A pamlagon, hogy is mondjam, ott feküdt lehámzott gazdám. Lába csöve megroppantva. Lábfeje a földön glédában, láthatólag az is odvas, összefüggéstelen a többiekkel. Vállai és dereka, meg a test egy része szétszórva, gyűrötten, rojtosan, viseltesen hevert a pamlagon. Az arc sehol. És az ágyban? Ja, az ágyban, holdfényben ott feküdt gazdámnak vigyori lárvája, egy párnyi fehér házból kitekintve. Ijesztő. Nem is tudtam, melyik volt a gazdám: az összegyűrt holmi a pamlagon, vagy a sajtféj az ágyban. Meg tudnak kettőződni ezek a fickók? Mint a kígyók? Micsoda hallatlan fajzat! –

Május

Az egész emberiség csizmasubicktól bűzlik! Nem vitatom, hogy nemesebb illatok is előfordulnak, de folyton ezzel az avas csipettel elegyítve. Városi tartózkodásom néhány hónapja alatt ennek az emberfajzatnak vagy tízezer példánya ment el az orrom előtt, és mindig ugyanaz a história. Fura dolog, hogy ez a szellemi kivonat – úgy, amint van: vaskosan és ormótlanul – az egész individuumból leszáll a lábfejekbe, és ott, mintha egy mirigy kiválasztaná, fekete lé formájában jelentkezik. És nekünk, örökké az emberek lába alatt sertepertelő kutyáknak végtelen finom szaglőérzékeinkkel ezeket a dögvészes szagokat kell, odalént, belélegeznünk. Hát ez volna egyéniségeteknek legfőnségesebb kifejeződése, lábmutogetők és lábbújtatok, a legjobb, ami kigőzölög belőletek, alul csizmasubick, felül szájpuffogatások és hadonászás?! –

Július

Ha összeszámlálom, ez a legutóbbi hónap hozadéka: 12 botütés, 25 rugdalás, 6 ízben ütlegelés és püfölés kézzel vagy ököllel, 3 ízben szörnyű szomjúságot kellett szenvednem, egyszer kőkemény, lerágott csontok, 35-ször „Ej di di di di di drága dögcsekkém!”, kb. 40-szer „Ah te te te te te fekete tacsó!” . Az én oldalamon, a teljesítményeket illetően, ez áll: 120 nyalakodás, 370 szagolgatás, 500 farkcsóválás és mintegy 699 tányérnyalás. – Mindenki úgy boldogul, ahogy épp tud! –

Július

Ó, gazság! Ó, aljasság! Ó, szégyen és gyalázat! Ó, emberi csont és kutyaszag! Szar és mocsár, fölséges szagok vagytok az emberi lélekhez és kipárolgásaihoz képest, e kolosszális fajzat kutyakomisz – mit mondok! – emberkomisz viselkedéséhez képest! – Egy szegény kutyát így becsapni! – Mindennek vége! Minden összeomlott! Mindent hamisan láttam, hamisan tudósítottam! Felbecsülhetetlen osztályozásom valószínűleg fabatkát se ér! Ki tudnám kaparni a szemem! Rútul becsaptak!

Így esett: Tegnap este, mint oly sokszor, sétálni mentem a gazdámval. Rögtön szemet szűrt, hogy nyomába eredt egy lábbújtatónak, és egyszer csak sajátos sziszegéseket hallottam. Egyébként házigazdám lábmutogetőkkel szemben a legundorítóbb módon jártatja szimatát. Most hirtelen uralkodott magán. Ezt szokatlanul találtam. Gazdám, úgy tűnt, most már rám se hederít. Ezt hamar észreveszi egy kutya. Elhatároztam, hogy kihasználom a helyzetet, és beleskelődöm ez egyszer ennek a színészi fajnak legutolsó aljasságaiába, leghátsóbb függőyei mögé. A pillantás túl mélyre sikeredett. Egész felbecsülhetetlen rendszerem, amellyel ezt a ritka fajt megragadni véltem, romokban hever, törmelék. –

Mindkét palimadaram a járda mentén haladt. Langyos és bársonyos szellő szaladt. Urunk-Istenünk, a Hold, vödörrel öntötte a sárga nyálat az elragadtatott párra. Még Őneki is szórakozása telt ebben, aki egyébként kétkedően vándorol a tetők fölött, és régi törülközőkre néz. – Az utca szemközti oldala koromfeketébe burkolózva. Egészen a kapunkig mentünk. Újra sziszegés. Kinyitottak. Fölmentünk a lépcsőn. Megragadtam az alkalmat, hogy megint belopakodjak gazdám hálószobájába. Igen, a Hold, a Mindenütt-Jelenvaló, a Mindenható, a Mindentudó is ott volt már, s kerek arcával bekandikált a szobába. Úgy tűnt, ezek az emberek fittyet hánynak rá, hogy figyelik őket, csekély tiszteletet sem mutatnak a mi Legfőbb Istenünk előtt. Úgy tesznek, mintha ott se volna. Nekem ez mutatja meg, milyen hihetetlen alacsonyan állnak az állatok sorában. Tehát: a következő hihetetlen dolog történt ebben a megvilágításban. A lábbújtató – ez a személy, a lábbújtató, mit művelt? Elkezdte kihámozni, rétegről rétegre, harangforma testét. De nem úgy, mint a pillangó, mely szebben, szabadabban bújik elő a bábból. Vagy mint a kígyó, mely csillogóbb aranyban kel ki a bőrből. Hanem rondább volt, gyűlöletesebb, bűdösebb: mint a csüngő mezei nyúl, melynek lenyúlták gyönyörű irháját. Egyik ruhadarab a másik után repült el, vagy megakadt a sarokban. És végül, miután ez a hallatlan művellet sodrások-fodorítások között véget ért, egy sárga üvegű, legyalult, förtelmes

test jelent meg, sajt és liszt közötti árnyalatban, érintésre pacalpuha, gőzölögve, mint egy főzőüst, záptojászagot eregetve, mint ide-oda imbolygó kísértet, olyan hangtalanul. S alig jutottunk el idáig, a gazdám is, aki mégiscsak egy csirkemellű fickó már eleve, nekicihelődött ugyanannak a tisztára irhanyúzó műveletnek. Szakrament, micsoda sápadt spárgagyökér jött holdvilágra! Csaknem átröngenezte a Hold, mely kifürkészi minden gondolatunkat! És most ott álldigált ennek az örült takargatómesterségnek mindkét szomorú produktuma. Ott énelöttem, aki leleplezte őket. Lám tehát ez az emberfajzat nem lábmutoogatókból és lábbújatókból áll – ennek a megjelölésnek legföljebb az utcai tripp-trapp terén van érvénye, – hanem mindkettő teljesen azonos. Mindkét lábuk ugyanolyan hosszú. Egyforma magasra ér. És ami arra indítja őket, hogy különböző irhakat és bőroket ügyeskedjenek ki mesterségesen, az tiszta önkény és takargatási düh. – Ó, nyomorult emberi faj, keress magadnak más történetíró: a kutya túlságosan jó, túl nemes ehhez! – De aztán zajlott tovább. A két pucér, fehér, nyüzött nyúl belebújt a nagy fehér házba, amelyben már egy ízben elcsíptem a gazdám. És csak most kezdődött meg igazán a komédia. Gazdám elkezd – szemöldökének segítségével – hevesen fintorgni, és hihetetlen mennyiségű levegőt füttyürészik. A lábbújató – vagy hogyan is nevezzem a fickót – épp most megint kidugta a lábát a tokból, – ez a személy ott, felső fogorának szorgos lemeztelenítése közben, úgy tűnt, arra használta kezének beszédjét, hogy kifejezzon valamit, amit én nem értettem. Gazdám részéről új fintorgások. Aztán hirtelen hegyes szájpuffogatás, bök és trillázik. Most fogmeztelenítés fogmeztelenítés után mindkét oldalon. Kilátszik a torok és a nyelv. Kebelhajlítások és fejficamítások. Gazdám hirtelen elforgatja a szemeit, görcsök állnak belé és úgy tűnik, darabokra tépi a fehér házikót. Ellenlábasa felől egyszer csak egy halom fekete, csillogó, néma hullám gurul, melyek a fejéből bugyborognak, és olajfoltként úsznak a fehér házikó tetején. Most már a Holdnak is túl vidám lett a dolog. Egy utolsó, kaszaforma keskeny sugárral suhant el, amely megsimogatta a két lisztes arcot, mintha le akarná metszeni a két komédiás fejét. – Egy sikolyt hallottam még. Aztán az éjszaka ráborította fekete köpenyét az egész jelenetre, én meg nyűszítve, kimerülten és töredelmesen másztam az ágy alá. –

Augusztus

Igen, még fiatal vagyok, tudom, még sok mindent tanulnom kell. Nemrég egy kutya közölte velem, hogy egy utcasarkon, ahol többnyire egy-két hitsorsosunk találkozik és minden oldalról kifürkészi és megszagolja egymást, az az érzete támadt: a másik kutya szeretne lenni. Hiszen ez hallatlan! Hasonlót én magam is érzekeltem már. Hihetetlen! Mi a csuda lehet ez, hogy azt érezzük egy másik kutyával szemben: ő szeretnének lenni? Hiszen ez gyökeres föladata saját személyiségünknek. Úgy tűnik, az utcasarkokon és ereszek alatt egészen hatalmas dolgok mennek végbe, amelyekről nekem még gőzöm sincs, amelyekről az utcát tipró, fintorgó, szökdécselő emberfajta sem tud. Mától fogva nekik szentelem minden figyelmemet.

Szeptember

Már sokszor töprengtem azon, honnan erednek kutyagondolataim. Ha tappancsaimra nézek, azok a tappancsaim. Ha a bundámra, a farkamra nézek, az a bundám, a farkam: egy szó mint száz: kutya-énemet így meg tudom határozni: így mindig vannak tappancsok, bunda, fark és hasonlók – de nincsenek gondolatok. Honnan erednek a gondolatok? Azt hiszem, egy állat lapul a homlokom mögött, s ő végzi ezt a folytonos fáradságos munkát. Az, ami megmarad, ha a kutyából minden külső alkatrészt elveszünk, úgy vélem, ez a gondolkodó állat, mely arra kényszerít, hogy az enyémmnek ismerjem el az ő munkáját. – Micsoda fedezés!

Mindig is meghökkentett, hogyha tenni akartam valamit, ugatásra fakadt bennem: Tiltakozom. És minden alkalommal engedelmeskednem kellett. S fordítva: ha vonakodtam megszagolni a föl-fölbukkanó kutyákat, gyakorta arra ösztökélt ez a titokzatos gondolkodó lény ott belül, hogy fogjak neki a szimatmunkának: s valóban ínyemre volt. Mily siralmas állapot! Ha a kutya nem teheti többé, amit a kutya akar! Mert akkor az ajnározott, gyönyörű kutya a bundás marionett alacsony fokára süllyed vissza! És a néma belső parancsnokot, őt soha nem lehet látni. Ekkor tehát a kutya A + B-ből áll, kutyából + nem-kutyából. És ez a nem-kutya az, aki mindenben él és uralkodik. Őt, aki voltaképpen mindenért felelős, nem-kutyának hívják. Pedig éppen őt kellene kutyának nevezni. Micsoda ferde viszonylat! Micsoda csalás! Minő infámia! Egy ilyen szegény kutyát galoppoztatni, szimatoltatni, bujtogatni és büszkélkedni hagyni, és aztán egy szép napon megmutatni neki, hogy ő egy semmiség és egy másik, igen ravasz parancsnok füttyére táncolt s a jövőben is táncolni fog. – De mi van, ha e kutya egyszer föllázad?! Ha kitör és fogat vicsoorít?! Mit fog tenni akkor a titokzatos, begöngyölt állat ott belül, hiszen korbácsa még sincs? – Ezután élesen figyelek erre a meghasadt viszonyra.

Október

Ma látogatóban volt gazdám szobájában a Hold. Hosszasan elnézdeltem hűséges Istenünket. Pompás telihold volt, melyet gazdám mintegy lefűttenyelt az égről és egy talapzatra állított, s fényénél sokáig és – úgy tetszett – alaposan belemerült egy testes, disznóbőr föliás olvasásába. – De nem tartott soká a tévedés. Mert amint gazdám egy ízben meg akarta érinteni, föl akarta emelni a holdgurigát, észrevettem, hogy mindez geometrikusan kiókumulált csalás volt. És hogy a tejszín holdguriga alatt egy undorító, hegyes, rikító láng rejtőzött, amelyet az ember egy sárgás léből szívott ki. – Komédiás! –

Október

Ha szemügyre veszem az emberi fajt, mit gondoljak? Aggálytalanul éldegél talán, s minden nap lecsípdes egy-egy darabot – hangyaszorgalommal – a törzsről? Felügyel-e munkájára? Összead-e, kivon-e? Mondja-e magának: Most ennyit meg ennyit trappolok, fintorgok, szemezek, ennyi fogat vetkeztetek, így domborítom a mellemet, ennyi s ennyi szájpuffogatást ürítetek? Vagy futkos és csak beletátog a napba? Istenem, a négyről fölágaskodik kettőre, karjaival ide-oda himbálózik, s belekandikál a levegőbe. Hát ez minden, ami megkülönböztet titeket a kutyától? – Hát nem látjátok, amit én látok? Hónapok óta, mióta gazdámval be-kóboroljuk ugyanazokat az utcácskákat, naponta nézdegelem az ismert, összekuszált arcokat. Mindet ismerem. Minden nap találkozom velük. – De nicsak, egy szép napon hiányzik az egyik. Mi történt a fickóval? Híre-hamva sincs. De hova tűnt? Olyan, mintha elnyelnék az emberek a házak, s nem adnák ki mindet. Olyan, mintha egy láthatatlan kar kinyúlna az utca testéből, s az egyiket vagy a másikat lábánál fogva megmarkolná és elmorzsolná. Mielőtt a többiek fölcsúdnának, nincs. Felnőnek a kicsik, és felnőttekből sorban el-elűnik egy. Hát ezt nem veszitek észre? Ismertem egy fickót, volt a szeme előtt két fölcsatolt, befagyott vízgyűrű, hogy azokkal még ügyesebben vigye végbe az ismert, ostoba hunyorgásait. A fickót két hete hiányolom. Hová a csudába tűnt? Nincsen. Hát nem veszitek észre, hogy nincs itt? Gondoltok-e rá, hogy ugyanígy adjátok be ti is a derekatokat? És mindig csak sűrőtök-forogtok és mesterkedtek és imbolyogtok és kandikáltok és forgatjátok a szemeteket! Igen, a legigazibb emberi életet élitek egy kutya ellen! – Bent hortyog a gazdám. Én is le akarok pihenni. –

Október

Nem is hinnéd, hova süllyedtek ezek a komédiások! Gazdámval a múltkor egy idegen házba lépek, ahol megfordultam már korábban: egy ficsúr lakott ott, aki mindig piskótával kínált. Alig tettük be az ajtót, ketten topogtak ott, taknyuk-nyáluk csordogált az arcukon. S hozzá orrfúvások és szemforgatás: kellemetlen volt nézni. Megint arra gondoltam: itt az újabb, nagy komédia. Amint belépek, látom feküdni a ficsúrt (a piskótás embert): nem egészen botmerev, feketére lakkozott dobozban hever, és tetteti magát, visszatartja lélegzetét, s mint a sóbálvány. – Még ilyen komédiát! Hiszi-e netán egy is, kiskutyák, közületek, hogy ez a gézengúz egyszercsak föl pattan, kezét nyújt lábmutozó társainak, és illő bókók s fogvetkeztetések között így szól: Csak tréfa volt minden, s amazoknak meg kellene ezzel elégedniük? Nem, a ficsúr magára zárhatja a dobozt, becsavaroztatja, lecipelteti a lépcsőn, és egy mesés kocsin, melyet két béna ló vonzol, egy óra hosszat kísérteltat a város peremére! – Micsoda móka! –

Október

Az utóbbi napokban folyton egy meghökkentő eseményen töprengek. Egy csöpp kutyával találkoztam azon a sarkon, ahol gazdám csaknem naponta összefut egyik nemzetségbelijével, s fintort s szájpuffogatást cserélnek. A kiskutyának bozontos, csúnya, de értelmes feje volt: baráti jelzésekkel toppant elém, és a közötünk szokásos orrhegyüdvözlések és leheletkutatások cseréje után..... nem is tudom, milyen szót használnak, – a bozontos kiskutya egész testében reszketett. Tekintete s mozdulatai: félig ujjongás, félig elfacsarodás. Arckifejezése ostoba, borús, zavart. Ámulatba ejtett, hogy minden eddig megélt üdvözlés a kölcsönös tájékoztatást szolgálta, kinek-kinek saját állapotáról: ez alkalommal azonban mintegy fölőleszenek ítélve a tájékoztatást, egészen más érzeteket keltett, s új, bámulatos ötletet ébresztett bennem. Igen, hogy ékesen, de röviden szóljak: Nekem úgy tűnt, a kutya én akar lenni – ő akar én, vagy hogy is mondják? – A bozontos kutya nem is annyira tájékozódni kíván rólam, milyen a lelki világom, esetleg elviselnék-e egymást és ilyesfélék, hanem: a bozontos kutya én, a sima szőrű kutya akar lenni. Egészen örültnek hangzik. Sebaj.

Nem tudom magam másként kifejezni. – Hátulról szolgáztatott. Ezt én korábban mindig játszadozásnak véltem. De meg kell vallanom, különösen érintett. Megbotránkozva vettem észre, hogyan bomlott ki bennem egy új kutya-én, mely azzal fenyegetett, hogy kitörli a múltamat. A legparádésabb bukfeneket és testficamokat végeztem. Úgy tetszett: ember vagyok. – Mihelyt eltűntem a pimasz támadó szeme elől, magamra ismertem megint, megnyugodtam. De csak pár lépés távolságra tőle úgy éreztem: lényem közepébe férkőzik az a kutya. Olyan légkör vette körül, amelyben úgy éreztem: lefejeztek, kettéhasítottak, szétmorzsolnak, erőszakosan széttéptek. A kutya csúnyábbnál csúnyább volt. Támadásai még jobban elcsúnyították. Gyűlölöm a csúnyságot: de az ő közelében összekeveredvén s összegubancolódván vele, részint azonosulnom kellett vele – szörnyű rejtély! Nem tudom tovább mesélni, hogyan folytatódott a dolog. Nincs rá szavam. Nem annyira a külsődleges eseményekre, mintsem a belső élményekre. Nem értenék úgysem, kedves kutyatársaim. Egyet azonban meg kell vallanom: azóta másként gondolkodom bizonyos dolgokról, melyeket végbemeni láttam a lábmotogatók és a lábbújtatók között – otrombaság volna itt mindent kifecsegnem –: szelvedebben gondolkodom. Istenem, ha hasonló állapotok uralkodnának az emberi fajta között! s elgondolom a véget: nagyszerű szörnyűségek, egymásba-vetkezések, pokoli kísérletek fogannának meg, melyektől, gyanítom, sarkon fordulna a Hold, s fölemelné a lábát, hogy sárgát szarjon a világra. – Holnap megint találkozom a kutyával. Semmi kétség, dűlőre kell vinni a dolgot. Tudnom kell, én én vagyok-e, vagy a bozontos kiskutya egy darabja.

Október

Megint boldogan kóboroltam. Efféle különvakációk mind sűrűbben fordulnak elő az utóbbi időben. A vége: rendszerint ütlegetés és bordatörések. Mégis bizonyos eszményi élményt nyújtanak, és visszavezetnek abba az időbe, amikor – lelkünk még kevésbé emberi lévén, kevésbé cipóra vert – önállóságunknak és fogainknak tudatában voltunk, s alkalmasint ki-kitörtünk az erdőből rokonainkkal, a farkasokkal, s bele-beleharaptunk az emberek térdekalácsába.

Beesteledett. Fülledt idő volt. Egy üres utcán találtam magam egy kapu előtt, és olyan gyanúm támadt, mintha az emberi faj, amellyel sajna túl sokat bíbelődtem ezeken a lapokon, e kapu mögött nem létezne többé, s egy új, szép, szabad világ kezdődne. – Beléptem a kapun s futottam egyfolytában. Vége a házaknak. Egyik fa a másik után. És hirtelen a rengetegben letem magam. Istenem, gyönyörű volt! Megint hallottam ciripelni, fuvolálni, zizegni, császkalni minden kis állatot. S a nedves földből belélegeztem azt a világillatot, amelyet az emberek, azt hiszem, mesterséges gépeikkel távol tartanak óriási vakondoképtményeiktől és lakhelyeiktől. Csak úgy szikrázott a talpam, kigázoltam a füvekre, hemperegtem a földön és jószívvel fölka-csintottam a Holdra. – Oltári csönd volt. Heverésztem egy negyedórácskát, s egyszer csak percenő zörejek ütötték meg fületem a messzeségből. Dermedten füleltem. Ez nem kutya volt, sem macska, sem mókus, sem sün, sem menyét, s nem is vakondok. Megint egy példány abból az elátkozott emberi nemzetségből. Egy? Kettő! – Már megint mit akarnak itt ezek, gondoltam. Hiszen itt nincsen aszfalt, amelyen órákig trappolni lehetne, nincsen mesterséges kék légkarikákkal töltött helyiség, nincsen ablakpárkány, hogy kifele hadonászhasanak! – Körülkémleltem, s egy padot fedeztem föl, amit nem láttam az előbb a sötétben. Ó, micso-da nemzetség! Két követ állítanak föl kiméricskelt távolságban, rátesznek egypár deszkát, bemázolják egy isten tudja honnan szerzett barna mesterséggel, s aztán a legszörnyűbb ficamok és bohócos arcfintorok közepette ráillesztik a testüket, egyiket a másik mellé, ... az a színjáték, az bosszant! – A fekete alakok közeledtek. Egy előnye, gondoltam magamban, mégiscsak lesz a mai kukucskálásnak. Ez a kettő nem sejti, hogy itt vagy, így nem lesz okuk a szokásos színeszkedésre és hamiskodásra. – Talált! Lesüllyeszti törzsüket – ülepükkel egyetemben – a padra, óvatosan egyensúlyozva. Először néma, kölcsönös szemgúvasztás. Aztán pici, szisszenő szájpuffogatások, röppennek ide-oda, mégis – úgy tetszik – az igazi konfliktus szftása nélkül. A bal keblére teszi a jobb kezét, és a bal kéz három ujját nyomatékosan az égre emeli: mint három fekete deszka, olyanok az imént kibukkanó teliholdban. – B megretten. – A félig kurrogó, félig hörögő szájpuffogatással fejezi be mozdulatát. – B szorongva kukkant föl a Holdra. – Újabb sziszegés, kölcsönösen. – Végül közelednek egymáshoz a kettőnek ajkai, s a sziszegés hirtelen lefullad. – Szünet. – Aztán az ajkak kigubancolódája, megint. – Merev szemgúvasztás. – B lemezteleníti felső fogsorát. – Hosszabb szünet. – A második felvonásban már nem elegendő hadonászni, ajkakát összepréselni és sziszegni. Karok és lábszárak kellene segítségül. Részt vesz a pad is. Noha a pad halott. Mégis, szemmel láthatólag, jelentékeny szerepet játszik a most kitört elháríthatatlan háborúskodásban – mint a halott bálvány a szent ligetben, a deus ex machina az utolsó felvonásban. – Az egyik személy bűgva-lihegve kapaszkodik a padba: most az az istene. A másik jajveszékel, szitkozódik, tajtékzik és dühöng a dráma harmadik személye – éppen a pad – ellen, amelyben láthatólag sorsát látja megtestesülni. Recseg-ropog minden porcikája. Az első személy nyöszörög. Fekete ta-

gok rajzanak szét a levegőben s kapálóznak a Hold előtt. Mint legtüzesebb felajzottságban, karok kapdosnak a legközelebbi faágak után, mintha tanúnak hívogatnák őket. – Végre győz az egyik – vagy épp a másik – nem amelyik a padon ül, hanem, hogy is mondjam, az anti-pad-párt. Mindkét test lependerül a homokba. A vesztes fél föladya a harcot, és a förtelmes jelenet zokogással, zihálással, dörmögéssel és rugdalózással végződik a közeli fák között, a jó – vagy a rossz – alapelv győzelmével a rossz – vagy a jó – fölött. –

Holdsütötte hótakarón azt láttam kora reggel: dürgő fajdkakasok bolond bukfeneket vetettek az egész, épp jelen levő állatvilág szórakoztatására. – Néztem fennhéjázó, piperkőc pávákat, amint egy gazdag szomszéd udvarában megvetően sátoroztak. – Ismerem a degeszre tömött begyű tojópulyka kukorékoló, vénasszonyos zsémbelését. – Gyakran megcsodáltam földet megvető sasnak büszke körözését odafent az égen. – De a sas, tojópulyka, páva és dörgő fajdkakas, mik vagytok ti, s mi a ti ügyeskedésetek e két tripp-trapp-ember színészkedéséhez képest! Az emberi nemzetség két példánya kicsámborog éjjel az erdőbe, és egy paddal, a Holddal s három vagy négy fával komédiáznak, s nem veszik észre, hogy hamis az egész! Itt van a kutya elásva.

December

A félelmetes csöndben most egyre inkább magamhoz térek. Fölöttébb kínzó gondolatok gyötörnek. Tegnap este kiszaladtam a városba, hogy tájékozódjam a nagy hókatasztrófa fejleményeiről. Hát egy kutya botlok, mely kiterítve, nyugodtan fekszik az úton: nem érdekelte az egész fölfordulás. Megrázogatom, nem moccan. Morgok, ugatok, nyüszítek: rá se hederít. Bundájába harapok: szörnyű bűz ragad az orromra. A kutya, mondtam magamban, már nem kutya. A kutya nem tudott harapni, ugatni, nem tudott kérdezni és válaszolni a lélegzetével, nem tudott gondolkodni. Hirtelen az a gondolatom támadt: az a gondolkodó lény, az az állat, mely fejünkben kucorog, s mindent megparancsol nekünk, a szaglást, a zabálást, a császkalást, még akaratunk ellenére is, az nyilván elhagyta szegény cimborámat! Félelmetes kétségek szálltak meg. Szörnyű félelem. Egész éjszaka ülve maradtam, hogy kilessem, vajon már kimászott-e a gondolkodó állat, vagy netán visszatér-e. Ennek a titokzatos lénynak a jelentősége egyszeriben félelmesen világos lett számomra. Szegény cimborám szájából sárga kukacok göngyölödtek elő, kukkantottak egyet, majd újra eltűntek a gyomrában. Miután várakoztam kora reggelig, s nem jött semmi, hazavánszorogtam nyomorultan és félig kiütve, a legnagyobb szomorúságosabb gondolatoktól gyötörve: Ha a gondolkodó állat, mondtam magamban, elhagyta cimborámat, akkor hova tűnt? És miért kell szegény páriának ott kint oly hosszasan hevernie, hogy kukacok vájkálhassanak a szájában? Van talán egy hely, ahol összegyűlnek a gondolkodó állatok, a Holdon netán, és elcsevegnek arról, hogyan fogták palira egy kutya testét s hogyan hagyják heverni siralmasan? Ez akkor egy kínos, gyáva viszony, amelyben az egyik sarkon fordul, ha nincsen ínyére. S még azt sem lehet tudni, kinek a grabancát ragadjuk meg! Kicsoda most a kutya? A sarkon fordult gondolkodó állat? Akkor az, ami most odakint fekszik, az nem-kutya! És mi lesz most szegény fickóval? –

December

Ma délután megint rögtön kiszaladtam, hogy megnézzem szegény cimborámat. Az a gondolat, hogy akkor az emberek hogyan nézhetnek ki ebben az állapotban, ha hamis testrészeikben ott fekszenek, egész úton nem tudott megvigasztalni. Mihelyt kiértem, egy csapat holló hussant föl vidáman körözve. Szegény cimborám kirojtozva, megtépázva: a felét már fölzabálták. A gondolkodó állat már réges-rég kereket oldhatott. Meg akartam védelmezni szegény cimborámat, és nekimentem a fekete madaraknak: de úgy fejbe vágott egy csőr ütése, hogy egy-kettőre visszatörpantam. A kutyának tehát vége volt! Cimborám oda. És ki tette mindezt? Talán bűnözött a cimborám is, mint az emberek? De hát erre nem képes. Csak ütlegették. Ki pusztította el szegény jó cimborámat? kérdeztem egyre. Ki kergette ki belőle a gondolkodó állatot, mely most megparancsolhatná neki, hogy pattanjon föl és védje meg magát a dögletes hollók ellen? Hol van ez a jószág, kitűnő gondolkodó állat, akit korábban netán megbántottam? Hold, te tetted ezt, te hagytad? Akkor fűtyülök rád! Ha így gondoskodsz rólunk! Minek vagy a mi Istenünk? Hagyod, hogy így tönkremenjünk? – Ezekkel a gondolatokkal szaladtam haza. Belső szomorúságom közepette is megéheztem. De semmit nem adtak enni. Gazdám botmereven csücsült a pamlagon, meg se moccant s eldugta a kezét. Ránéztem. Nem vizionozta. Vonyítottam. Csak kacsingatott. Ismét útra keltem, hogy ennivalót keressek magamnak. De odakint mindent embermagasan elborított a fehér bűn. Egyre közelebb nyomul a siralom. És hullott, hullott. Egy lélek se az utcán. Metsző, könyörtelen, éles a levegő. Olyan volt, mintha óriási lények szaladgáltak volna körbe-körbe nagy késekkel, s kaszabolták volna az arcom. Elszontyolodtam. Te hónapokkal ezelőtti jószágos, kövér kutya, sóhajtottam belül, igazad volt, jobb a leveses csont, mint a filozófia! Hol vagy

most, drága barátom, mesés újdonságokat tudnék mondani neked. – De korogni kezdett a gyomrom. Beszaladtam a városba, hogy mégis fölhaitsak valamit. Végre alul, egy alacsony házban, kampókra fölakasztva, mint egy kamra előtt, pompás, friss, vörös, tetemes nagyságú húsdarabokat fedeztem fel, és mögöttük az ajtóban egy fehér köpenyes embert. Már döntöttem is, fölugrottam, leszakítottam az egyik darabot s futottam lóhalálában. Mögöttem düh és ribillió. De a fehér bűn megakadályozta őket a futásban. Én könnyedén futottam át rajta, míg üldözőim sorra megfeneklettek. – Rögtön szegény cimborám felé vettem utamat, abban a reményben, hogy még megmenthetem, abban a reményben, hogy a gondolkodó állat, mely kiment belőle, vérszomjasan és farkaséhesen, húscsapatom szagára visszatér, kibékül cimborámmal, s föltámasztja. Mire kiértem, a hollóknak se híre, se hamva, s a cimborám lerágva csontig. Odadoztam neki a húst. Hiába. Szájához dörgöltem, hátha visszatér belé a gondolkodó lény. Hajítófát sem ért. Ebben a pillanatban az a szörnyű gondolatom támadt, hogy én is kutya vagyok, s ha nem viselkedem rendesen, ez a gondolkodó állat a következő pillanatban engem is faképnél hagyhat. Kétségbeestem. – Közben teljesen besötétedett. Szakadatlan hullott a bűn. Seholy a Hold. Kihaltnak s fehérnek tűnt az egész világ. Mint fal, olyan súlyosan omlott le a levegő. Otthagytam a húst és hazabandukoltam. – Istenem! sóhajtottam belül, hát ez a sorsunk? Átcivakodjuk az egész életet és ugatunk és zabálunk és parancsra örvendezünk, mígnem ez a titokzatos állat a fejünkben megelégteli mindezt, nyugós lesz és kámforrá válik. És akkor fűbe harapunk. – Osztyálozni akartam az emberi fajt, megvizsgálni különös bogaraikat, és ők kinevetnek: egy szegény kiskutya vagyok csak, amelyik nemsokára talán kipurcan.

FORDÍTOTTA BÁTHORI CSABA

SOROS GYÖRGY

A LEHETETLEN MEGKÍSÉRTÉSE

A KELET-EURÓPAI FORRADALMAK
ÉS A SOROS ALAPÍTVÁNY

A világ egyik leggazdagabb embere először lép a nyilvánosság elé, és elmondja:

- * hogyan lehet filozófiai alapon meggazdagodni;
- * mi a közös a tőzsdében és a szovjet birodalom bukásában;
- * hogyan támogatta a kelet-európai forradalmakat.

Mindenki olvassa el a könyvet, akit érdekel

- * a magyar gazdaság betegsége és gyógyításának módja;
- * mi zajlott a kelet-európai forradalmak kulisszái mögött;
- * a szovjet politika alakulása;
- * hogyan menekült meg a kivégzéstől a kínai Soros Alapítvány vezetője;
- * mit írt Borisz Jelcin Soros Györgynek,
- * és hogyan bukott meg a Satalin-terv.

ÁRA 168 FORINT

KIADJA A 2000 EGYESÜLET

Ideologikus-e a technika?

A POLITIKA MÁSIK ARCA

THOMAS MOLNÁR

A politika ebben a században túlnőtt a „politikatudomány” megszokott keretein. Ma már annyira különböző szakterületek terjed ki, mint a polemológia, a vallás, a lélektan és a várostervezés. Vajon mi a technika szerepe a politikában?

A címadó kérdést, többek között, föltekerte az a szimpózium is, amelyet 1987 decemberében „A politika vége” címmel szerveztek Brüsszelben. A főszervező, Maurice Weyembergh professzor a következő problémát tárta a résztvevők elé: amennyiben a politika mint közösségeken belüli és közösségek (rendszerint nemzetek) közötti ügylet, nem egyéb, mint a mi és az ők – vagyis a bennfoglalás és a kizárás – fogalmainak elhatárolása, annyiban a technika mozgásterét a „kizárás kizárása”. Más szóval, a földgolyó technikai megszervezése nem részérdekeket szolgál, hanem egy anyagi szükségleteit kielégítő, homogenezált világtársadalmat és a helyi szempontok hangadójaként működő, kiterjedt kommunikációs hálózatot.

A lényeg itt az, hogy Weyembergh professzor félelme – jóllehet a szimpózium végkövetkeztetései kevésbé borúlátónak bizonyultak – mindig is jelen volt az akár technikai, akár más természetű utópisztikus elképzelések bírálatában. Akik az elmúlt négy évszázadban az utópisztikus tervek valaha is bírálták, azok egy uniformizált és személytelen világ ellen, az irányító hatalomnak (Aldous Huxley kifejezésével élve) „világszámvevők” kezében történő, totális összpontosítása ellen tiltakoztak. Huxleynak az 1930-as évek elején leírt kifejezését azóta a „technokrata” szó váltotta fel, ami arra utal, hogy a bírálók leszűkítették megfigyeléseik körét. Általában a gépekkel és az élet elgépiestésével kapcsolatos balsejtelmek – ahogy a költők rossz előérzete Pascal, Goethe, Baudelaire, Henry Adams és mások tanúsága szerint határozott félelemben öltött testet – a 19. század folyamán egyre erősödtek, mikor az ember technika fölötti uralmát a technika emberek fölötti uralma váltotta fel.

Ahogy a tudományos vagy társadalmi jelenségek beérnek – akár Popper vagy Kuhn, akár Bergson vagy Marx módszereivel vizsgáljuk érlelődésük folyamatát –, az ember első reakciója az, hogy mintegy hátrálé, történelmi távlatból vegye szemügyre ezt a folyamatot. A technika sem csupán lenyűgöző vívmányok sorozataként áll előttünk, nem csak az emberi test, a szellem és a tér, a társadalmi változások és egyebek örökös kutatásának segédeszközeként, hanem a századok súlya alatt nyomasztó – Goethe képletes költeménye, a *A bűvészinas* értelmében jóformán ellenőrizhetetlen – hatalommá is érlelődött, amivel együtt jár a társadalmi, politikai, lélektani és újabban biogenetikai manipuláció kísértése. Szükségtelen a technikatörténet minden egyes fejlődési fázisát kibelezni ahhoz, hogy megállapíthassuk: vajon a technika csupán a *homo faber* eszkö-

zei körében tapasztalható jelenség-e, avagy képes történelmünket pre- és poszttechnikai korszakokra osztva „véget vetni” a politikának. Ez a nyugtalanító kérdés akár váratlan bepillantást is nyújthat a kozmosz szellemi közegébe, vagy kezünkbe adhatja az emberi történelem rejtélyének kulcsát. *In fine*, a technika jelenségére való emberi reakció is képezhet ideológiát. Egyet a sok közül, amelyek megmetszik az emberi lét megváltoztatására írt receptek sorozatát.

A technika kora a késő középkor óta egyfolytában vajódik, mikor a Sorbonne tanárai (Oresimus, Buridan), a katalán Raimundus Lullus meg a német Nicholas Cusanus figyelmüket a lényeg skolasztikus filozófiájától a viszonyok és azok vizsgálatának módszerei felé fordították. A tudásnak ezt az új megközelítését William Occam 14. századi nominalista fordulata tette lehetővé: A 15. század tudományos reneszánsza a skolasztika fonalát megszakító pálfordulásnak köszönhető. Ez nemcsak az elmélet, hanem a szellemi magatartás valódi forradalma volt. Hiszen a középkor a görögség értelmi következtetéseit fogadta el, átvéve az ókori bölcseknek az anyagi világ és az azt megváltoztató techné iránti megvetését. Az elmélkedés mint az embert az istenekhez hasonlítóvá tevő, legmagasabb rendű tevékenység, az ókorban nem fért össze a fizikai munkával. Ez utóbbi a rabszolgákra, vagyis alacsonyabb rendű lelkekre tartozott.

A kereszténység megváltoztatta ezt a felfogást: a szerzetesek a munkát éppúgy magasztalták, mint az imádságot és a meditációt. A gyakorlati ész nem volt gyanús többé, így számos névtelen technikai vívmány született, ami a munkát könnyebbé és hatékonyabbá tette. A nyak helyett a vállakra helyezett lószerszám a lovaknak is megkönnyítette a teherhordást; a malmokat vízi erővel kezdték működtetni, és kidolgozták a mélyszerinti bányászat módszereit. A feltalálók, újítók, kő- és fémgyártók, fém- és üveg- meg bőrművesek nevét azonban nem tartották említésre méltónak. A munkának és az életkörülmények javításának elismerése alig gyakorolt hatást magára a technikára, mely eredendően nem gyakorlati megfontolások, hanem a bölcsélet és a tudomány szüleménye. Az ember világnézete bizonyos értelemben elszegényedett: többé nem egy ezerarcú mindenség, hanem inkább az egyenes vonalú mozgás, az egymást követő jelenségek dinamikája foglalkoztatta. Az arisztotelészi fizika statikus volt: a testek „természetes hajlamait” hangsúlyozta, és helyváltoztatásaikat abban a közegben (a levegőben), amelyben mozognak. Az új mechanika ezzel szemben úgy érvelt, hogy a testet (a lövedéket) kezdő lökés hozza lendületbe, vagyis nem egymást követő „helyeket” foglal el, hanem mozog.

Az új mechanika úgyszólván *lefokozta* az égitesteket – Arisztotelész, a sztoikusok és a skolasztikusok érdeklődésének legfőbb tárgyait –, megfosztván őket maradék isteni rangjuktól, közönséges dolgokká tette Arisztotelész szupra- és szublunáris világában. A képzelet nyilvánvalóan elvesztette hatalmát az anyag fölött, miközben a modern tudomány egy általános, az egész világegyetemre érvényesnek tekintett mechanikát nyert, amelynek kíváncsiságait csak Newton, majd később Planck és Einstein változtatta meg.

Ezeknek a távlati változásoknak a lendítő ereje Cusanus bíboros volt. Félig még középkori észjárása igyekezett elkerülni a tudásnak a vallásos töprengéssel való egyenjogúsítását, de közben egy új istenfogalmat próbált kidolgozni. Célja az volt, hogy a végtelent (az istenit) mint a végesben rejlőt tolmácsolja. Félig modernként pedig azt sugallta, hogy az isteni-emberi értelem fogalmaink tisztázásával gyarapszik. A véges szellem úgy közelít az igazsághoz, ahogy egy körívbe rajzolt sokszög oldalai egyre inkább egybevágni látszanak a kör kerületével anélkül, hogy valaha is kitöltenék azt. Isten ebben a felfogásban azáltal ismer fel minden új igazságot, hogy létrehozza őket, de nincsenek istenben előre elkészített tervek és valóságselemek abban az értelemben, ahogy az ajándékok a Mikulás bácsi puttonyában.

Cusanus miszticizmusa, az ellentétek egybeesése (*coincidentia oppositorum*) különösen megtermékenyítőnek bizonyult, amennyiben feloszlatta az arisztotelészi szubsztanciákat és bizonyosságokat, s megkövetelte Istent (a végtelennel) a véges dolgokban való jelenlétét. Isten fölötté áll az általunk menthetetlenül érzékelt ellentmondásoknak, ahogy a végtelen körív a görbe és az egyenes „fölött áll”.

Cusanus rendkívül finom és merész teóriái *more geometrico* igazolták, hogy a létező Isten a mi „tudós tudatlanságunk” (*docta incognita*) számára felfoghatatlan: mindenütt van és sehol sincs, megközelíthető, de meg nem ragadható. Követelmény, s inkább keletkező, mint meglévő, inkább folyamat, mint lényeg. Ez természetesen modern nyelvezet, amely modern módszer kidolgozását igényli. Olyanét, amely egyre rendezettebb viszonyokat teremt a jelenségek között – azon az áron, hogy elkülöníti a tudományt a metafizikától. Egy merőben új kutatási terület új határainak megvonása könyörtelenül leszámolt az antropomorfizmussal, amelyet Cusanus illetéktelen törekvésnek tekintett arra, hogy minden emberi szükségleteinkhez igazítottak tekinthessünk.

Ettől fogva a matematikai/geometriai eszmény – változó szünetekkel, zavarokkal és megfontolásokkal – a legkiválóbb világi és egyházi elmék sajátja lett. Ez az új világnézet és módszer tette lehetővé, hogy Descartes, Hobbes és Spinoza az embert meg a társadalmat egyaránt *szociális számítások* alapján manipulálható anyagi részecskék halmazának tekintse, Mersenne és Malebranche pedig papokként úgy üdvözölték a mindenséget kormányzó mechanika törvényeit, mint Isten legfőbb Órásmesterként való gondosságának bizonyítékát. Akik az *esprit géométrique* hirtelen megnőtt tekintélyt kétségbe vonták – mint Pascal, Milton, Bossuet vagy Leibniz –, azok csak „irodalmárokként”, nem valódi bölcselőkként kerültek be mindmáig használatos filozófiakönyveinkbe.

Ezek az előzmények segítenek fölbecsülni a technika társadalmi és ideológiai jelentőség-

gét. A modern ideológiák jellemzője az a felfogás, hogy az emberi lények – és ezáltal a társadalmak – manipulálhatók. Ilyen előfeltevésnek csak akkor lehet hitele, ha az embert nem egy istenadta természettel megáldott lénynek, hanem a körülmények játékszerének tekintjük. Ez a legtöbb poszt-sztoikus nézet kiindulópontja, ahogyan Cusanus is azért küszködött a véges és a végtelen közelítésének fogalmaival, hogy a jelenségek között a *természeti*kre nem hagyatkozó viszonyokat (*nexus*) teremtsen. Francia kutatója, Abel Rey szerint Cusanus többé „nem 'természetes' entitások elvont szisztémájával foglalkozott, hanem konkrét egyedek törvények által összetartott rendszerének kidolgozásával”.

A reneszánsz – majd a 17. század – gazdag tudományos irodalma nem kevésbé hevesen folytatta Cusanus küzdelmét az új posztulátumokkal, egy olyan fogalmi univerzumot igyekezvén teremteni, amely az új szemléletet igazolhatja. Giordano Bruno, Bodin, Galilei és sokan mások is a dialógusok közkedvelt műfajában léptették fel az arisztotelészi-skolasztikus balekokat saját képviselőikkel szemben, akik a lényegeket tagadva érveltek a viszonyok matematikai-mechanikai vizsgálataként értelmezett tudás új módszere mellett. Ebben a szellemi vegykonyhában hamarosan tudományos törvényszerűségek fogalmazódtak meg az égitestek mozgásával vagy az ember vérkeringésével kapcsolatban. S ezek a tudományos törvényszerűségek a 18. század beköszöntével egyre több mechanikai-technikai leleményben öltenek testet. Vajon miért?

A technikai csodák megjelenése lelkesedést, de ugyanakkor ellenséges reakciókat is kiváltott. Hogy ezt megértjük, ahhoz nem szabad elfelejtenünk, hogy a technika kvázi-ismeretelméleti célokat szolgált. Ebben a tekintetben Cusanus taposta ki a Kantig vezető utat: a tudás révén hagyományosan keresett igazság többé nem volt, nem lehetett kielégítő. Cusanusnak a *praevisio absoluta* peremét soha el nem érő „approximációi” és Kant „kategóriái” véget vetettek a szubsztátum, a *noumenon* ismeretét jelentő metafizikának. S ami mindkettőjük tanításában megmaradt, az nem más, mint az értelem behatolása a felfogható világba, mely nem egyszerűen adott, nem egyszerűen itt van, hanem amelyet maga az értelem teremt meg fejtegetései során. A lét ebben a folyamatban Cusanus számára mint „abszolút előfeltevés”, Kant számára mint „noumenon” jelent meg, epigonjaik viszont üres szavakká (*flatus vocis*) züllesztették azt. Az ismeret tárgya így lett aztán a világ gyakorlati megváltoztatása, aminek feladatát Marx a proletariátusra, mások a technikára hátrították.

Ezekkel a fejleményekkel párhuzamosan a technikai gondolkodás rövidzárlata egy másfajta szerkezetben, az anyagi érdekeltségben is bekövetkezett. Hobbes kísérlete az emberi lénynek az öt alkotó atomokból való megértésére akár a szenvedélyek mértánához is vezethetett volna. Vezetett is bizonyos értelemben, jóllehet következtetéseit egy későbbi bölcselő nemzedék vonta le: Adam Smith, John Millar, James Stewart és mások. *Szenvedélyek és érdekek* című tanulságos művében Albert O. Hirschman kétféle olyan szenvedélyre hívja fel figyelmünket, amelyeket Hobbes nyomán tekinthetünk alkalmasnak arra, hogy az ellentéteket kölcsönösen semlegesítve járuljanak hozzá egy nyugodtabb politikai légkör kialakulásához. Magánvétekből úgy lesz közjó, ahogy a gázmolekulák egy zárt tartályban „kaotikus” surlódásaik révén fejlesztnek hőt.

Ez valóban rendkívüli felfedezés volt. A politikai (és erkölcsi) tekintély korábban a szenvedélyek fölött gyakorolt uralmat, s ez volt minden *raison d'état* az uralkodó számára. Ettől fogva viszont egy szenvedély (a hatalomvágy) egy másik szenvedéllyel (a gazdasági magánérdekkel) csapott össze, s a *raison d'état* az egyén gazdasági előnyét jelentette. „Ingatagság és mohóság lett a tartósság talpköve” – írja Hirschman.

A magánérdekek hajhászása közvetlenül idézett elő technikai találmányokat és újításokat, azok pedig „vallási előírásokat helyettesítő magatartásformák”, illetve mechanikus fegyelmekészülékek elterjedéséhez vezettek, uralkodó és állampolgár kölcsönös megelégedésére. Ezáltal minden technikai vívmány a társadalmi béke biztosítékának látszott, és ez a nemzetközi méretű optimizmus csak 1914-ben tört meg. Addig úgy gondolták – szemben az 1918 után történelemmel –, hogy minél több a technika, annál kevesebb az agresszivitás, hiszen a kormányok és kapcsolatos részek nem bolondok fölhalmozott gazdaságukat terméketlen (katonai) kalandokkal kockáztatni.

Amíg a technika csupán a víz meg a szél erejére – vagyis természetes erőátvitelre – támaszkodott, addig a költő volt az egyetlen, aki féltette tőle a maga és elvbarátai művészetét, ahogy Baudelaire óvott a festészetet helyettesítő fényképezéstől. De már korábban Goethe is érzékelte a technika az emberiség egyensúlyát veszélyeztető fenyegetését („a társadalom egy nagy kórházzá kezd válni” – írta Frau von Steinnek 1786-ban), Chateaubriand pedig szomorúan jegyezte meg, hogy „Anglia testét-lelkét eladta az Iparnak, amely tönkreteszi ezt a csodálatos tájat” (1823). Ezek a korai följegyzések kárhóztatják a materializmust, a kapzsiságot, az árufohlósleget, a gyáripari erőfeszítések terméketlenségét és magát a gépet. Szerzőik visszasírják az eltűnt szabadságot, a kalandos lelket, az egyedi tárgyakat és a dolgokhoz, emberekhez meg magatartásformákhoz való ragaszkodás erényét. A modernizmushoz való illetlen hozzáállást igazságtalan lenne rosszállón „romanticizmusnak” bélyegezni, mert látni fogjuk, hogy hamarosan ezek a bíráló hangok erősödtek föl nemzedékek tiltakozásával az eltömegesedés meg az egyformaság ellen, míg végül megfosztva féltetni tekintélyétől, maga a technika vált sokak szemében szörnyeteggé.

Megtevesztő úgy érvelni, hogy a technika csodái csupán mindenki által vágyott közös célok elérésének közömbös eszközei. Ha így volna, ha a technokraták nem igyekeznének akarva-akaratlan meg szervezni egy túlságosan is gördülékeny társadalmat és még az azt gördítő gondolkodásmódot is, akkor a technikának aligha lennének filozófiai ellenlábasai. Hogy annyi kortárs gondolkodó ágál ellene, annak pontosan az a szerep az oka, melyre a technika a modern időkben nagyon is pályázik: minden társadalmi tekintély és erkölcsi alapelv kizárólag racionális intézkedésekkel való helyettesítése. Más szóval, a technika minden titokzatos, spontán vagy kiszámíthatatlan dolog kiirtására szőtt összeesküvéssel gyanúsítható – egyetlen közös nevező és egy egyetemesen elfogadott-elfogadtatott társadalmi számítás érdekében.

A technika korlátlan fejlesztése mellett meglehetősen súlyos érvek szólnak. De kétségtelen tény, hogy ezeket nem a „dolgukat végző” szakemberek sorakoztatják fel, hanem

azok a technokraták, akik eszközt keresnek arra, hogy nagyszabású terveikhez és teljesítményükhöz tömegeket mozgósíthassanak. Ez a „mozgósítás” végső soron egy – nem feltétlenül tudatos – kettős indíttatású politikai szándékról árulkodik. Egyik az anyagi világban rejlő roppant lehetőségek kihívása, másik azé a rövidlátó és igénytelen, érdek nélküli és önfejlő emberfajtáé, akit a technika – minden kockázatot kerülendő – szünet nélkül *faits accomplis* elé igyekszik állítani. Hasonlóan más ideológiákhoz, a technika is az emberi szervezet bizonyos hézagait hivatott pótolni, bizonyos alkati hiányosságokat kiküszöbölni. Érveit ezt szem előtt tartva sorakoztatja fel. Az állatoktól eltérően, az ember nem tud megenni szerszám nélkül, később szerszámkészítő szerszámok nélkül, így aztán pusztán létfenntartásának küzdelme mindmennyi lépés valami másodlagos, harmadlagos vagy többedleges igény korlátlan kielégítése felé – míg végül a technika meg nem teremti saját környezetét, köznyelvét és anyagi-szellemi univerzumát. Ezt még mindig lehet ártatlan kísérletnek tekinteni anyagi gondjaink megoldására, ad hoc rendszernek mindennapi létünk megkönnyítésére. Csak hogy anyagi gondjaink anyagi megoldásai lassan az ember belső életét, erkölcsi, politikai, esztétikai és vallási döntéseit is behálózzák, s így a technika nem bábáskodik többé az új értékek születésénél, hanem maga nemzi, sőt szüli őket. Bátran állíthatjuk, hogy az életterünket elhódító technika megszűnik értékközömbös lenni, és az értékek meghatározó forrásává válik.

A technika bírálata ezért teljesen indokoltan terjed ki a technika történelmi szerepének, a társadalmi fejlődésben elfoglalt helyének vizsgálatára. Egyes bírálói a modern technikát, a technika évszázadait korábbi fejlődési fokok természetes következményének tekintik, mely ugyan kissé ormótlanra sikeredett, de mégiscsak a szerszámkészítő *homo faber* történetének egyetlen fejezete. Mások viszont, akiket ez a technika elkápráztat vagy elrémiszt, úgy gondolják, hogy az utolsó korszakunkba léptünk, ahol történelmünk majd vagy dicső vagy dicstelen véget ér. A tünetek mindenütt jelenvalósága, az élet minden területére való behatolása és rettentő társadalmi befolyása mindenesetre indokol valamiféle ellenállást. Azt mondtuk, hogy minden ideológia végső soron az ember képlekenységén alapszik. Ahhoz pedig nem fér kétség, hogy a technika nemcsak külsőleg manipulál, amikor repülőgépre szállunk vagy átvilágítatjuk a mellkasunkat, hanem belsőleg is. Az elektronikus képátvitelt, az osztálytermek és könyvtárak audiovizuális berendezéseit, az atomenergia fenyegetését, az információ letaglózó áramlását, a szovjet pszichiátria személyiségformáló vegyszereit és természetesen a propagandát – meg a reklámpar erényező csalástömeget kivétel nélkül technikai eszközöknek köszönhetjük.

Ezek a mechanikai és elektronikai manipulációk úgy összegezhetők, mint olyan *politikai programterv*, amelynek teljesítése valamennyiünket – manipulálókat és manipuláltakat – eljuttat a metapolitika birodalmába. S itt van egy vízválás. A politikátörténet tele van kegyetlen zsarnokokkal, bebörtönzött ártatlanokkal, kíméletlen üldözésekkel és reménytelen, de kiábrándító forradalmakkal. A technika mint politikai entitás azonban másként működik: szándékai és hatásai kétélűek. Mint látjuk, először is elidegeníti az embert attól a tudományos módszertől, amely, úgy mond, a természet fölötti uralmát

lenne hivatva biztosítani, másodszor elmulasztja megemlíteni, hogy az eljárás során mind a természet, mind annak ember-ura és parancsolója igencsak megváltozik. Ez sokáig nem tűnt fel. A technikai észjárás alapkönyve, a Robinson Crusoe azt hirdette, hogy az ember éppen környezetének természetessége miatt képes uralmat gyakorolni mind a természet, mind a saját leleménye és szerszámai fölött, legyőzve ínséget és ellenséget. Egy modern Robinson ezzel szemben nemcsak szuper-távírányító lenne, de aligha lennének természetes reakciói és ösztönei, s alighanem a Szép új világ „alfájára” vagy „bétájára” emlékeztetne. Nem lenne lelke, mert az – mint Winston Smithé az 1984-ben – ki lenne öleve.

A technikát bírálói meglehetősen egyetértésben ítélik meg, jóllehet következtetései skálája a pártatlan kíváncsiságtól az apokaliptikus vízióig terjed. Van, aki Arnold Gehlennel együtt úgy próbálja kiűzni a technika ördögét, hogy visszafelé járja be azt az utat, amely a jelenlegi helyzetbe torkollik. Az *Urmensch* (az első avagy primitív ember) ugyebár élelmet gyűjtögetett, aztán vadászott, földet művelt, falvakat és városokat épített, és a fémhasználat, törvénykezés és államigazgatás korszakain át jutott el az ipari forradalomig, majd az űrhajózásig. Minden korszakot új technika, új civilizáció, új erkölcs jellemez. Most az a kérdés, hogy a végső korszakba érkeztünk-e, mely első-títi távlatainkat, s elviselhetetlen súllyal nehezedik a jövőre. „A jövő többé nem kecsegtet a mitikus tudat feltámasztásával, mert az ipari kultúra világalma velejéig racionalista” – írja Gehlen. Mondhatnánk – folytatja –, hogy az egész történelmi kor, „a kultúra kora” végét járja. (E bírálat bírálatoként csupán annyit kívánunk megjegyezni, hogy ha a kultúra ipari termék lenne, akkor aligha beszélhetnénk róla abban az értelemben, aminek köze lenne a szellemhez, stílushoz, ízléshez és a művészethez.)

Hasonló szorongás nyilvánul meg más bírálatokban is. Bergson különböző műveiben – de főleg a *Teremtő fejlődésben* – egy több mint történelmi tablót vázolt fel, amely az egész evolúciót felöleli. Az *élan vital* egyszerre több irányba tart, s a legsikerültebbek azok a társadalmak, amelyek egyre több, erkölcsi és szellemi gyarapodás lehetőségét rejtik. Az életerő azonban bármikor megfogyatkozhat, megtörhet vagy letérhet pályájáról: az emberi társadalom is mechanikus vagy automatizált képződménnyé csökevényesedhet, akár a fejlődésükben visszamaradt hangyáké vagy méheké (*hymenopterae*). Ez is hasonló felfogás, mint Gehlené „a kultúra haláláról”, Ortegaé az eltömegesedésről vagy Ellulé a technikáról mint közösségi automatáról. Bergson, Ortega, Gehlen, Ellul, Huxley, Orwell és mások mindössze négy évtized leforgása alatt jutottak ugyanarra a következtetésre. Más szóval, a technika hatalma akkora, hogy nagyobb riadalmat kelt a parancsuralmi politikai rendszereknél, vagy még inkább, azok is pusztán a technikai erőszak egyik megnyilvánulási formájának tűnnek. A technikai erőszak még az emberiség viszonylag szabad menedékeibe is behatol. A jövőt nem a még mindig emberi hatáskörbe tartozó politikai döntések formálják, hanem a technika fejlődése.

Descartes fölvet egy érdekes kérdést azzal kapcsolatban, hogy lehetséges-e olyan eszményi tudás, amely minden tudományos megfontolást egyetlen hatalmas és mozdulatlan intuícióna vezet vissza. Ismeretelméletiről politikai síkra terelve, ez a technikai szemlélet

gyökere, nevezetesen „a technikában való hit”, ahogy Ortega írja. Létrejön egy olyan világ, mely eredendően manipulált és ellenőrzött, s amelynek minden gondját-baját eleve úgy, tudományosan fogalmazzák meg, hogy azok *ab ovo* tudományos kérdésnek számítsanak. Ez már nem az utóbbi néhány évszázad utópista irodalmának naivan tudományos paradicsoma, itt a tudomány maga szolgálja azt a technikát, amelyet táplál ugyan, de amelynek ki is van szolgáltatva. Az emberiség valamennyi problémája – legyen az politikai, erkölcsi vagy pedagógiai – a descartes-i szupernyelvre lett áttűtetve, egy mindenki által megértendő, planetáris kifejezőmódra. Ahogy Condorcet nyomán már többen állították: a világ egyhamar megváltoztatható lenne, mindössze néhány matematikai formulát kellene átdolgozni.

A bírálókat legjobban a végbement változások véglegesége aggasztja. Az eredményt Vallet de Goytisolo (Madrid) több művében is ideológiának minősíti: „mely célprogramként a technikától egy gondolati absztrakciókból szerkesztett világ felépítését követeli, s egy olyan társadalmat céloz meg, amelyben a termelékenység az úr”. A filozófus Marcel de Corte (Liège) szerint Descartes és Galilei „matematikai tervezete” világunkat a hatalomvágy szolgálatába állított, gigantikus szerelőcsarnokká változtatja. Még egy csomó marxista filozófus is látta ezt a veszélyt. Lukács György, Adam Schaff, Ernst Bloch meg Antonio Gramsci eltértek attól az ortodox felfogástól, amely szerint a technikát a kapitalizmus zűrzavara vadítja el, de a termelési eszközök köztulajdonba vétele majd megszelídíti. Vagyis a szocializmus öngazolásához tartozik az, hogy a technikát majd az emberi lények konkrét igényeihez igazítja. De még az említett marxisták sem merték fölvetni azt a valószínűbb lehetőséget, hogy a technika függetleníti magát a társadalmi rendszertől és a politikától. Ehelyett a kommunizmus hőskorában Marx által megálmodott, tudományos-technikai paradicsomot megpróbálták „marxista humanizmussal”, illetve esztétikai elemekkel és más utópiák felé való nyitottsággal fűszerezni.

A technika bírálói tehát nem az emberiség nagy problémáinak politikai megoldásától félnek, hanem éppen a politika végétől, amely az emberi érintkezés kiszámíthatatlanságának vetne véget. Míg a politika egy-egy saját magát a nem-entől, a másik entől (vagyis Carl Schmitt szerint barátot ellenségtől) megkülönböztető klán, törzs, osztály, nemzet vagy érdekcsoport önmeghatározása, a politika vége ennek a játéknak a nagyon is rugalmas szabályait merevítene meg, sőt eltörölné őket. Egy olyan társadalomban, ahol például elit és tömeg egyformán elégedett lenne, a kettő egyetlen masszává olvadna össze, s e foratókönyv szerint tűnne el minden ellentét és különbség, ami nemcsak a politikai szembenállást szüntetné meg, hanem a különböző közösségek és társulások hitének, ízlésének, törekvéseinek és stílusának gazdag sokféleségét is. Chateaubriand nevezetes szavaival: „félő, hogy az új (demokratikus) korban az ember képességei elsatnyulnak, lángelméje kialszik, és a képzelet, a költészet meg a művészetek egy méhkastársadalom egyforma lépejtjeiben lehelelik ki lelküket”. A metapolitikai fenyegetésre nem késik a metapolitikus válasz.

A „metafizika” nem jelenti azt, hogy itt nem egy valódi és konkrét ideológia csap teljes erejével és erőszakosságával a modern ember arcába. A modern ember ugrásra kész jogai védelmében, és gyna-

kodva figyelni, hol borul be feje fölött a politikai látóhatár. De védtelenül szolgáltatja ki magát a létét merő számadathalmazzá tevő egyformaság sokkalta veszélyesebb fenyegetésének. Mikor a magánéletén egyre jobban eluralkodó gépek birtoklásáért töri magát, képzeletét és szabadságát béklyózza meg. Miközben fogyasztói javakhoz és szolgáltatásokhoz ragaszkodik, önmagát kapcsolja be készülékeinek elektromos hálózatába, amely utasításokkal és haszontalan információkkal tömi a fejét, személyiségét megnyirbálja, énjét csorbítja. Joggal kérdezhetjük, hogy az, amitől Tocqueville tartott – hogy a gyámkodó állam „megszabadítja polgárait a gondolkodás és az élet terheitől” –, nem fenyeget-e sokkal inkább a technika paradicsomában.

Egyformaságot említettünk, vagyis a mozgástér és a személyiség egybeesését. Ahogy a technika a differenciálatlanság révén igyekszik minden téren növekvő ellenőrzést gyakorolni, többek között az *egyidejűség* is elkerülhetetlené válik. Ami meglehetősen kényes kérdés, mert – ahogy Bergson rámutatott – az időt téradagokkal mérjük, mint amikor az órák múlását egy mutató térbeli elmozdulásáról olvassuk le. Az idő mechanizálása tehát a technika legnagyobb ütőkártyája, nemcsak abban az értelemben, ahogy a Chaplin-filmekben látjuk az ipari munkaidőt kifigurázva (és lélekölő mivoltában illusztrálva), hanem a történelmi idő mechanizálásának értelmében is. A technika történelmünket tervszerű időadagokhoz szeretné igazítani, és ezt a kíváncsalmat azzal a hallgatóságos követelménnyel szegezi nekünk, hogy az időnek mindenki számára azonosnak kell lennie. Mármost tudjuk, hogy az idő nemcsak közpréda, hanem saját legféltettebb kincsünk is. Mindannyiunknak megvan a maga sajátos ideje. Más és más időtartam más és más szerepet játszik a művész és a szerelmes, a rab és a szerencsejátékos, a szorongatott katona és a magzatát hordó anya szívében. Ennek a „személyes időnek” a tudatában értjük meg annak ellenkezőjét is: azt, hogy a gép számára az idő mindig ugyanaz, nincs minősége, nincs visszaútja, nincs más dimenziója, csak amit előírtak neki. A technokratáknak szeretne minden időt egységesíteni, minden emberi időértelmezést azonos tartalommal megtölteni. Még pontosabban: tudatunkat főlhúzni, mint az órát, hogy minden ember mindig ugyanazt gondolhassa.

De mindez vajon – mint technika és ideológia – miért kívánatos? Röviden azért, mert az emberiség *transzparenciájának* előfeltétele. Ez a gondolat benne van Marshall McLuhan elképzelésében is a földgolyó „elektronikus lakóteleppé” való közeledő átalakulásáról. Az emberiség köztudomásúlag földrajzi és történelmi távolságok, össze nem egyeztethető hagyományok és világnézetek meg hasonlók miatt él mindmáig elkülönülő egységekben. Ha azonban ezek a távolságok elveszítene meghatározó jelentőségüket, vagyis ha megváltozna az a koordinátarendszer, amelyben az elkülönülés értelmet nyert, akkor egy új koordinátarendszerben értelmezhető új világ jönne létre. Nevezetesen: ha a tények és értékek jelentőségét többé nem a múlt emléke, stílusa és ízlése határozná meg, hanem a jelené és a jövőé, akkor az emberiség egyetlen húrón pendülő tudattal, közös, világméretű egységbe rendeződne. Az ilyen „szép új világról” való utópisztikus elképzelések mindaddig azért nem léphettek át saját árnyékukat, mert szerzőik nem rendelkeztek kielégítő technikai eszköztárral ahhoz, hogy az eredményt egyálta-

lán elképzelhessék. A kíváncsatos változásokat új felismerésektől, erkölcsi megújulástól, valami világméretű külső fenyegetéstől vagy a hagyomány erejének hirtelen összeroppanásától várták. A technika viszont másféle utópiát ígért: a földgolyó elektronikus lakóteleppé alakítását. Kis méretűvé abban az értelemben, hogy elektronikus minden csücske azonnal elérhető. A technika becsvágya szemünk előtt ölt testet: az eszközök még tökéletesítésre várnak, de a cél már látható. Mikor majd minden otthon és hivatal, minden munkahelyet és iskolát két- vagy többirányú televíziós lánc köt össze (föltéve, hogy a televíziózás is még csak gyerekcipőben jár), akkor az emberiség világméretű részesedése minden információáramlásban és kölcsönös ellenőrzésben mindenkit „transzparenciá” tesz. Politikailag – amíg e jó öreg kifejezés ki nem megy a divatból – ez egy eszményi (ámbar alkalmasint a Nagy Testvér által szemmel tartott) demokráciát jelent, gazdaságilag a javak egyenlő elosztását, kulturálisan pedig világméretű információs hálózatot a kultúra merőben új meghatározásával egyetemben: kultúra az lesz, amit mindenki elfogad, s amit bárki át tud adni bárki másnak. Mondanunk sem kell, hogy egy ilyen kultúrában az érték inkább a közölhetőség tényéhez, semmint a teljesítményhez kötődik majd.

McLuhan előérzete és találó kifejezései mindössze megragadták és kifejezték azt a kedélyállapotot, amely ott érlelődik a technikai ideológia bugyraiban. Ez az ideológia az elmúlt fél évszázadon s talán még néhány várható évtizeden belül csupa olyan új gondolatot ébresztett és fog ébresztetni, amely létező technikai kíváncsalmak körül forog. Ahogy a gépies zene, költészet, tánc, festészet és építészet virágzik, úgy járja át a gépiesség a cselekvés és gondolkodás sok más területét is. Vegyünk egy társadalomfilozófiai példát. Az elmúlt évtizedben kirukkolt új ismeretelmélet a technikát kérte föl ugyanarra a szerepre, amelyet Platón a mítoszhoz szánt a világ és az ember értelmezésében. Ezt az előadást Jürgen Habermas rendezte, a frankfurti iskola szellemi atyja, a jelenkori szociológia és politikatudomány egyik legnagyobb hatású művelője. A marxista hagyaték korábbi kezelői – Horkheimer, Adorno, Marcuse, W. Benjamin – meg lehetnek vele elégedve. Lenin a kommunizmus győzelmét arra alapozta, hogy a termelőeszközök – ipar, bányászat, hajózás, közszolgáltatások – mindössze néhány kapitalista kezében összpontosulnak, és ez megkönnyíti mindazok szocialista átvételét. Habermas nem mond ellent ennek a tételnek, sőt a földgolyót elektronikus eszközökkel világszerte szuperszervezetté alakító, multinacionális képződményeket gazdasági kényszer melléktermékeinek tekinti. Ez azonban nem alapgondolata Habermas rendszerének, csupán elkerülhetetlen velejárója annak az új elméletnek, mely elsősorban gyakorlat.

Habermas inkább kantianus, semmint marxista alapon hirdeti, hogy a tudás közösségi vállalkozás és közösségi termék: „társadalmi ésszerűsítés”. Hogy a tudás forrása nem más, mint az az interkommunikáció a planetáris társadalom tagjai között, amelyben az elektronika döntő szerepet játszik, miután a tudás mint elmélettől elválaszthatatlan gyakorlat, ebben az esetben maga a technika. Az „igazság” ebben a rendszerben nemcsak nem objektív, de még csak nem is szubjektív: összértadalmi nyelvi fejtörő játék, amelynek szabályait a tömegkommunikáció nyelvújításai örökösén módosítgatják, s

amelyben a világ megmarkolása a főnyeremény. Így a „valóság” maga is társadalmi képződmény, melyet a technika eszközei találnak fel. Minden interkommunikációt a technika kezdeményez és irányít, föltehetően egy technokrata válogatott keretében.

Ennek a rendszernek az ideologikus színezete nyilvánvaló, ha meg nem téveszt bennünket Habermas tétele a technika meghatározó szerepét illetően. Az elektronikus kommunikáció nem döntő tényező, csupán kihasználja azt, amit mi minden ideológia alaptételének nevezünk, hogy tudniillik az ember befolyásolható. Mint minden ideológus, saját rendszerét Habermas is kényszerítő körülményeknek tulajdonítja, történetesen az elektronika látványos sikerének. Az ideológiai célkitűzés továbbra is az emberi lények átváltoztatása robotokká. Ugyanakkor nem szabad lebecsülnünk az elektronikus távközlés szerepét önmagában sem. A technika nem szükségképp egy parancsuralmi rendszert irányító nomenklatura tulajdona; megvan a maga feltételrendszere, működés módja és következménye, függetlenül attól a társadalmi rendszertől, amelyben érvényre jut. Ebben az értelemben neveztük „metapolitikusnak”: mivel bármilyen uralomhoz vagy rendszerhez alkalmazkodik, legyen az demokratikus volt totalitárius, kapitalista vagy szocialista. Logikája azonban feltétlen centralizációt követel, és ezt a célt még olyan rendszerekben is eléri, amelyek biztosítékokkal rendelkeznek a hatalom ismételt újraelosztására, valahányszor a társadalmi egyensúly felborulással fenyeget.

A technika elleni kirohanások az egész intellektuális közösséget fölrázzák. Így volt ez már az ipari forradalom kezdetén is, sőt még korábban, a 18. század végén. *Pandemonium* című könyvében (1985) Humphrey Jennings hatalmas bizonyító anyagot gyűjtött össze, és ez a gyűjtemény 1660-ban kezdődik! Túlzás lenne állítani, hogy minden darabja „technikaellenes”, de kétségtelenül van benne két tábor, amelyeknek mindig is megvoltak a maguk meta-technikai, ideológiai indítékai. Lewis Mumford azokat

képviseli, akik a technika legfőbb erényét éppen abban látják, hogy a maga globális és planetáris keretein belül egészen ellentétes világnézeteket is képes egymással kien-gesztelni. Mumford szerint a technika racionális módszerei annyira „pontos megfigyelést és átfogó bepillantást” tesznek lehetővé (Az ember átváltozása), hogy az „találgatás és mítosz” helyett új rendszerhez, új tudáshoz vezethet.

Mumford könyve 1956-ban jelent meg, a háború utáni optimizmus alighanem utolsó évében, amikor szovjet tankok tiportak el egy munkásfelkelést Budapesten. Ez eloszlatta azokat az ábrándokat, melyeket Nyugaton sok értelmiségi szövögetett az ideológia meg a technika házasságával kapcsolatban. Már-már jelkép értékű tény, hogy alig egy évvel később, 1957-ben jelent meg Amerikában Roderick Seidenbergnek az a könyve, amelyet átható technika-ellenes hangvétele ritka (és gyakorlatilag agyonhallgatott) példánnyá tett: *A történelem utáni ember*. Seidenberg elképzelése többek között azért eredeti, mert levonja a számítógép akkor születő jelenségének sajátos konzekvenciáit. Ez az új gép gyors adatfeldolgozásával „apró növekményekből képez egyre nagyobb bankszámlát”, míg „az egyén a tudás egyre szélesedő körének peremére szorul”. Amit a szerző akkor leírt, arra a szociológia azóta a „marginalizáció” kifejezést találta ki, az egyénnel pedig pontosan az a két dolog történik, hogy (1) a gépnek szolgáivá válik, s hogy (2) kénytelen mestere más szempontból haszontalanná teszi. A szerzőnél tovább is mehetünk, s nyomdokaik a technikát akár a tudás és kultúra automatizált előállítását célzó, nagyszabású vállalkozásnak is tekinthetjük. Említettük McLuhannak és Habermasnak az emberi idő egységesítésére vagy összehangolására vonatkozó elképzelését. A komputerizáció lényegének seidenbergi feltárása nemcsak a kutatás, de a művészi törekvés „megkönnyítésének” mechanikai lehetőségével is számol. Gustave Flaubert arról volt híres, hogy olykor egész héten át írt egyetlen oldalt, mert egy bekezdés stilisztikai egyensúlya, *le mot juste*, vagy egy-egy konjunktívusz és imperfektum árnyalat-

Ö V A L A T T

Látogatás Nagyezsda Mandelstamnál

BRUCE CHATWIN

Erősen havazott azon a délután, amikor Nagyezsda Mandelstamhoz mentem. A kabátomról meg a csizmámról leolvadó hóból nagy tócsa keletkezett a konyhakövön. A konyhának kerozin- és penészes kenyérszága volt. Egy asztalon boros üvegek ragacsos, sötétvörös nyomai, egy váza begónia és kiszáradt poharak – az orosz nyár emlékei.

Kövér, szemüveges ember bújik elő a hálószobából. Végigmért, amíg sálát kanyarított a tokája köré, aztán kiment.

Bruce Chatwin 1940-ben született az angliai Sheffieldben; 32 éves kora óta ír. *Nagyezsda Mandelstam: A Visit* című írását *What Am I Doing Here* című kötetéből vettük át (Pan/Picador 1990).

Nagyezsda Mandelstam szól, hogy bemehetek. A bal oldalon feküdt a csomókba gyűrt ágynemű; fejét az öklére támasztotta. Meg se moccant, úgy köszönt.

– Hogy tetszett az orvosom? – kérdezte fanyarul. – Beteg vagyok.

Gondolom, az orvos volt a ráállított KGB-ügynök.

A szobában nagyon meleg volt, és lépni is alig lehetett benne, szanaszét hevert a sok ruha és könyv. Nagyezsda Mandelstam dróthaján átszűrődött az éjjeliszekrényén álló olvasólámpa fénye. Barna fogcsontjain ezüstös fényű fémhíd csillogott. Alsó ajkáról cigaretta fityegett le, orra fegyverként meredt előre. Rögtön látszott, hogy az egyik legerőteljesebb nő a világon, és hogy tudja is magáról.

Angliában azt tanácsolta egy barátom, hogy három dolgot vigyek neki: perzsgőt, filléres krimiket és narancsdzsemet. Nagyezsda Mandelstam rápillantott a perzsgősüvegre. – Bollinger! – állapította meg különösebb lelkesedés nélkül. Aztán a krimikre esett a tekintete. – Romans policiers! – mondta. – Amikor legközelebb Moszkvába jön, feltétlenül valódi PONYVÁT hozzon! – De amikor a végén elővettem az anyám éléskamrájából hozott három üveg házi narancslekvárt, végre elnyomta a csikkjét és elmosolyodott.

nyi finomságai aggasztották. S minden nagy mű hasonlóképpen készült.

Amire Seidenberg felhívja figyelmünket, az minden tudnivaló (omnia scibilia) automatizálása. Miért is kényszerítünk akár egy verssel vagy partitúrával, ha számítógépünk egy szempillantás alatt kifrja képernyőjére a megfelelő rímek vagy harmóniak lehetséges választékát. A döntés végül is kikerül az alkotó kezéből – az ember nemcsak mint gépies végrehajtó szorul lapszélre, hanem mint a díjtalan, váratlan szépség titokzatos megteremtője is. Ebben a rémálomban a számítógép lesz minden lehetséges rendszerek legnagyobb bűbije, mint azt Mumford tanácsolja, s övé a legjobb vers, színdarab vagy szonéta. Sem művészre sem kritikusra nincs többé szükség, legföljebb ügyeletes gombnyomgatóként, aki a képernyőn lesi a csalhatatlan ítéletet.

A technika állítólagos megbízhatósága sok esetben jár tragikus vagy groteszk következményekkel. Mikor például Stockhausen vagy Boulez gépzenét produkál, vagy – a „kulturális” színpad másik végén – pótanya közvetítésével hoznak egy gyereket világra, akkor teljes a zűrzavar. Kinek a gyereke? Kinek zenéje? Kik a gyerek szülei? És a zenedarab vajon tudatos, érzellemmel telített alkotásnak számít, vagy egyszerűen olyasmi, mint az előregyártott sonka- és sajt szeletekből összeállított szendvics?

A technika kétféle hatást vált ki. Egyrészt az egyént kiragadja a cselekvésnek, szándéknak, mérlegelésnek és találgatásnak abból a köréből, amelyben embersége természetesen megnyilvánul, másrészt zavart kelt egyre agyafűrtabb szerkezeteivel, melyek alapvető emberi helyzetekből is igyekeznek minél több emberi tényezőt kirekeszteni. Akik kedvelik ezt a folyamatot, azok – Francis Bacontól B. F. Skinnerig – úgy érvelnek, hogy ezt a természet fölötti uralom megszerzésének királyi útja; akik ellenzik, azok ép-

pen egy ilyen uralomtól irtóznak, azt állítván, hogy a technika szuperembere nem ember lenne többé, hanem robot. „Nincs többé természet – írta William Beckford svájci barátjának, a genfi Scholl doktornak 1832-ben – kivágják az erdőt, meggyalázzák a hegyet, és beszennyezik a folyót. Gáz és gőz mindenütt, ugyanaz a vastag bűzös füst, ugyanaz a durva haszonlesés, lélekölő egyformaság ... Szembe köpik Természet Anyánkat, aki hamarosan rá sem ismer majd automatákká és gépekké vált gyermekeire.”

A technika kulturális bírálatában új színt jelent az osztrák művészettörténész, Hans Sedlmayr *A technika korának veszélye és reménye* című és több más műve, melyekben a kérdés lényegét, művészet és technika viszonyát vizsgálja. Megjegyzik, hogy a technikát a 18. század végéig úgy tartották számon, mint a művészet szolgálatát olyan esetekben, ahol művészi alkotásokat – például királyi parkok szökőkút-költevényeit – technikai bravúrral sikerült megvalósítani. A Brockhaus Lexikon még 1895-ben is művészi (künstlerisch) tettek eszköztáráként adta meg a „technika” és „technikai” szócikkek magyarázatát. A szakítás csak később, ebben az évszázadban következett be, és Sedlmayr szerint döntő szerepet játszott abban, hogy mindannyiunk – de főleg a technokraták – természetéhez való viszonya megváltozott. Lábunkat – írja – ritkán tesszük valódi földre, ritkán látunk még háziállatot is, és alig vagyunk természeti erőknél védtelenül kiszolgáltatva. Mikor ilyesmi történik velünk, azt jellemző módon „kirándulásnak”, vagyis mindennapjaink egyfajta ficamának nevezzük. A művészet pedig a dolgok illető állásáról számol be: napjaink jellegzetes nonfiguratív művészete – Calderé, Mondriané, H. Moore-é, Mies van der Rohéé, J. Pollocké és másoké – szörnyülködve fordul el mindentől, ami természetes, modern művészeti múzeumainkat és köztereinket pedig vas, acél, bőr és más hasonló készítményekkel zsúfoljuk tele. A természet még jelképes vagy stilizált formában is alig van itt jelen; művészeink élettelen formákat kedvelnek inkább, vagy (mint De Chirico, Dali, Kandinszkij) merő

– Köszönöm, aranyom. Narancslekvár, a gyerekkorom... Mondd csak, aranyom – kínált helyet, ám a széles mozdulat közben az egyik melle kibukott a hálóingéből. – Mondd csak – folytatta, miközben visszagyömszölte –, él még nagy költő a hazádban? Igazán nagyra gondolok... aki Joyce vagy Eliot ka-liberű.

Auden még élt Oxfordban. Bátorlatalul ejtettem ki a nevét.

– Auden semmiképp sem tartom nagy költőnek!

– Értem. Hát, a legtöbb madár most nem dalol.

– No és a próza?

– Semmi különös.

– És Amerika? Vannak amerikai költők?

– Kevesen.

– Mondd csak, Hemingway nagy regényíró volt?

– Nem mindig – mondtam. – A vége felé egyre kevésbé. De ma azért alábecsülik. A korai novellái csodálatosak.

– Faulkner a csodálatos amerikai regényíró. Most segíték egy fiatal barátomnak, aki oroszra fordítja. Mondhatom, nem könnyű.

– Oroszországban pedig – dörmögte – egy nagy író sem maradt. A madarak hallgatnak. Ott van Szolzenyicinnél, de ő se igazán jó. Szolzenyicinnel az a baj, hogy amikor azt hiszi, iga-

zat mond, akkor írja a legrémesebb fantazmagóriákat. De amikor azt hiszi, ő találja ki, amit ír, akkor, néha, sikerül fölön csípnie az igazságot.

– És az a történet... – makogtam –, mi is a címe, na... amelyikben azt az öregasszonyt elgázolja a vonat...

– A Matrjona háza?

– Az, az – mondtam. – Abban van igazság?

– Ilyesmi Oroszországban sohase fordulhatna elő!

Az ággal szemben a falon ferdén lógott egy fehér kép. Az egész festmény fehér volt, fehérén fehér, néhány fehér palack, tiszta fehér alapon. Ismertem a festő munkásságát, ő is ukrán zsidó volt, mint Nagyezsda Mandelstam.

– Látom, van egy Weissbergje – mondtam.

– Van, igen. Jaj, megtenné nekem, hogy megigazítja? Kihajítottam egy könyvet, és véletlenül eltaláltam. Gusztustalan könyv volt, egy ausztrál nő követte el.

Megigazítottam a képet.

– Weissberg – mondta. – A legjobb festőnk. Lehet, hogy ma csak ezt lehet csinálni Oroszországban? A fehérséget festeni!

1978

FORDÍTOTTA BARABÁS ANDRÁS

képzelméből, rögeszmékből, rém- és lázalmokból, önkívületből merítenek, nem való világból.

Ez a *horror naturae* járja át még irodalmunkat is. Sartre regényei vagy a *nouveau roman*, E. Albee, J. Genet vagy Ionesco darabjai valahol a seholban játszódnak, és az élet ki van belőlük tiltva. A természet vagy hiányzik belőlük, vagy undort kelt, mint a tölgyfa abban a parkban, ahová Sartre ülteti (anti-)hősét. Sedlmayr tapasztalatai szerint a modern ember maga gyártotta mintadarabokkal szereti körülvenni magát, és különösen olyanokkal (gépekkel), amelyek újabb mintadarabokat állítanak elő. Ilyen környezetet ez a modern embert nem nagyon emlékezteti arra, hogy világának léte valami más forrást – egy teremtet – is föltételez; ő egyedül saját magát, az embert nézi teremtetnek, miközben lakókörnyezetét barkácsolja.

A technika korának bírálói manapság Oswald Spengler Nyugat-képe kísérti. Többé-kevésbé mindannyian úgy próbálnak kritikát gyakorolni, hogy Spengler végkövetkeztetését elkerüljék. Tudjuk, mi az: nem egyszerűen technikai civilizáció, hanem halála minden kultúrának, aminek már a „civilizáció” címkéje önmagában is elkorcsosulását jelöli. A mi nyugati környezetünkben a *Maschinen-Technik* annak a *fausti* emberfajtának a terméke volt, aki most – Spengler szerint – termékével együtt a végét járja. Miután telezsúfolta azt a világot gépeivel – ahogy székek és csakis Székek foglalják el Ionesco színpadát – nincs más kiút, mint ennek a *fausti* világnak a letűnése, kérérlhetetlen hanyatlása és a gép elpusztítása. Arra a kérdésre, hogy a lelki egyensúlyunk és a kényelmünk egyaránt megőrizhető-e, Spengler nemleges választ ad. *Civilizáción*k szerinte eljátszotta szerepét, és a történelem már az elkövetkező kultúrával terhes.

Ahogy az már ideológiáknál lenni szokott, a technika még bírálói is elbűvöli. Talán még jobban, mint a nála markánsabb vonásokkal rendelkező ideológiák, mert a technika érték- és rezsimszemléletes képződménynek tünteti fel magát, egy értelmes, gyakorla-

tias és eltökélt *homo faber* természetes megnyilvánulásának. Amit bírálni népszerűtlen dolog. Tudniillik egy kevésbé filozofikus szinten a technika démoni jellege kevésbé látszik félelmetesnek, hiszen bár maga ideológia, ezen a szinten minden más ideológia végét jelenti. Benne teljesül minden politikai gondolkodó így vagy úgy kifejezett, legfőbb vágya, a „falusi demokrácia”, ahol mindenki összegyűlik, és szabadon választ. Amit a görög polisz és a svájci kanton tökéletesen valósított meg, az most a modern technokraták szerint a távközlés jóvoltából az egész földgolyóra kiterjeszthető.

Ortega, Gehlen, Ellul és mások filozófiakritikája mellett léteznek persze más teóriák is. A technika félisteni hatalmát Friedrich Hayek és Karl Popper azzal intézik el, hogy az emberi viszonyok bonyolult volta minden áttekinthetőség és hatékony központi intézkedés lehetőségét kizárja. Nincs az a világszámvevő, akinek figyelmét és irányító kezét el ne kerülné egy-egy apránként gyarapodó mozzanat. Ivan Illich számos műve is azt sugallja, hogy minden nagyság, tömeg és túlszervezettség előbb-utóbb a visszajára fordul. Ahogy a gépkocsik és autópályák szaporodása lelassítja a közlekedést, a közoktatás írástudatlan robotokat képez, az ingyenes orvosi ellátás pedig telíti a kórházakat, és egyre több orvosi műhibának teszi ki a betegeket. Legutóbb Ingmar Granstedt számolt be arról, hogy véges lelki erőnk mikor is kerül összeütközésbe a modern ipar óriásbe-
rendezéseinek szuperhatalmával.

Ebből tehát az a tanulság, hogy McLuhan és Habermas földközi kommunikációja ugyanazért zavarodik majd össze, amiért a nagy birodalmak összeomlanak? Az egyre inkább egymásra utalt szerkezetek (vagy szerkezetrendszerek) illeszkedése mindenesetre olyan kényesnek bizonyul, hogy a hiba vagy üzemzavar több, mint valószínű. S ez érvényes nemcsak az ipar, hanem az államgépezet, sőt az egész civilizáció esetében is. Az a törvény, amely a technika végességét meghatározza, alighanem egy még általánosabb törvénynek van alávetve: az elkorcsosulás és kimerülés törvényének.

FORDÍTOTTA SOMOGYI GYÖRGY

Az akadályoztatástól a fölszámoltatásig

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET HALÁLA

WOLFGANG SCHIEVELBUSCH

A nemzetiszocialista hatalomátvétel 1933. március 13-án érte el Viktoria-Allee 17. alatti otthonában a Társadalomtudományi Intézetet. A bűnügyi rendőrség I/a részlegének emberei behatoltak a két emelet helyiségeibe, „közben nagy mennyiségű bomlasztó irodalomra bukkanva”. Az épületet lezárták, szobáit lepecsételték. Három héttel később, április 3-án az egyetemi szenátus elhatározta, kérelmet intéz a porosz kultuszminisztériumhoz, hogy „szüntesse meg a Frankfurter Egyetem mellett működő Társadalomtudományi Intézet és az Egyetem közt fennálló kapcsolatot, amely amúgy is föltöbbébb laza volt.” Az 1932 októberé óta hivatalban lévő rektor, Wilhelm Gerloff indoklásul a következőket hozta föl: „Az Intézet fejlődése, ami az Intézetet látogatók körét illeti, oly útra tért, hogy az kevésbé találkozott az egyetem tetszésével, mindazonáltal semmiféle befolyást nem gyakorolhattunk rá.” A megállapítás megfelel a tényeknek. Az Intézet létrehozása, 1923 óta feszélyezte az egyetemi emberek többségét.

Persze az, hogy az egyetem épp a hatalomátvétel pillanatában adott nyilvánosan kifejezést régi rossz érzésének, gyanút kelthet. Mindenesetre tény, hogy Gerloff Pénzügyi Intézetének a Társadalomtudományi adott otthont, és tíz évvel korábban maga Gerloff is tagja volt az Intézet anyatársaságának, a Társadalomtudományi Társaságnak (emlékezik vissza Felix Weil).

Bármily könnyű szívvel vált is meg – egyetlen tollvonással – az egyetem a politikai üldözötté vált Intézettől, kapcsolatuk ezzel még távolról sem szűnt meg. A pénzügyi kötelek továbbra is összefogta őket. Az 1923-ból származó alapító szerződésben a Társadalomtudományi Társaság mint az Intézet anyatársasága kötelezte magát, hogy nyilvános rendes tanári állást létesít a gazdaság- és társadalomtudományi karon. Ennek fejében az egyetem késznek mutatkozott, hogy az Intézettel való egyetértésben meghívandó egyetemi tanár perszonálunióban az Intézet igazgatója is legyen. E konstrukciónak kellett volna az egyebekben független Intézet egyetemi legitimációját biztosítania. Amikor első igazgatója, Carl Grünberg nyugdíjazását követően Max Horkheimer vette át az Intézet vezetését, új helyzet keletkezett, hiszen Horkheimer nem a gazdaság- és társadalomtudományi, hanem a filozófiai karhoz tartozott. A Társadalomtudományi Társaság azonban egy kiegészítő szerződésben kijelentette, kész a két kar mindkét tanszékének pénzügyi támogatására. 1932 végén a Társaság egy nyugdíjas és két aktív professzort fizetett.

A három javadalmazottból 1933 tavaszán már csak a nyugdíjas Carl Grünberg tartózkodott Németországban. Horkheimer és Löwe, akiket a „szaktisztviselői kar helyreállításáról” frissen kibocsátott törvény alapján, vagyis részben faji, részben politikai okokból szabadságotlank és kor-

engedménnyel nyugdíjaztak, elhagyták már Németországot. Ám egy dolog volt a nemzetiszocialista hatalomátvétellel terrorja, és más dolog volt a bürokratikus-jogászi világ. E másik világ egyelőre még a megszokott szabályok szerint intézkedett.

Mialatt az egyetem szenátusa és rektora szabadulni iparkodott az Intézettől, az egyetem pénztára hiányt mutatott ki a Társadalomtudományi Intézet fizetési számláján. Április 13-án a pénztár közölte a kuratóriummal, hogy a Társadalomtudományi Társaság március 1. óta hátralékban van a Grünberg, Horkheimer és Löwe javadalmazását fedező befizetésekkel, összesen 2879,49 birodalmi márkával. Ezért az egyetem kuratóriuma május 10-én az összeg kiegyenlítésére szólította föl a Társadalomtudományi Társaságot. Postafordultával Londonból érkezett a válasz, Friedrich Pollocknak, a Társadalomtudományi Társaság elnökének az aláírásával. Pollock a következőket írta, még a régi levélpapíron (a frankfurter címet föltüntetve felzettel): „Legyen szabad megnyugtatnom Önöket: Társaságunk minden erőfeszítést megtesz annak érdekében, hogy az elmaradt befizetéseket illető kötelezettségének az egyetem pénztárával szemben lehetőleg még e hónapban eleget tegyen. Kérem, hogy tekintettel az ismert rendszabályok okozta átmeneti nehézségekre, nézzék el késedelmeskedésünket.” E visszafogott megfogalmazás mögött vélhetőleg ama várakozás húzódott meg, hogy a németországi viszonyok „átmenetiek”, s e várakozás volt az, ami miatt a Társaság a követelt összeget végül ki is fizette. Június 2-án a kuratórium nyugtázza a márciusra szóló javadalmazási összeg megérkezését, nem mulasztja el azonban, hogy figyelmeztessen a közben esedékessé vált áprilisi, májusi és júniusi javadalmakra, összesen 8948,35 birodalmi márkára. E fizetési fölszólításra Pollock június 6-án Genfből (a levélpapíron régi kronbergi lakáscíme áll) azt válaszolja, hogy „a Társadalomtudományi Társaság mint bejegyzett társaság időközben hozott határozatai révén lehetővé vált, hogy a hátralékos összegeket valószínűleg e hó végén, legkésőbb azonban július hó folyamán átutalhassuk.”

Ez nem történt meg – föltehetőleg, mert a Társadalomtudományi Társaság és Intézet vezetése időközben fölismerte, hogy a németországi helyzet mégsem oly átmeneti. Mielőtt azonban az emigránsok és a honi egyetem vitája jogi útra terelődött volna, kis közjátékra került sor. Az egyetem kuratóriumához intézett, július 17-i levélében a Társadalomtudományi Társaság is jelezte az egyetemmél szemben támasztott igényeit. Az Intézet épületének takarítását, fűtését, víz- és áramellátását fedező összeg arányos részéről volt szó, amelynek a kifizetésé-

re az egyetem, mint a két alsó szint haszonélvezője ugyanúgy kötelezettséget vállalt, mint ahogy a Társadalomtudományi Társaság a professzori fizetések biztosítására. Érdekes módon e követelés nem külföldről érkezett, hanem Frankfurtból. (Az aláírás olvashatatlan.) A kuratórium ezzel a széljegyzettel tette az akták közé a levelet: „Mint hogy a Társaság Grünberg, Horkheimer és Löwe professzor urak javadalmazási összegének rendelkezésre bocsátását illetően hátralékban van, az összeg nem utaltatik át”.

Elmúlt a nyár, anélkül, hogy a fizetések tárgyában valami érdemleges történt volna. Újabb emlékeztetők érkeztek a kuratóriumtól, s újabb kitérő és csitító válaszok a Társadalomtudományi Társaságtól, mely szemmel láthatólag még mindig el akarta kerülni, hogy minden hidat fölégesen maga mögött. Július 24-én Pollock azt írja Genfből, hogy öröme szolgál közölhetni, hogy „Társaságunk részéről mindent megteszünk a hátralékos összegeknek az egyetemi pénztár számára történő átutalása érdekében. Mint hogy, azonban a mai körülmények között mindenfajta intézkedés nehézségekbe ütközik, türelmükért folyamodunk.” Ez a levél is a kuratórium aktái közé kerül, e széljegyzettel: „Az ügy további figyelemmel kísérésétől eltekintünk. Nem föltételezhető, hogy a Társaság a telek tulajdonjogától való megfosztása és a telek elkobzása után fizetéseket eszközölne.”

Szeptember 11-én a kuratórium benyújtotta a frankfurti elsőfokú bírósághoz keresetét az iránt, hogy nevezzenek ki a Társadalomtudományi Társaság távollévő (azaz emigrált) régi elnökségének helyére új, megbízott elnökséget, éspe-dig az egyetem által javasolt Franz Beyerle jogászprofesszor és dr. Franz Scherpner magántanár (a szociális gondozási és szociálpedagógiai szeminárium asszisztense) személyében. A bíróság helyt adott a kérelemnek, így módon szeptember 14-én a konzervatív, ám politikailag „tökéletesen integer” (Adolf Löwe) Franz Beyerlét, valamint Hans Scherpner-t e kényszer szülte elnökségbe rendelték.

Könnyen belátható, mit is várt az egyetem ettől a lépéstől. Úgy gondolták, egy szolgáltatási elnökség révén hozzájuthatnak ahhoz a zárolt letéti számlához, melyet a Társadalomtudományi Társaság annak idején kifejezetten a professzori javadalmak fedezése céljából nyitott Rotterdamban, és amelyet közben természetesen hozzáférhetetlenné tett. Eleinte úgy tűnt, minden simán megy. 1934. január 2-án az egyetem az elsőfokú bíróságon keresetet indított az immár – formális jogi szempontból – Beyerle és Scherpner képviselte Társadalomtudományi Társaság ellen az időközben 28 793,12 birodalmi márkára duzzadt javadalmazási összeg kifizetése tárgyában. Ezzel egyidőben dr. Hans Scherpner-t szolgálati útra küldte Rotterdamba, hogy ott jogi lehetőségek után érdeklődjön. Hogy Scherpner, aki a Társadalomtudományi Társaság megbízott elnökéként perben, haragban állt az egyetemmel, egyben az egyetem képviselője is volt, szóval, hogy a kecskére bízták a káposztát, az némiképp érzékelhetővé teszi a formálisan még működő jogi szféra hanyatlását Németországban. Ám a továbbiakban a jog útjai mégsem vezettek oly egyenesen a cél felé, mint remélték. Kiderült, a polgári jog szférája messzemenően érintetlen volt még, és érvénye bizonyos mértékig azokra a személyekre és intézményekre is kiterjedt, amelyek politikailag már jogfosztottnak számítottak. Az emigrációba kényszerült Társaság

védekezni próbált a megbízott elnökség bírói úton való ki-rendelése ellen, és 1933. november 21-én Georg Guggenheim zürichi ügyvédén keresztül panaszt nyújtott be, kérve a határozat felfüggesztését. A panaszt elutasították ugyan, és a frankfurti elsőfokú bíróság egy évvel meghosszabbította a Beyerle-Scherpner-féle megbízott elnökség eredetileg csak 1933 végéig tartó hivatali periódusát. De nem ez maradt az ügyben kimondott utolsó szó. Olyan jogi vita bontakozott ki, amely vagy két éven keresztül húzódott még, és amelyben az egyetemen, a Társadalomtudományi Társaságon és a zárolt letéti számla rotterdami kezelőin túl frankfurti, berlini, baseli és zürichi bíróságok is részt vettek. A vita, amely megegyezéssel ért véget 1935-ben, nemcsak a Társadalomtudományi Intézet történetéhez fűzött utóiratként méltó az elbeszélésre, hanem annak példaként is, miként keveredett a náci uralom első éveiben törvényesség és erőszak. A Társadalomtudományi Társaság a rezsim jogtipró lépései ellen csak jogi eszközökkel védekezhetett, már amennyire léteztek még ilyenek egyáltalán. A nyilvánvaló erőszakot nem lehetett büntetőjogilag a nevé-n nevezni, csak a polgári jog nyelvén körülírni. Ami olyasfajta megfogalmazásokat szült (Guggenheim panaszában például), melyek akár a Candide-ből is származhattak volna. Guggenheim hangsúlyozta, a Társadalomtudományi Társaság emigrált régi elnökségét – szemben a megtámadott bírósági határozat állításával – jelenlegi genfi tartózkodása semmiféleképpen nem akadályozza egyesületi ügyeinek irányításában. A szóban forgó egyesület ügyletei ugyanis ideiglenesen onnan is intézhetők. A frankfurti bíróság ugyan elutasította ezt az értelmezést, és elismerte az egyetemnek a 28 793,12 birodalmi márka kifizetésére vonatkozó igényét, ám az a magasabb instancia, melyhez a Társadalomtudományi Társaság fellebbezett, a berlini kamarai bíróság tudniillik, másképp látta az ügyet. A berlini I/b polgári szenátus (Suszczyński kamarai bírósági tanácsos, dr. Schulze, dr. Caro, a Társadalomtudományi Társaság képviselőjében Guggenheim megbízásából Adolf Arndt berlini ügyvéd, később a szociáldemokrata párt jogásza) 1934. április 12-én megsemmisítette a frankfurti elsőfokú bíróság ama döntését, amely a megbízott elnökséget kirendelte, és elutasította az egyetem keresetét, azzal az indoklással, hogy az egyetem „pusztán egy szolgáltatászebb elnökséget szeretne beiktatva látni, ilyen módon akarva hozzájutni akár peresítés nélkül is a pénzéhez”.

Az ítélet tíz gépelt oldalnyi indoklásában a berlini bíróság épp oly óvatos formális jogászai módon érvelt, ahogy a Társadalomtudományi Társaság ügyvédje is tette volt a frankfurti bíróság előtt. A politikai emigráció tényét az *akadályoztatás* jogi fogalma alatt taglalják, ahol is három formát különböztetnek meg: a jogi, a tényleges és a részleges akadályoztatást. A bíróság szerint az akadályoztatás e fajtáinak egyike sem illik a perbe fogott Társaság elnökségére, minthogy az külföldön is elérhető maradt, és ezen túlmenően belföldi jogi képviselőjét is megnevezte. Ami azt a kérdést illeti, hogy a vádlott nem tett eleget kötelezettségeinek, a „kötelezettségek teljesítése nem egyszerűsíthető egy előzékenyebb elnökség kirendelése révén. A bíróságnak nincs fölhatalmázása arra, hogy az elnökség ügyvezetői tevékenységébe ilyen formában beavatkozzon.”

Bár a Társadalomtudományi Társaságot a berlini ítélet

megerősítette eredeti összetételében, s ilyenképpen sikerült a frankfurti egyetem jogi cselekvését elhárítani, a következő évben az egyetem mégis hozzájutott az általa követelt összeghez, sőt annál többhez is. 1935 márciusában létrejött egy megegyezés, melyben a Hermann Weil Családi Alapítvány, mint a Társadalomtudományi Társaság anyatársasága 33 659,44 birodalmi márka kifizetésére kötelezte magát, amivel egyben lejártnak nyilvánították az egyetem minden 1934 szeptemberéig befutott követelését. A HWA ezen túlmenően azt a kötelezettséget is vállalja, hogy 1934. október 1-ig visszamenőleg kifizeti Carl Grünberg professzor nyugdíját.

Miképp került sor arra, hogy az Intézet tulajdon- és jogfosztott, elüldözött mecénásai egy német bíróság előtt aratott győzelmük ellenére is készen mutakoztak külföldre mentett vagyonuk tekintélyes részéről lemondani egy olyan egyetem javára, melyhez immár semmi nem kötötte őket?

A dolognak részben banktechnikai oka volt. A rotterdami zárolt letéti számla, melyhez az egyetem hiába próbált hozzáférközni, oly módon volt megszerkesztve, hogy a Társadalomtudományi Társaság és az egyetem csak együtt rendelkezhetek vele. Az egyetem jóváhagyása nélkül a Társadalomtudományi Társaság éppoly kevésbé fért hozzá a 400 000 argentin pesóhoz, mint fordítva. Az 1935 márciusában született megegyezés kikötötte, hogy a 33 000 birodalmi márkának az egyetem javára való kifizetését követően a Társadalomtudományi Társaságnak kizárólagos rendelkezési joga lesz a számla fölött.

Volt még valami, ami a Társadalomtudományi Társaságot arra indította, hogy elfogadja a kiegyezést. Az a kötelezettség, hogy haláláig biztosítják Carl Grünberg nyugdíját, s halála után annak 60 százalékát az özvegy számára, minden bizonnyal annak a lojalitásnak a kifejezése volt, mellyel a pénz fölött rendelkező Felix Weil első intézeti igazgatója iránt viseltetett. E támogatás híján Grünberg – nyugállományú zsidó egyetemi tanárként a náci Németországban – minden támasz nélkül maradt volna, míg ilymódon, Emile fiának elbeszélése szerint, Gutleutstrasse 83. alatti régi frankfurti lakásán gondtalanul élhetett 1940-ben bekövetkezett haláláig.

A megegyezés egy a maga nemében teljesen egyedülálló tranzakció útvonalát rajzolta föl, amennyiben ti. ennek során egy Németországból elüldözött intézmény a rákövetkező években rendszeresen utalt át bizonyos összegeket egy német egyetemnek, amely azután ezeket továbbutalta egy nyugdíjba vonult zsidó egyetemi tanár privát számlájára. A pénz egy kizárólag célra nyitott rotterdami számláról érkezett, melynek fedezetét 150 000 argentin peso névértékben IG-Farben-résvények(!) nyújtották. (A 150 000 pesót a 400 000-ból különítették el). A részvények eladása révén teremtettkék először a Grünberg nyugdíjához szükséges összeget, amelyet aztán – a német devizagazdálkodási hivatal különengedélyének megszerzése után – Frankfurtba utaltak át. A tranzakciót holland részről a Rotterdamsche Beheeren Belegging Maatschappij (ROBEMA), német részről a frankfurti Fémipari Társaság pénzügyi osztálya bonyolította le.

A dolog rutinszerűen ment a maga útján egészen a háború kezdetéig, sőt tovább. 1940. február 24-én – Hollandia semlegessége még érintetlen volt – az egyetem kurató-

riuma értesítette a holland céget Carl Grünberg február 2-án bekövetkezett haláláról. Ezt március 16-án egy értesítés követte, mely arról szól, hogy a mostantól fizetendő özvegyi kegydíj, a nyugdíj 60 százaléka, 5981,04 birodalmi márkára rúg évente. Május 14-én német bombázókötélkek megtámadták Rotterdamt, hamu- és törmelékhalommá változtatva a belvárost. Október 14-én („a rendkívüli körülmények miatt csak most”) a ROBEMA arról értesíti az egyetemet, hogy 15,43 birodalmi márka átutalásával kiegyenlítettnek tekinti a Grünberg-számlát. Az utolsó nyugta, melyet az egyetem pénztára (1940. október 21-én) kiállított, az özvegyi kegydíj céljára átutalt 5310,08 birodalmi márka megérkezését ellenjegyzí.

A mi történt eközben az Intézet Frankfurtban maradt tárgyaival?

A rendőrségi lepecsételést követően 1933. május 26-án az épületet a kommunista tulajdon kisajátításáról szóló törvény alapján minden ingóságával elkobozták a porosz tartományi állam javára. Az új háziúr a porosz tudományos, kulturális és népoktatási miniszter lett. Eleinte temetői csönd honolt az egész épületben, aztán fokozatosan új élet költözött a házba. A rendőrség előbb a két alagsori szint helyiségeit szabadította föl, melyeket mindig is a gazdaság- és társadalomtudományi kar használt, és amelyek most újra a rendelkezésére álltak. Valamivel később, május közepén, engedélyezték, hogy az emeleteken elhelyezkedő voltaképeni intézeti helyiségek egy részét a nemzetiszocialista diákszervezet vegye használatba. A többi szobán és a raktárakon rajta maradt a pecsét, vagy az államrendőrség használta őket, mint pl a 33-as szobát, melybe az V/63-as rohamosztag kvartélyozta be magát. Nyilván e vegyes karakterű fölhasználásnak köszönhetően került sor hamarosan arra, hogy az új lakók kölcsönösen panaszt emeltek egymás ellen. November 15-én a frankfurti államrendőrségi részleg panaszt tett az egyetem kurátoránál, amiért némely szoba ajtaján a pecsét megsérült illetve „teljesen eltávolított”. A frankfurti könyvtári központ igazgatója, Richard Oehler viszont a rendőrség magatartására panaszkodott. 1934. december 14-én a következőket írja a kuratóriumnak. „Tudomásomra jutott, hogy folyó hó 12-én a Viktoria-Allee 17 alatti korábbi Társadalomtudományi Intézet lezárt és lepecsételt helyiségeibe ismét behatoltak a rendőrfőkapitányság állítólagos emberei, könyveket, minden jel szerint regényeket emeltek le a helyükről és vettek magukhoz. Teljességgel érthetetlen előttem, hogyan lehetséges ilyesmi. Magam tehetetlen vagyok az ügyben, minthogy ezt a könyvtárat nem adták át nekem megőrzésre. Mégis kötelességemnek érzem, hogy jelentsem az ilyesfajta incidenseket, és kérem az efféle visszaélések beszüntetését e könyvtár vonatkozásában.” A kuratóriumot, mely a panaszt állásfoglalás céljából az államrendőrségi részleghez továbbította, válaszképp kurtán rendre utasították. „Hivatalnokaink utasításnak engedelmeskedve jelentek meg a helyiségekben, szó nincs a »rendőrfőkapitányság állítólagos embereinek behatolásáról.«” Mire Oehler: „Tudomásul vettem az államrendőrségi részleg nyilatkozatát, ám nem vagyok meggyőződve róla, hogy a könyvtárban lezajlott eseményekre valamilyen utasításnak engedelmeskedve került volna sor. Ismételtlen kérem, hogy két év elteltével végre szülessen döntés erről az értékes könyvvállományról, melyet a jelenlegi tárolási körülmények között a szobákban és a

pincében az a veszély fenyeget, hogy befullad a porba." (1935. március 15).

1935. május 27-én teljesült Oehler kívánsága. Az államrendőrség a könyvtár és archívum fennmaradó helyiségeit és raktárait átadta az egyetemnek, melynek képviselőjében Oehler vette át a kulcsokat. Ezzel megkezdődhetett az Intézet főlásolásának következő szakasza: az ingóságok, mindenekelőtt a könyvek számbavétele és újraelosztása.

Oehler könyvtárigazgató úr az intézeti könyvtár leltárba vételére dr. Hans W. Geisler személyében tudományos segédként állított be, akinek havi 279,30 birodalmi márka javadalmazás fejében kellett „az állományt tételesen átnéznie, és abból egyelőre csak a bomlasztó, államellenes irodalmat kiválogatnia” (Oehler utasítása). Geisler 1935. július 1-jén lépett szolgálatba. Akárcsak főnökét, Geislert is kétségek gyötörték. Az állam iránt lojális könyvtárosnak arra a megállapításra kellett jutnia, hogy az állam rendfenntartó erői bizony rendetlenséget csináltak a könyvek között. „Az állományok belső rendje és összefüggése szinte teljesen összekeveredett – jegyezte meg jelentésében Geisler –, részben a rendőrségi házkutatás stb. folytán (állítólag teherautószám vitte el a rendőrség a könyveket és iratokat), részben annak következtében, hogy rendezetlen anyagoknak szorítottak helyet az eredeti raktári rendben.” A könyvekkel való rendőri bánásmód burkolt kritikájában a könyvállomány kiváltotta lelkesedés is hangot kapott. Bestárolóiában Geisler fölfelezi, hogy „a könyvtár a kutatási területén minden egyáltalában szóba jöhető tudományág és szakirodalmi irány tekintetében rendkívül gazdag és sokoldalúan fölvertezt volt, és a gyűjtemény az általános művelődést szolgáló alkotásokról sem feledkezett meg... Különösen figyelemre méltó, hogy a könyvtár rengeteg anyagot birtokol a pénzromlás időszakából, olyan műveket tehát, melyek beszerzése számos könyvtár számára alig volt lehetséges, és e műveknek, ahogy egyáltalában a legtöbb műnek a kifogástalan állapota biztosítékot nyújt arra, hogy e kitűnő könyvtár gazdag állománya gyümölcsözően lesz használható a továbbiakban”. (2. időszakos jelentés 1935 novemberéből). Hasonló elragadtatással nyilatkozik Geisler a Társadalomtudományi Intézet archívumának állományáról is, az 1730 iratkötegről, melyen átrágtta magát.

Am bármennyire lenyűgözte is Geislert, a könyvtárost, a könyvek e paradicsoma, teljesítenie kellett feladatát, hogy különválassza a „bomlasztó” irodalmat a „kifogás alá nem esőtől”. Evégett kidolgozta az egységes követelményeket, s ezeknek minden egyes nyomdaterméket alávetett. „Valamely anyagcsoportba való végleges besorolása előtt minden könyvnek háromszintű ellenőrzésen kellett átmennie” – jelentette. Miután nagyjából egyharmadnyi bomlasztó és kétharmadnyi kifogásolhatatlan irodalomra osztotta a könyvtári állományt, egy pillanatra csaknem aggályai támadtak, de ezeken hamar úrrá lett. „Könyvtári szempontból sajnálatos, hogy az összállománynak bomlasztó és kifogás alá nem eső irodalomra való szétválasztása révén a szervesen fölépített könyvállományt két, egymástól élesen elkülönített részre kellett bontani. Ez esetben, tekintettel a bomlasztó irodalom részben különlegesen államellenes jellegére, a könyvtár egységének fönntartása természetesen kizártnak tekinthető. Az összállomány kétharmadát kitevő kifogásolhatatlan és részben értékes mű-

vek még jó szolgálatot tehetnek a köznek, míg a bomlasztó anyag valamely más célt szolgálhatna.” Ezzel Geisler munkája befejeződött. Hogy a bomlasztó könyvek aligha fognak nyilvános könyvtárba kerülni, az világos volt. Érdeklődőként az államrendőrség jelentkezett, valamint az SS. 1936. június 22-én három úr kereste föl az Intézet épületét az SS-től, hogy áttekintést nyerjen az anyag fölött. „Az urak – jelentette másnap Geisler a főnökének – részletekbe menő érdeklődésről adtak tanúbizonyságot mind az anyag jellegét, mind az egyes anyagrészek terjedelmét illetően... Alapvetően a bomlasztó anyag érdekelte őket, míg a kifogásolhatatlannak nyilvánított állományrész nemileg mérsékeltebb érdeklődést ébresztett bennük.” Am aztán 1936. október 30-án a kultuszminisztérium úgy döntött, a könyveket nem az államrendőrségnek, nem is az SS-nek adják át, hanem a berlini Porosz Állami Könyvtárnak, ahol a bomlasztó írásbeliség központi könyvtárát tervezték létrehozni.

És mi lett a politikailag kifogástalan könyvekkel? Először is katalógusba vették őket, a 26 ezer katalóguscédula öt szekrény tizenhét fiókját töltötte meg. Még folyt a katalógizálás, amikor többen már jelezték szándékukat az állomány átvételére. Oehler könyvtárigazgató úr ezekben az ügyekben a külső érdeklődőkkel, elsősorban a berlini Állami Könyvtárral szemben megvédendő frankfurti érdekek ügyvédjeként lépett föl. Az aggodalom, hogy a politikamentes könyveket éppúgy elviszik Frankfurtból, mint a politikaikat, alaptalannak bizonyult. 1938. március 3-án a kultuszminisztérium engedélyt adott, hogy „a korábbi Társadalomtudományi Intézet könyvtárának maradék állományát a városi és egyetemi könyvtárak igazgatója szétossza a helyi egyetem szemináriumi és intézeti könyvtárai között”. Ezzel jóváhagyták azt, ami 1936. vége óta amúgy is folyt. Egyre több egyetemi intézet vezetője is kezdett érdeklődni a Viktoria-Allee könyvei iránt. Megtekintették a raktárakat, kikeresgéltek, amit használni tudtak, „kívánságlistákat” terjesztettek elő. Egy effajta látogatásról dr. Geisler így számol be Oehlernek: „Szerdán, 1936. október 7-én délután 3 órakor a Senckenberg-parki házban (korábban Viktoria-Allee 17) megjelent Skalveit professzor úr, asszisztense, dr. Abel kíséretében, hogy megtekintse a korábbi Társadalomtudományi Intézet könyvtárát. Nevezett urak alulírott vezetésével fölkeresték a könyvtár számos raktárhelyiségét, és átnézték az állományt abból a szempontból, hogy találhatók-e benne az egyetem gazdaságtörténeti szemináriuma számára alkalmas művek. E vizsgálódásból, valamint a tárgyszókönyvtár szűrőpróbaszerű átnézéséből kitűnt, tekintélyes mennyiségű könyv jöhet számításba a szeminárium céljaira. Miután Skalveit professzor úr mohó érdeklődéssel végzett körsétáját befejezte, fölöttébb elégedetten nyilatkozott a könyvtár gazdag és értékes állományáról, és fél 5 tájt asszisztensével együtt elhagyta az épületet. Abból, hogy közben jegyzeteket készítettek, arra következtettek, Skalveit professzor úr az általa kiválasztott könyvek átengedése érdekében már a közeljövőben be fogja nyújtani kívánságlistáját.” Ami két nap múlva meg is történt. 1937. május 27-én e műveket „egyelőre kölcsönzésképp” (ez az egyetemi kuratórium Oehlernek szóló utasítása) átengedték Skalveitnak. Az 1938. március 3-i miniszeri rendelettel ezek a könyvek Skalveit intézetének a tulajdonába mentek át. Ugyanez a sors érte utol az állomány fennmaradó részét: a könyveken a törté-

neti szeminárium, a német szeminárium, a filozófiai szeminárium és az egyetemi könyvtár osztozott.

Ezzel, Hermann Weil utolsó dísztagyáig menően, befejeződött az Intézet főlészámolása. Mindössze egy kurta taldék volt hátra még. Az utolsó akta, amely a 3/03-50 szám alatt található, az egyetemi iratokban rögzített eseményekre vonatkozik, és az 1939. március 14-i keletet és Oehler aláírását viseli, így szól: „A diákkönyvtár átrendezése alkalmából egy még a korábbi Társadalomtudományi Intézet időszakában lezárt asztalfiókban igen fontos és érdekes iratanyagot találtunk, nevezetesen, a Vörös Front Diákszervezet papírjait, rölapjait, magánleveleit stb. tartalmazó két köteget. Ahogy az korábban más ilyesfajta iratokkal történt, átadtam őket a Gestapónak.”

Utóirat

Midőn a Társadalomtudományi Intézet 1950-ben visszatért Frankfurtba, egy részét visszakapta annak, amit a harmincas években elvettek tőle. A telket, rajta a háborúban csaknem földig rombolt épülettel, 1950. május 23-án újra a Társadalomtudományi Intézet nevére írták át. Minthogy azonban a telek az egyetem bővítésének terveiben is szerepelt, a Társadalomtudományi Társaság cserében a Senckenberg-park 26. alatti, közeli telket kapta meg, amelyen az intézet új, mai épülete áll. Az értékkülönbséget fejében a Társaság 100 000 márkát kapott a várostól.

Megpróbálták újból összeszedni a könyvtár és archívum szétszórt állományát is, visszaszolgáltatandó az egykori tulajdonosnak. Az intézeteket, melyek annak idején az intézeti könyvtárhoz hozzányúltak, az egyetem új vezetése föl-szólította, engedjék ki karmaik közül zsákmányukat. Ez újabb számbavétel során némelyik intézet oly készségesen szolgált információkkal, hogy az már-már a feljelentéssel volt határos. A Gazdaságtudományi Intézet, föl-szólíttatván zsákmányrésének visszaadására, megemlíttette a kuratórium előtt, hogy „emlékezetünk szerint más egyetemi intézetek, így a német szeminárium, a történelmi szeminárium stb. is kaptak a Társadalomtudományi Intézet könyvtárából származó könyveket” (1947. április 6-i levél). Úgy tűnik, az annak idején az intézeti könyvtárak és az egyetemi könyvtár között elosztott könyvek csaknem hiánytalanul megkerültek. A többi könyv és irat sorsát homály fedi. A 930 iratkötegről, amely a körzeti nemzetiszocialista vezetés archívumába került, a háború utáni akták éppúgy hallgatnak, mint a Birodalmi Archívumba került iratokról, a vá-

rosi könyvtárakhoz került polcokról vagy az NSV-hez került asztali ezüstneműről: s földéretlen maradt a Berlinbe szállított könyvek sorsa is. Pusztán az Állami Könyvtár korabeli utódintézményének – a levélfelzet szerint a „Nyilvános Tudományos Könyvtár, korábban Berlini Állami Könyvtár”-nak – egy, a frankfurti egyetem címére írt levele maradt ránk, mely a következő fölvilágosítással szolgál: „Az elmúlt évek során nálunk tárolták a Társadalomtudományi Intézet állományának egy részét. Minthogy a náci fölfogás szerint tiltott irodalomról volt szó, a kötetek a pincébe kerültek. Ez a pince a harcok során később SS-alakulatok tartózkodási helyéül szolgált, úgyhogy a valami-kor itt tárolt állományról semmi továbbit nem tudunk mondani.” (1947. május 10-i közlés).

És mi lett a hivatalnokokkal, akik az 1933-at követő években az Intézet hagyatékáról döntöttek, vagy számbavették, lajstromozták, rendezték, felülvizsgálták és szétszították?

Ebben megnyilatkozik az elmúlt fél évszázad német közigazgatásában uralkodó személyi folytonosság. Az egyetem kuratóriumának 1946. szeptember 20-án egy levélben ugyanaz a Wilhelm Gerloff javasolta, hogy kérjék fel a Társadalomtudományi Intézetet és Társaságot (mely komoly anyagi eszközökkel rendelkezik) a Frankfurtba való visszatérésre, aki 1933-ban rektor-ként aláírta a nyilatkozatot, melyben az egyetem hátat fordított az Intézetnek. S a levél címzettje, a kuratórium ügyvezető elnöke ugyanaz a teológus doktor Klingelhöfer miniszteri tanácsos úr volt, akinek aláírása megtalálható ama rendeleten, melyben 1938. március 3-án a kultuszminisztérium az Intézet könyveinek szétszítása fölül intézkedett. S amikor Klingelhöfer teológiai doktor úr aláírta a Felix Weilnek és Friedrich Pollocknak küldött levelet, melyben az egyetem nevében hivatalosan kérte föl a Frankfurtba való visszatérésre a Társadalomtudományi Intézetet, bezárult a kör. „Az egyetem és annak vezetői soha nem feledeztek meg a Társasággal való korábbi összetartozásról, és nagy elégtételt jelentene a számukra, ha a Társaság a történetek ellenére úgy döntene, visszatér a Majna-parti Frankfurtba. A visszatérés napja a frankfurti egyetem történetének örömteli és a jövő szempontjából jelentőségteljes mozzanata volna.”

FORDÍTOTTA MESTERHÁZI MIKLÓS

A KÖNYVESBOLT, AHOL MINDENT MEGTALÁL!

Az országban a magyar és idegen nyelvű könyvek leggazdagabb kínálata, nyelvkönyvek, természet- és társadalomtudományi művek, hanglemezek és műsoros kazetták, szépirodalom, műsoros videokazetták árusítása és kölcsönzése.

Külföldi könyvek nagy választéka – amit nem talál, megrendelheti!

Magánkereskedőknek hanglemezek és műsoros kazetták árusítása!

Budapest V., Honvéd utca 5.

Telefon: 132-7357. Telex: 202-657

Nyitva: hétfő–péntek 9-től 17 óráig

POMPEJI

IRODALOM, MŰVÉSZET, BÖLCSELET

TOLNAI OTTÓ

az azúr talpú krisztus

MARTIN BUBER

Haszid történetek

PÁL JÓZSEF

Ecóról

GAUSZ ANDRÁS

Nietzsche és az idealizmus

POMPEJI

IRODALOM, MŰVÉSZET, BÖLCSELET

Arcképfestészet; jung, Az Olvadékony

KARÁTSZON GÁBOR

Feltörő gőz – mondja a Szótár. „Érettség, teltség, lágyág, puhaság; olvaszt, fémekeket ötvöz, befolyásol”, mondja a hua jenről írott könyvében Garma C. C. Chang, in: *The Philosophy of Hua Yen Buddhism. The Buddhist Teaching of Totality*, 170. old. „Az intelligencia teljessége”, mondja a Szótár. „Mindenütt jelenlévő, harmonikus és egybeolvadó”, mondja Chang, uo. „E három szó mind csak annak az egynek, a kínai jungnak¹ a fordítása, amelyet éppen ezért más nyelven visszaadni nem egy esetben rendkívül nehéz.”

Annaira nyilvánvaló, hogy a növények a leginkább csudálatraméltó lények (szégyen már az is, ezt így kimondani), s hogy mi emberek viszont csak rontópálok vagyunk! És mégis, ahelyett, hogy szépen elcsöndesednénk, vélt felsőbbrendűségünkkel még hetvenkedünk is.

A mennyei ruha varrástalan.

Egy szép és kedves ifjú hölgy, a sorozatíró mostanában megjelenő írásait dicsérve, a következő (a sorozatíró szerint többszörös morfológiai félreértésen alapuló) észrevételt fűzte egyszer a dologhoz (a sorozat MCMXC október-novemberi alakulásához – a sorozatíró maga sem vélte volna, hogy ebből sorozat lesz, belőle sorozatíró), fennszóval kiáltva a vöröslinóleumos folyosó hosszán:

– Látom, áttértél az angyalokról a tündérekre!

„Az egészről az angyalok (lettek volna) a legérdekesebbek” és „A tündérek nemlétéről” című tárcáira célozva ezzel.

Jobban mondva így átkiáltott hozzá a folyosók sivár rendszerén keresztül. Lefrni, miféle rendszer az, nehézkes volna; ha ott állsz és látod, akkor meg csak unalmas.

– Miért, az akkora nagy különbség? – kérdezte némileg megzavarodva a sorozatíró.

– Hát persze! – válaszolta a szép ifjú hölgy. – A tündérek karcsúak, az angyalok pufókak.

– Azok a puttók! Azok a puttók! – avatkozott bele az eszmecserébe a hölgy társaságában levő (és aránylag még szintén egész fiatal) úr.

Természetesen egy szerkesztőről és egy szerkesztőnőről beszélünk. És talán egyszerűbb lett volna őket tényleg mindjárt így is nevezni. Csak attól meg belterjessé vált volna minden. Mintha ennek a röpké szóváltásnak az irodalmi világban volna csak érvénye, amúgy. Amely viszont meg ugye inog, miegymás. Akárcsak inog vagy föl is borult már minden más is. Régieskedővé vált volna menten az elbeszélés. Még régiesebbé, mint amilyen így: hogy múlt századias; ma valahogy minden olyan régies. A hatvanas-hetvenes évekbe illővé. A világvége előtti időkbe, még.

Mindhárom szereplőnk az ebédlő felé igyekezett már, és ilyenkor a hangulat mindig elengedettebb. Nem a szokásos lazaságra gondolok persze most, amely ma már mindig egész napos, mindenben, mindenütt, hanem valami másra. Ilyenkor azért ki lehet mondani, szóba lehet hozni ezt-azt, de persze most is csak így kiabálva. Halkan beszélni azért még nem merünk. Ott történt a dolog a liftek előterében, annyi fontos és cseppet se fontos esemény színterén.

Amely, úgy tetszik, ezekből az eseményekből mégsem fogadott magába semmit: elvont maradt és ostoba. Ha ugyan lehet egy hely ostoba, mért ne lehetne. De hiszen nem is hely. Üvegbox. Linóleum, préselt fa, valami ilyen fém. Két lengőajtó, jobbra-balra.

Pedig a világvégének is tanúja volt. Egy kékbetűs vízlépcsőellenes röpcédula, sarkán letépve, ott árválkodik ma is a préselt fa falon. Addig építgették a vízlépcsőt, addig-addig, addig kényszergették a dolgot magyarok, osztrákok, szlovákok, amíg a világ egy vakító lobbanással ki nem húnyt. Volt-nincs; hát ennyi volt. Ma már mi van, csak ez a fehér fény. Kíváncsi volnék, ezt is ki vette észre. Ki figyel oda még egyáltalán bármire. Tárgyalgatnak még mindig a dologról, mintha csak volna még világ.

Ezeknek a lengőajtóknak szokott így nekidőlni az ember. Az ajtónak dőlve áll most a sorozatíró is, így az élének dőlve, érted, úgy tartja az ajtót; mintha csak fontos volna, valamiért, be ne csapódjék. Éppen a szobájába indult volna, ebédjegyekért; de hát amazok már szállnak is be a páternosztarba. A kis jelenet ezzel véget ér. Már csak az arcuk látszik, már csak a hajuk szála, aztán már az sem. Így múlik el minden gyors egyenletesen. Már csak a préselt fa, itt is, házikó lemezek, dobozok, itt is, ezer doboz a ház, irodaépület, ezeket így nevezték, más lábak, más arcok, aztán.

Miben s miért nem ért egyet a darab kezdőmondatával, nem tudta volna előadni akkor sem, ha nyomban követi őket. Ha nem torpan meg, tátott szájjal, akkor. Kezdet már mindent valahogy nagyon bonyolultan mondani. Bonyolultan mondom, hogy érthetőbb legyen.

Budapest ostromakor vette föl ezt a szokást, kilencéves korában. Azzal bosszantgatta az anyját, amíg csak le nem lötték minden teketóriázás nélkül, mármint az anyját, hogy mondatait az „azt hiszem, de nem biztos, de talán” fordulatokkal vezette be. Vagyis hogy egy kóbor akna zuhant le rá, már a németek kezéből, az utolsó belövés a dombon, ott voltak ők már az oroszok kezén; szándékosságról tehát szó se volt.

Mert nem lehet mindig csak ötölni-hatolni. Huss, huss, elröpült, egyszerűen. Mint volt meg az az eset is, szintén, a T'ang-dinasztia idejében, az volt azért a sorozatíró kedvenc dinasztiaja, a T'ang, világos; egy kozmopolita dinasztia; csak akkor meg az ellenkező irányból történt, először; ellentett irányú mozgásokról van szó szinte minden esetben.

Ling Kuai Lu, „Furcsa és Csudás Esetek Gyűjteménye”.

Kozmopolita mit jelent, a mindenség lakója.

Nem kell ahhoz szárny stb., se semmi. Mint följegyezte és irodalmi formába fogta Niu K'iao.

De hiszen erről beszélt az evangélium is már.

Szájtátva állt a dobozában is még, emlékek forgatagában. Az arcképfestészet problematikája az öltözködésétől el nem választható. Gondolhatnának azért a pártok is erre.

„Azt beszélik, hogy egy Kuo Han nevű ember, egyedül hűsölve a kerti pavilonban egy nyári estén, egyszer csak látta, amint az égből alászáll egy leány, s hogy ő a Mennyei Szövőnő, bemutatkozik. Kuo Han észrevette, hogy a lány ruhája varrástalan. Megkérdezte tőle, hogyan lehet ilyen holmit csinálni? A lány így válaszolt: »Mi szövőlányok odafönt a magas égben tű és cérna nélkül készítjük ruháinkat. Egészen természetesen lesznek varrástalanok.«"

A hibátlan, meggyőző stílusra mondják.

Ahogy egyszer csak szét volt verve minden! Mi az, hogy meztelen valóság?, kérdezi magát a sorozatíró, bosszankodva. Most rajta a bosszankodás sora. Azokat a Trónoló Máriákat (Cimabue, Giotto) arcképnek senki sem nevezné, pedig hát arc-képek azok, semmi kétség: végtelenül fontosak a ruhák, nagyon fontos az a mennyei köntös. Amit, mint Jakob Boehme írja, Ádám és Éva egykor elvesztett. Valahol megvannak, azért. Lebámult a térre, ahogy jön-megy a jónép. Ez elsőrendű fontosságú politikai kérdés. Ez volna, ez volt az igazi kártérítés! Az európai portréfestészet egyetlen pillanatig élt. Fölvillanásokban, itt-ott, még Cézanne-nál is. Jött a pszichologizmus, és mindennek vége volt, bekövetkezett a teljes vereség, annak a teljes *milieu*-nek, az arcképfestészetnek a megsemmisülése.

A „brutális szókimondás"-nál egy manőkenverseny is ezerszer többet ér.

„A vitézek azért, mikor megfeszítették Jézust, vevék az ő ruháit, és négy részre oszták, egy részt mindenik vitéznek, és a köntösét. A köntöse pedig varrástalan vala, felülről mindvégig szövött. Mondának azért egymásnak: Ezt ne hasogassuk el, hanem vessünk sorsot reá, kié legyen. Hogy beteljesedjék az írás, amely ezt mondja: Megosztottak ruháimon, és köntösömre sorsot vetettek. A vitézek tehát ezeket művelék." Ján. 19, 23–24.

Így osztották fel az anyatermészetet nemzetállamokra; határokkal, útlevelekkel, vámvizsgálatokkal. Ami a köntöst illeti, azok a római katonák még mindig jobbak voltak mai utódaiknál, akik a maguk részéről a természetet feszítik így keresztre. Egy női lényt, tulajdonképp, ha vesszük. A sorozatíró már eléggé belefáradt az ilyen nyílt levelek frogatásába, már egy elnöknek is írt egyszer, szomszédos or-

szágba, Duna-ügyben; választ rá persze nem kapott. Tényleg, lehet, hogy az az elnök már semmit sem tehet? Mindenki mindjárt fogva van? Egyszerűen a belső monológ egyik fajtája a nyílt levél? De ezt most még talán el kéne mondani. Nem *valakinek*, hanem csak *úgy*. Embernek képe vagy angyalnak képe, mihelyt kép, tudjuk az evangelista-jelképekből is, egyremegy. Az ember: kép, és ez a kép: az angyal. Emberi orca, oroszán-orca, bika-orca, sas-orca. „És arcul csapdossák vala őt." De hát hol van, egyáltalán, az ember? Csináltak ilyen állatkerti cirkuszt. Az embernek képe, hol? „És a mennyezeten felül, amely fejük felett vala, látszék mint valami zafírkő, királyi székek formája, és a királyi székek formáján látszék mint egy ember formája azon felül; és látám izzó ércként ragyogni, amelyet mintha tűz vett volna körül derekának alakjától fogva és fölfelé; és derekának alakjától fogva és lefelé látám, mintha tűz volna. És fényesség vala körülötte, mint amilyen a szívárvány, mely a felhőben szokott lenni esős időben," Ezék. 1, 26–28. Rudolf Steiner szerint pl. ez a köntös a levegő óceánja. Hogy néz ki most az is. Olajfoltos, vérfoltos, köpetes. (Foglalkozni fog majd a budapesti magisztrátus az ügyvel.) Mint biológiai, szociológiai, anatómiai lénynek, az embernek nincs is arca; az csak maszk, húsból, csontból, inakból; a történelmi ember arctalan; meg kell pillantanod az angyalt, *őrangyalát*, ha látni akarsz az arcát. Rá volt bízva ez a dolog a festőkre eléggé. Nem hogy az angyalok kövérek volnának vagy soványak, vannak kövérek is, a tündérek tényleg lehet többnyire karcsúak, de ők se mind; az arcukra frott szenvedés, az a lényeg. Egy ilyen látvány, amely mindent megoldasz, amelyben minden részlet összefügg, mely mindent dicsfényébe von.

Nem hogy személyes volna vagy személytelen: a Távol-Keleten, mondjuk a Buddha-kép az. Egészen hirtelen történt minden, ahogy már általában föl szoktak gyorsulni mindig az események. Egyáltalán nem volt az törvényszerű, mondta magának, ahogyan minden elveszett. Nemhogy Cézanne is látta még: ő még megbízhatóbban is, talán, mint a nagy középkori mesterek. Még Giacometti is, talán, egy pillanatra. Tényleg le kéne menni már, mondta magának, „annyi a dolgom". Bekapni valamit csak, hamar; kihúzta a fiókját, kezdte az ebédjegyeket keresni.

Miféle szenvedés az? A legfurcsább, legerősebb emléke erről egy taoista istenség képe volt, kezében a *jin*-szimbólumokkal (a *jin*-szimbólumok, a női kincsek: hűvösek, távoliak: a csönd); annak az elgyötört ábrázata; elefántcsontfaragvány. Annyira kifejeződött benne a *legfontosabb momentum*, hogy nem is nagyon szerette nézegetni.

CENTRAL EUROPEAN UNIVERSITY

Post-graduate programme in Society and Politics 1991-92

A major new initiative to interpret the transition of society in Central Europe is being launched by the Central European University.

Applications are invited for:

an intensive one-year sociology and politics postgraduate programme

designed to help postgraduates re-interpret current concepts and the social and political transition of countries from closed to more open and democratic structures.

The course will include six modules including:

- 1 Problems of Post-Communist Societies
- 2 Research Methodologies and Computing
- 3 Social Stratification, Structure and Mobility
- 4 Market, State and Society
- 5 Nationalism, Race and Ethnicity
- 6 Social and Political Theory

Students will be expected to study all six modules but may spend more time on their preferred modules. Students will also be expected to work on a project relating to a social issue in their area, and complete a dissertation on this topic, before the end of the course. There will also be a scope for part-time students to take just one or two modules in the year.

ADMISSION REQUIREMENTS

- applications invited from graduates under the age of 35
- applicants should possess a first degree in sociology or related discipline
- good command of English
- a prior knowledge of statistical methods will be helpful

Accepted candidates will be expected to be involved full-time in the programme. Each will receive a lodging, travel and book allowance supplemented by a fellowship of US\$ 400 per year.

Outstanding graduates from the programme may receive fellowships or aid to continue their studies towards a PhD degree at one of the major Western universities.

THE APPLICATION DEADLINE IS 30TH JUNE 1991

Please write for application forms and detailed description of the programme to:

CENTRAL EUROPEAN UNIVERSITY

Budapest Office

c/o Soros Foundation Secretariat 1525 Budapest, P.O.Box 34, Hungary

Phone and fax: (361) 202-6211